НЕВІДОМА УКРАЇНА

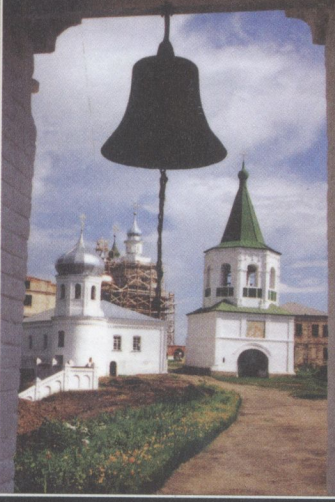

- Заснування, будівництво та устрій монастирів
- Численні забуті провінційні монастирі
- Подвижники чернечого життя
- Руїна і відродження

українських монастирів

відродження

УКРАЇНСЬКІ МОНАСТИРІ

Віктор Вечерський

ПРАДАВНІ ЦЕНТРИ ДУХОВНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

214а
Ф26(4Ч)
В39

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Віктор Вечерський

УКРАЇНСЬКІ МОНАСТИРІ

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ — 2008

УДК 726.5(477)

ББК 85.113(4УКР)1
В 39

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга»

Серію засновано у 2006 році

Вечерський В. В.

В 39 Українські монастирі. — К.: Наш час, 2008. — 400 с. : іл. — (Невідома Україна).

ISBN 978-966-1530-06-4

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

У36776

Книжка присвячена українським монастирям як прадавнім центрам духовності, культури, освіти нашого народу, а також як видатним архітектурним ансамблям, з якими пов'язана історія України та окремих її регіонів. Розповідається про основні правила заснування, будівництва та устрою християнських монастирів, про їх благодійницьку та культурну працю, про руйнування монастирських ансамблів за часів тоталітарного режиму у XX ст., про їх сьогоднішнє відродження. Більша частина обсягу книжки присвячена розповіді про основні, найвідоміші й найстародавніші монастирі всіх регіонів України і всіх конфесій — Києво-Печерську, Почаївську та Святогірську лаври, вірменський монастир Сурб-хач у Криму, католицький Домініканський монастир у Львові, інші монастирі Львова, Києва, Луцька, Чернігова, Лубен, Переяслава, Путивля, Полтави, Новгорода-Сіверського. У цих розповідях особливий акцент робиться на тих історичних діячах та історичних подіях, які пов'язані з тими чи іншими монастирями.

ББК 85.11(4УКР)

Науково-популярне видання

Вечерський Віктор Васильович

Українські монастирі

Головний редактор Н. І. Слюсаренко
Головний художник В. В. Кузнєцов

Здано до набору 20.07.07. Підписано до друку 25.07.08.
Формат 60x84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 23,25 + вкл. 0,93. Ум. фарбо-відб. 27,43. Обл.-вид. арк. 20,29 + вкл. 0,76.
Тираж 3000 прим. Вид № 103. Зам. № 8-0820.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 81, Тел./факс: 8 (044) 569-10-74,
електронна адреса: iaa_nash_chas@ukr.net, www.nash-chas.com.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року

Віддруковано ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11

© В. Вечерський, 2008
© Т. Харламова, ідея серії, 2006
© «Наш час», оригінал-макет, художнє оформлення, 2008

ISBN 978-966-1530-06-4
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

Зміст

Вступ 7

Розділ 1. **Від Антонія Єгипетського до Антонія Печерського: походження чернецтва і монастирів** 12
Африка — батьківщина чернецтва 13
Святий Климент — Папа Римський і найстародавніші монастирі Криму 24
Святі Антоній і Феодосій та заснування чернецтва на Русі 33
Принципи створення і розвитку монастирів 41

Розділ 2. **XX століття: руїна й відродження** 57

Розділ 3. **«Київ — наше небо»** 88
Києво-Печерська лавра 90
Софійський монастир 113
Михайлівський Золотоверхий монастир 123
Видубицький монастир 131
Фролівський монастир 138
Китаївська пустинь 141

Розділ 4. **Монастирі Наддніпрянщини** 146
Переяславські монастирі 147
Де святили ножі гайдамаки 161

Розділ 5. **«Наша українська Равенна»** 169
Борисоглібський кафедральний монастир у Чернігові 170
Єлецький Успенський монастир у Чернігові 181
Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові 196

Розділ 6. **Монастирі Чернігово-Сіверщини** 210
Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир 211
Гамаліївський Харлампіїв монастир 222

Мовчанський монастир у Путивлі 229
Святодухівський монастир у Путивлі 247
Софроніївський монастир 253

Розділ 7. **Лівобережжя** 268
Полтавщина 268
Святогір'я 290

Розділ 8. **Почаївська лавра й монастирі Волині** 299
Почаївська Свято-Успенська лавра 299
Зимненський Святогірський Свято-Успенський монастир 310
Троїцький монастир у Межирічі 317

Розділ 9. **Монастирі Львова й Галичини** 326
Онуфріївський, бернардинський та домініканський монастирі у Львові 328
Крехівський монастир 344
Унівський Успенський монастир 350
Підгорецький монастир 355
Скит Манявський 358

Розділ 10. **Монастирі Поділля** 362
Скельні монастирі 362
Кам'янець-Подільський — східний форпост католицизму 366
Летичів 371
Босі кармеліти в Бердичеві 375

Епілог 382

Рекомендована література 384

Словничок термінів 391

Радимо відвідати 397

Вступ

Краса минулого для душі мізерної нестерпна;
але для душі, яка опанувала долю, — це ключ до релігії...
Ось чому минуле має таку магічну владу.
Все дріб'язкове розвіялося, а прекрасне й вічне
світять з минулого, як зорі.

Бертран Рассел

Винесене в епіграф досить несподіване визнання одного з видатних філософів XX століття, відомого як переконаного атеїста, допомагає нам, як це не парадоксально, краще усвідомити сучасну духовну ситуацію. Вона у посткомуністичну добу визначається тим, що протягом попередніх 70 років панування на наших теренах атеїстичного тоталітарного режиму йому майже вдалося вдертися в людські душі й витравити звідти саме те, що принципово відрізняє людину від звіра, — релігійний інстинкт. Здавалося б, що навіть після падіння комунізму мета його всесвітньо-історичного експерименту зрештою виявилася досягнутою: людина дійшла до останньої межі морального здичавіння і культурного нігілізму. Свідченнями цього сповнені всі аспекти нашого повсякденного життя. Стають реальністю тривожні слова, написані ще у розпал Другої світової війни відомим німецьким письменником Германом Гессе у вірші, що має символічний заголовок «Служіння»:

Але урвався той священний ряд.
Лишився рід людський напризволяще,

В марноті днів згубивши все найкраще,
Без вівтарів, і святощів, і свят.

Та не урвалась пам'ять про ті дні,
І ми повинні крізь марноти світу
Нести високу святість заповіту,
Навіки в притчі втілену й пісні.

Колись, можливо, зміняться часи,
По самі вінця темрявою повні, –
Почує сонце наші голоси,
Ми принесем дари йому жертовні[1].

Надія, висловлена в останніх рядках, не була безпідставною, а ґрунтувалася на доброму знанні людської природи. Адже крім бездуховності, яка ховається під вивіскою глобалізації, спостерігаємо й іншу, протилежну тенденцію: ще за часів СРСР досить було у 1980-х роках ледь послабити ідеологічний прес — і знову пішли люди до храмів, відродили занедбані святині, заснували нові. Почали відновлювати монастирі й духовні центри всіх конфесій, вийшли з небуття й підпілля заборонені комуністичним режимом Українська Автокефальна Православна Церква та Українська Греко-Католицька Церква. Неначе справджуються слова, пророче сказані художником і мислителем Миколою Реріхом ще на початку такого жахливого XX століття: «Після руйнувань і зречень в усій історії людства виникали цілі епохи творення. У ці творчі часи всі творці всіх століть і народів опинялися на одному березі»[2].

На думку автора цієї книги, наші надії в сучасну переламну епоху варто покладати на християнське «de profundis»[3], коли з глибин відчаю і занепаду твориться нова культура і зв'язується давно перервана золота нитка національної духовної традиції. За цих умов наші погляди, природно, мають звертатися до давніх культурних осередків, які

[1] Переклад з німецької Ліни Костенко // Герман Гессе. Гра в бісер. — К.: Дніпро, 1978. — С. 376.

[2] Рерих Н. Зажигайте сердца. — М.: Молодая гвардия, 1975. — С. 143.

[3] У перекладі з латини — з глибини.

століттями зберігали, підтримували й розвивали найвищий тип культури, — до українських монастирів. Йдучи до джерел національної традиції, припадаємо до найдавніших з них, до перших православних святинь України-Русі: Святої Софії, Києво-Печерської лаври, інших монастирів Києва, Чернігова, Волині, Галичини, Поділля, Криму, Полтавщини й Донеччини. І якщо київські святині, широко відомі й докладно вивчені, завжди приваблювали й приваблюють багатьох прочан, туристів, любителів старожитностей, то численні провінційні монастирі, забуті й занедбані протягом XX століття, були донедавна приречені на неминучу загибель. Звертаємося до цих національних святинь, шукаючи тут втілення сенсу буття, мудрості минулих поколінь. Усвідомлюємо, що наша батьківська земля все ще прекрасна і сповнена потаємних значень, полишених нам предками. Монастирі й печери, храми, давні урочища, гори і джерела, освячені традицією, — все це сліди здійсненої нашими предками величезної духовної роботи з «окультурення» широких ландшафтних просторів України. Ця робота не раз брутально, насильницьки обривалася всілякими зайдами й різними духовними пошестями, остання з яких ледь не звела в небуття українську націю. Тож мусимо тепер не «плакати на цвинтарі безсилі», за словами поета Олександра Олеся, а працювати — відроджувати й продовжувати ту велику культурницьку місію, яку, зокрема, несли й монастирі.

У загальноєвропейському контексті монастирі були унікальним явищем — не лише духовно-релігійним, а й суспільним, історичним, культурним і науковим, з яким ніякі інші явища не витримують порівняння. Це ніби серце й мозок середньовічної Європи. Тож неспроста німецький письменник Томас Манн стверджував, що європейську цивілізацію створили саме монастирі.

Відтак наша книга присвячена українським монастирям — прадавнім центрам духовності, культури, мистецтва, науки й освіти нашого народу. Вони також є визначними архітектурними ансамблями, з якими пов'язана історія України та окремих її регіонів. Розповімо про основні правила заснування, будівництва та устрою християнських монастирів, про їхню благодійницьку та культурну

працю, про руйнування монастирських ансамблів за часів тоталітарного режиму у XX столітті та про їх сьогоднішнє відродження. Більшу частину обсягу книги присвячено розповіді про основні, найвідоміші й найстародавніші монастирі всіх регіонів України, причому різних християнських конфесій: Києво-Печерську, Почаївську та Святогірську лаври, вірменський монастир Сурб-Хач у Криму, католицький Домініканський монастир у Львові, інші монастирі Львова, Кам'янця-Подільського, Києва, Чернігова, Переяслава, Путивля, Полтави, Новгорода-Сіверського. У цих розповідях примітний акцент робиться на історичних діячах та історичних подіях, пов'язаних з тими чи іншими монастирями. Особливу увагу звертаємо на діяльність тих подвижників чернечого життя, які прославилися як святі й преподобні: це численні святі Києво-Печерської лаври, а також Димитрій Ростовський і Феодосій Углицький, Іов Желізо й Іоасаф Горленко, Іоанн Максимович, Іларіон Київський та інші.

Перший розділ охоплює понад тисячоліття християнської історії — від Антонія Єгипетського і Василія Великого до Антонія і Феодосія Печерських. Він присвячений походженню чернецтва й монастирів, появі найстародавніших монастирів у Криму, першим вітчизняним святим та заснуванню чернецтва на Русі. Докладно пояснюються принципи створення, розвитку та діяльності монастирів. Другий розділ присвячено трагічній темі знищення монастирів безбожною комуністичною владою протягом XX століття та першим спробам відродження. Далі йдуть розповіді про конкретні обителі в основних історичних містах і краях України.

Наприкінці книги наведено список рекомендованої літератури, укладений в алфавітному порядку, словничок найуживаніших термінів та інформацію про заклади, які варто відвідати: це найважливіші українські монастирі, а також створені на їх основі заповідники та музеї.

Книга підготовлена на підставі власних досліджень автора, розпочатих ще у 1970-х роках, вивчення архівних матеріалів, узагальнення публікацій та інтернет-видань. Вона містить понад 170 чорно-білих і кольорових ілюстрацій, зокрема натурні та архівні фото-

графії, реконструкції й схеми, а також портрети тих видатних людей (як духовних, так і світських), життя яких пов'язане з історією того чи іншого монастиря. Все це робить викладений матеріал значно наочнішим.

Книга розрахована на старшокласників, студентів і викладачів навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться історією та культурною спадщиною України. Хочемо попередити, що видання містить не повній перелік українських монастирів, а лише розповіді про ті з них, які вважаються найвизначнішими історико-культурними ансамблями й мають статус пам'яток історії, архітектури та мистецтва. Той, хто зацікавиться темою глибше, може звернутися до спеціальної літератури, а також відвідати ці та інші монастирі.

Розділ 1

Від Антонія Єгипетського до Антонія Печерського: походження чернецтва і монастирів

Монастирі — це окремі поселення, в яких мешкають монахи, або ченці, тобто люди, які зреклися радощів і спокус земного світу і присвятили своє життя служінню Богові. Монастир може розташовуватися у місті, і навіть у центрі великого міста, як Києво-Печерська лавра, а може стояти у лісовій глушині за багато кілометрів від найближчого села, як Софроніївський монастир на Сумщині. Але в обох випадках це особлива громада, відділена монастирським муром від довколишнього світу, яка живе за власними законами.

Слова *монастир* і *монах* запозичені з давньогрецької мови й означають: монастир — відлюдне житло або місце; монах — самітника-одинака. Українські слова *чернець* і *черниця* походять від чорного кольору одягу, який носять насельники монастирів.

Монастирі відомі не тільки в християнстві, а й в інших релігіях, які протиставляють земному небесне, вчать про спасіння безсмертної людської душі й про те, що чекає її за межею земного існування. Відтак до монастирів приходили задля порятунку душі через молитви і піст. У буддизмі монастирі з'явилися ще у V столітті до нової ери.

В ісламі ж монастирі містиків-суфіїв з'явилися досить пізно — аж у IX—X століттях. У християнстві монастирі мають православні, католики, а також деякі монофізитські напрямки, наприклад Вірмено-Григоріанська церква.

Африка — батьківщина чернецтва

У християнстві батьківщиною чернецтва і монастирів вважається Північна Африка, точніше територія Єгипту. Як це не дивно, але там чернецтво зародилося не серед священиків чи проповідників ранньохристиянських общин, а серед простих мирян. Люди різного походження, різного соціального стану — бідні й багаті, неписьменні й освічені, селяни, римські легіонери й патриції, грецькі купці, астрологи й філософи — всі ті, кому остогидло їхнє мирське життя, кидали свої сім'ї, майно, службу, поривали всі соціальні зв'язки і йшли в безлюдні пустелі в пошуках цілковитої самотності, щоб присвятити своє життя Богові. Після цього вони провадили життя в каятті, смиренні, цноті й безперервних молитвах, тобто в аскезі. Так з'явився рух аскетів. Слово *аскеза* в перекладі з давньогрецької означає вправа, подвиг. Така «духовна гімнастика» властива багатьом релігіям, але особливого розвитку вона набула саме в ранньому християнстві. З III століття цей рух став масовим: все більше й більше християн-анахоретів[1] зрікалися світу й селилися у відлюдних місцях уздовж берегів річки Нілу, на її островах, у пустелях Єгипту, Сирії та Малої Азії. У IV столітті тільки в Єгипті загальна кількість анахоретів сягнула 24 тисяч. Центром цього руху була область Фіваїди на півдні Єгипту.

Первісно анахорети, або пустельники, жили не лише в аскезі, а й у цілковитій самотності у печерах, землянках і навіть у могилах. Деякі жили на деревах або замикалися в клітках. Найвищою мірою

[1] Анахорет (від давньогрецького *анахорео* — віддаляюсь) — відлюдник, пустельник, схимник, який жив самотньо й дотримувався суворої аскези.

аскези вважалося стовпництво — коли аскет роками стояв на високому стовпі у безперервній молитві. Інші пустельники стояли під палючим африканським сонцем, лежали на мурашниках, харчувалися тільки травою, ніколи не милися і заростали брудом. Їхній спосіб життя з постійними самокатуваннями перевищує наші уявлення про межі людських можливостей. Головною метою цієї релігійної екстравагантності було умертвіння плоті, відмова від світських радощів та веселощів, від хтивості й блуду. Все це викликало величезну повагу до анахоретів у тодішньому суспільстві й вербувало цілі армії прихильників і послідовників пустельництва.

Найвідомішим із пустельників був Антоній Великий, якого ще називають Єгипетським або Єремітом. Його подвижницьке життя, боротьба зі спокусами, демонами, дияволом і різними чудовиськами протягом наступних століть по його смерті (помер він у 356 році) були улюбленою темою християнського мистецтва — від художників XV—XVI століть Мартіна Шонгауера й Матіаса Ґрюневальда до метра сюрреалізму XX століття Сальвадора Далі. Ми згадали лише всесвітньо відомих художників і подаємо репродукцію гравюри німецького митця XV століття Мартіна Шонгауера «Спокушування святого Антонія».

Класична світова література також віддала свою данину поваги єгипетським анахоретам. Ось як описує одного з них Герман Гессе у новелі «Сповідник», яка є частиною славнозвісного роману «Гра в бісер», удостоєного Нобелівської премії у 1946 році: «За тих часів, коли ще був живий святий Іларіон, хоч уже й досяг глибокої старості, в місті Газі проживав один чоловік на ім'я Йозеф Фамулус[2], тобто Служник, який до тридцяти років чи й довше провадив світське життя і читав поганські книжки, але потім через жінку, якої він домагався, спізнав святе вчення і втіху християнських чеснот, піддався очисному хрещенню, зрікся своїх гріхів і не один рік просидів у ногах пресвітерів міста, з жадібною цікавістю слухаючи улюблені розповіді про життя праведних схимників у пустелі, аж поки одного дня, вже

[2] Йозеф Фамулус — вигаданий романістом персонаж, у якому, проте, втілилися основні характерні риси анахоретів IV століття.

Спокушування святого Антонія.
Гравюра німецького художника XV ст. Мартіна Шонгауера

тридцятишестирічним, став на той шлях, який здолали до нього святі Павло й Антоній, а після них ще стільки праведників. Він віддав рештки свого майна старійшинам, щоб ті розділили його між бідними парафіянами, попрощався з друзями біля міської брами й подався в пустелю з жалюгідного світу в убоге життя схимників.

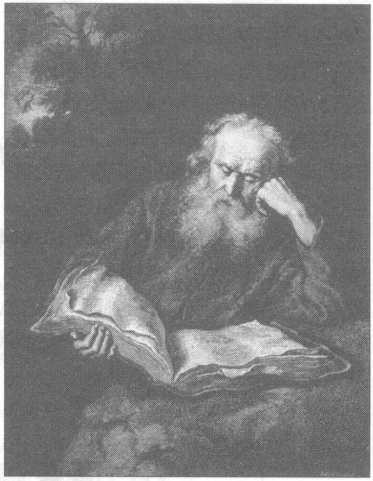
Довгі роки його пекло й сушило сонце, довгі роки він здирав у молитві коліна об каміння й пісок, не вживав їжі до заходу сонця, щоб потім поживитися жменькою фініків; дияволи мучили його своїми спокусами й випробуваннями, глумилися з нього, але він перемагав їх молитвою, покутою, самозреченням, так, як ми й читаємо в життєписах праведників. Не одну ніч він, не склепивши ока, стежив за зірками, і вони теж спокушали й бентежили його, він пізнавав астральні фігури, з яких колись навчився вичитувати історію богів і символи людської натури — пресвітери цілком відкинули цю науку, але вона ще довго переслідувала його видивами й думками з тих часів, коли він був поганином.

Скрізь, де в тому голому пустельному краю било джерельце, де було трохи зелені, менший чи більший оазис, жили тоді схимники, декотрі самотою, а декотрі невеличкими братствами; жили вони в злигоднях, але з любов'ю до ближнього і були палкими прихильниками своєрідного «ars moriendi» — мистецтва вмирати для світу і для власного «я», наближатися своєю смертю до нього, до Спасителя, до світла й нетлінності. Їх відвідували ангели й дияволи, вони складали гімни, виганяли демонів, лікували, давали благословення, наче взявши на себе завдання могутнім злетом запалу й відданості, екстатичним надміром зректися всього світського, спокутувати жадобу насолод, брутальність і хтивість багатьох минулих і багатьох майбутніх віків. Дехто з тих пустельників, мабуть, володів старовинними способами очищення ще з поганської доби, методами і вправами, за допомогою яких в Азії вже сотні років уміли плекати свій дух, хоч про це вголос не мовилося і хоч ніхто вже не навчав цих методів і йогівських вправ, бо на них була накладена заборона, яку християнство дедалі більше накладало на все поганське.

У деяких схимників це духовне горіння породило особливий хист: уміння молитися, лікувати хворого дотиком своїх рук, провіщати

майбутнє, виганяти диявола, виносити справедливий присуд і накладати покару, вміння втішати чи благословляти людей»[3].

Цей текст не випадково розпочинається згадкою про святого Іларіона (291–372). Він був учнем святого Антонія й переніс звичаї єгипетського пустельництва до Палестини. Ще одним дуже шанованим єгипетським схимником був Павло Фівський. Дивовижно, але ці суворі постники, які вмерли для світу, виявилися справжніми довгожителями: святий Іларіон прожив 81 рік, святий Антоній — 105 років, а святий Павло Фівський — аж 115 років!

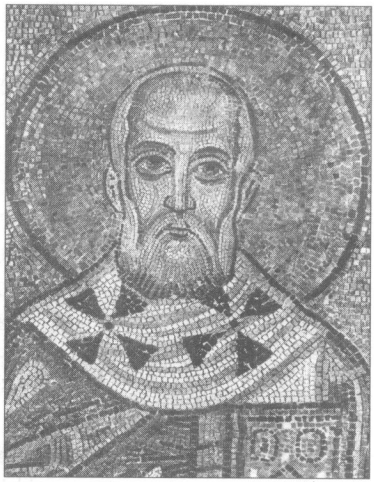
Пустельник.
Картина голландського художника XVII ст. Соломона Конінга

У IV столітті єгипетські анахорети виходять з самотності й організовують перші громади, поступово перетворюючись на так званих койнобитів (від давньогрецького слова *койнос* — спільний). Ініціатором спільного життя пустельників став святий Пахомій Великий — колишній римський легіонер, який у 320–325 роках організував у єгипетському селі перший християнський монастир, що називався Табеннізі. До своєї смерті у 347 році Пахомій встиг організувати в Єгипті ще дев'ять чоловічих і два жіночих монастирів. Вони існували за суворими правилами під керівництвом абата (настоятеля). Поступово монастирський рух переходить через Палестину до Сирії, охоплює весь Близький Схід і Південно-Східне Середземномор'я. З'являється потреба підпорядкувати ці громади єдиним, чітко сформульованим правилам і жорсткій дисципліні, яка б охоплювала як духовну сферу, так і мирську, практичну діяльність монастирів.

[3] *Герман Гессе.* Гра в бісер. — К.: Дніпро, 1978. — С. 414–415.

Святий Василій Великий.
Гравюра київського художника Якова Кончаківського 1791 р.

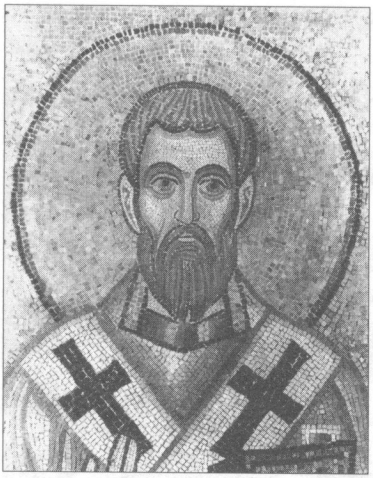

Григорій Назіанзин
(Григорій Богослов).
Мозаїка XI ст.
у Софійському соборі в Києві

Ця місія випала на долю так званого Каппадокійського гуртка, назва якого походить від Каппадокії — області на території півострова Мала Азія. На чолі цього гуртка стояли прекрасно освічені молоді люди з заможних родин, яких ми тепер знаємо як перших Отців Церкви, або Трьох Святителів. Це Василій Кесарійський, або Великий (330–379) — голова гуртка, його молодший брат Григорій Нисський (335–399) та найближчий друг Василія Григорій Назіанзин, або Богослов (329–390). Освіту вони здобули в інтелектуальному центрі тодішнього цивілізованого світу — в Афінах. Характерно, що Василій та Григорій Назіанзин навчалися там разом з майбутнім римським імператором Юліаном (331–363), який пізніше дістав прізвисько Апостат (у перекладі — Відступник) за те, що в епоху, коли християнство було фактично визнано офіційною релігією в Римській імперії, здійснив відчайдушну, проте безуспішну спробу реанімувати язичницькі культи, що занепадали, які практикувалися в Римі у дохристиянську добу.

Василій відзначався чітким відчуттям реальності й винятковою цілеспрямованістю. Він умів поєднувати високу духовність з талантом організації практичної діяльності в мирських обставинах: у місті Кесарії, де він був єпископом, його урядування міськими справами було настільки ефективним, що зробило непотрібними офіційні муніципальні органи. Проте Василій не замикався тісними рамками свого міста та своєї єпископії: він очолив боротьбу проти аріанства[4] в межах усієї Римської

[4] Аріанство — напрям у ранньому християнстві, заснований у III столітті священиком Арієм з Александрії. Аріани не визнавали Святу Трійцю, а Богом вважали лише одного Бога-Отця, відмовляючи в цьому Ісусові Христу та Святому Духу. Аріанство було засуджене як єресь на Нікейському соборі в 325 році, проте лишалося впливовим до VI століття.

Григорій Нисський.
Мозаїка XI ст.
у Софійському соборі в Києві

імперії. Разом з обома Григоріями він сформулював доктрину про Святу Трійцю, яка є основою віровчення і в православ'ї, і в католицизмі. Григорій Нисський і Григорій Назіанзин так само, як і Василій, були єпископами відповідно в містах Ниса і Назіанз.

Три святителі, будучи людьми практичного складу, все-таки полюбляли тихе й усамітнене монастирське життя. Збереглося листування з цього приводу між Василієм Великим і Григорієм Назіанзином, фрагменти з якого наводимо нижче з огляду на те, що вони не тільки характеризують духовні поривання цих великих людей, а й лягли в основу як православної, так і римсько-католицької концепцій монастирського життя. Отже, святий Василій описує Григорію свій перший монастир, заснований над понтійською рікою Ірісом у Малій Азії: «Тут вказав мені Бог місце, цілком підхоже для мого завдання та справді таке, яке ми собі звикли уявляти в наших частих мріях на дозвіллі. Ось — висока гора, вкрита густим лісом, зрошена з північного боку кришталево чистими струмками. Біля її підніжжя стелиться глибока долина, постійно відсвіжувана вогкістю з гори. Довкруги неї буйний ліс із різновидними й різнобарвними деревами, що майже замикає її природним валом, так, що в порівнянні з нею здається невеличким навіть острів німфи Каліпсо, який за його красу Гомер над усе вихваляє. Що ж слід сказати про вогкість долини й про прохолоду з ріки? Може, хто інший буде дивуватися безлічі квітів і розіспіваного птаства. Та ми мусимо сказати про це місце те, що найважливіше: внаслідок доброго розташування воно спроможне ростити всі плоди і видає для мене найсолодший з усіх них — самоту».

В іншому листі він розповідає про монастирське життя: «Місцевість така, як ось ця наша, вільна від людей, так щоб ніхто чужий не міг переривати перебігу духовних вправ. І що ж може давати більше щастя, як наслідувати на землі янгольські хори, вдосвіта йти на молитву, піснями й співами хвалити Творця, а опісля, коли сонце ясніше засвітить, звертатися до праці та молитвою і співом, мов сіллю, її заправляти? Милозвучність духовних пісень дає душі веселий і щасливий настрій. Так то спокій є початком очищення душі, коли ум не розсіюється на зовнішні речі, а підноситься до думки про Бога і залитий світлом тієї краси, забуває про саму природу й звертає всю свою увагу на набуття вічного блага»[5].

Святий Григорій відвідав цей монастир і пізніше, після повернення додому, з ностальгією згадував про це в листі до Василія Великого: «Хто поверне мені знову минулі місяці й дні, в яких я разом з Тобою уважав подвиг розкішшю! Хто дасть мені ті молитовні злети до Бога, чи те майже нематеріальне та безтілесне життя? Хто дасть згоду та душевну єдність братії, що її Ти убожествив та потягнув на висоти? Хто дасть ревнування та заохоту в чесноті, яку ми забезпечили писаними правилами та уставами? Бажати цього всього — легко, досягти ж — тяжко. То ж поможи мені, підтримай в мені чесноту Твоїм духом і співпрацею та збережи Твоїми молитвами ті скарби, що їх ми тоді зібрали, щоб не зникли помалу як тінь, коли звечоріє. Тобою я дихаю більше, ніж повітрям та тоді тільки й живу, коли я з Тобою, і то байдуже, чи Ти присутній, чи відсутній і явлений тільки в образі»[6].

У цьому листі Григорій згадує створені спільно з Василієм «писані правила та устави» монастирського життя. З історії відомо, що Василій Великий близько 362 року упорядкував два устави, які охоплювали дві сфери чернечого життя — духовну й практичну. Це 55 «ширших» правил і 313 «коротших» правил. Жоден з цих текстів не дійшов до нашого часу, оскільки їх втратили ще в Ранньому

[5] Цитується за: *Ваврик М.* По василіянських монастирях. — Торонто: Вид-во оо. василіян, 1958. — С. 7–8.

[6] Там само. — С. 8.

Середньовіччі. Проте як традиція вони були прийняті у Східній Римській, пізніше — Візантійській імперії, передавалися з покоління у покоління і збереглися в Православній та Греко-Католицькій церквах до наших днів.

У Західній Римській імперії монастирі з'явилися пізніше, ніж на Сході: в Італії — в 370 році, в Галлії (сучасна Франція) — в 361 році. Там монастирське життя розвивалося на основі римсько-латинського уставу, упорядкованого також в Африці. Один з найшанованіших отців Католицької Церкви Августин Блаженний (354–430) був єпископом міста Гіппона Регійського в Північній Африці. Для заснованого ним у 395 році монастиря в Гіппоні він склав правила на основі напрацювань своїх попередників, зокрема й Каппадокійського гуртка. Августин установив дещо відмінні правила для чоловічих та жіночих монастирів. Спільними вимогами були такі: бідність, цнотливість, послух, спільна молитва, щоденна праця; все особисте слід було залишити за межами монастиря.

На зламі IV і V століть Кассіан, який значну частину свого життя провів у Єгипті та Сирії, заснував монастир у Марселі (Франція) і склав для нього устав на основі праць Василія Великого та Августина Блаженного, поєднавши в ньому два принципи монастирського життя: анахоретство (пустельництво) й кіновію (спільне життя).

Пізніше правила чернецького життя удосконалював Бенедикт Нурсійський (помер у 560 році) — засновник чернечого ордену бенедиктинців, який створив бенедиктинський устав на основі «Уставу Кассіана». У добу Пізнього Середньовіччя суть устава святого Бенедикта формулювалася латиною дуже лаконічно: «ora et labora», що в перекладі означає «молись і працюй». Близько 800 року інший Бенедикт, названий Аніанським (745–821), якого сучасники величали «Бенедиктом другим», здійснив ще одну реформу, об'єднавши всі відомі йому кодекси (усього 31) у єдиний монастирський устав.

Загалом у добу Середньовіччя весь розвиток монастирів у Католицькій Церкві відбувався на основі взаємодії двох основних чернечих орденів: бенедиктинського й цистерціанського.

Бенедиктинський орден заснував у VI столітті в Монтекассіно (Італія) сам святий Бенедикт Нурсійський. Орден цистерціанців засновано в XI столітті у Франції. Ці два ордени визначали розвиток чернецтва, а також монастирської архітектури в романську та готичну епохи. Бенедиктинський орден запровадив так звану Клюнійську реформу 910 року (від назви головного бенедиктинського монастиря Клюні у Франції), яка упорядкувала чернецтво в Католицькій Церкві на засадах строгої централізації та уніфікації. Це стосувалося й архітектури монастирів. Унаслідок сформувалася своя архітектурна школа, відома під назвами Бенедиктинська — Клюнійська, або Бургундська.

Назва цистерціанського ордену (монастирська конгрегація Цітo) походить від назви головного монастиря, заснованого в 1098 році. Цей орден активно займався господарською і промисловою діяльністю, зорієнтованою на ринок. Цистерціанці були прекрасними інженерами й винахідниками і навіть очолили технічний прогрес у тодішній Європі. Цистерціанці жили за власним уставом, що називався «Carta caritatis» — «Хартія любові». Його написав англійський чернець Стефан Гардінг на основі бенедиктинського уставу. У XII столітті ідеологом цього ордену став один з найвідоміших діячів епохи Середньовіччя святий Бернар Клервосський (1091–1153), натхненник та ідеолог Хрестових походів. Він рішуче змінив характер чернецького життя, монастирської архітектури й мистецтва, оскільки, будучи прихильником аскетизму в усіх сферах життя, гостро виступив проти пластичних і художніх надмірностей бенедиктинської архітектури, проти скульптури, вітражів, фресок, криволінійних архітектурних форм і складних профілів, проти куполів і башт. Романську скульптуру він називав «потворністю краси і красою потворності». Відтак в архітектурі цистерціанців домінували цілковитий аскетизм архітектурних форм та високе інженерне мистецтво.

З часом традиція католицького чернецтва, найяскравіше представлена бенедиктинцями та цистерціанцями, все більше модернізувалася, пов'язувалася з великою політикою і віддалялася

від східної традиції, яка намагалася зберегти незмінними заповіти перших Отців Церкви.

Водночас на Сході Європи, у Візантійській імперії, також тривала праця щодо упорядкування чернечого життя. Так, з IX століття відомий монастирський устав святого Федора Студита (759–826) — ігумена монастиря Студіон[7] у Константинополі, складений на основі правил святого Василія Великого. За цим уставом жили більшість монастирів Візантії. Його прийняли численні монастирі на святій горі Афон у Греції, звідки близько 1070 року, за часів Антонія і Феодосія Печерських, він потрапив на територію Київської Русі: спочатку — до Києво-Печерського монастиря, а потім — і до інших обителей.

Святий Климент — Папа Римський і найстародавніші монастирі Криму

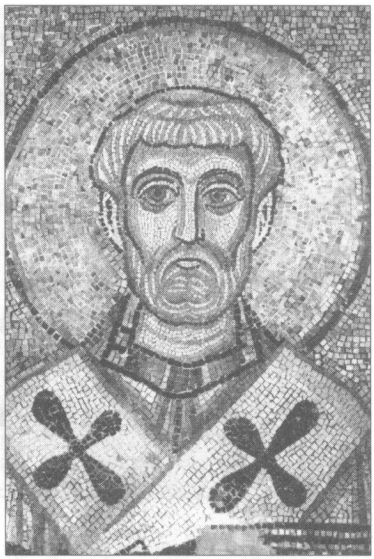
Початки християнства на території сучасної України припадають не на X століття — час так званого Володимирового хрещення Київської Русі (988 рік), а на значно давніші, ще ранньохристиянські часи. Свідченнями цього є найстародавніші монастирі Криму. Легенди й перекази про святих подвижників — ранніх християн — зберігають підземні, або печерні монастирі.

Інкерманський печерний монастир відомий із VIII століття. Дотепер збереглися сім печерних храмів, підземні ходи, келії, галереї — цілий лабіринт у скелі. Тут завершив свій земний шлях святий Климент, Папа Римський. Він жив у найраніший, катакомбний період християнства. Хрестив його сам апостол Петро, і він же поставив Климента єпископом Риму — другим після себе. Відтак святого Климента вважають першим після апостола Петра Папою Римським. У ті часи римська влада жор-

[7] Назва монастиря походить від імені константинопольського патриція Студіос, який заснував цей монастир у V столітті.

стоко переслідувала християн як небезпечних інакомислячих. Тому в 100 році після Різдва Христового римський імператор Траян засудив Климента до заслання в Крим на каторжні роботи в Інкерманських каменоломнях поблизу міста Херсонеса Таврійського.

З прибуттям Климента в Інкермані утворилася досить численна християнська громада. У каменоломнях не було води. Тож довелося засланому Папі молитися про дарування водного джерела, що і збулося. Це диво прилучило до первосвященика безліч новонавернених християн.

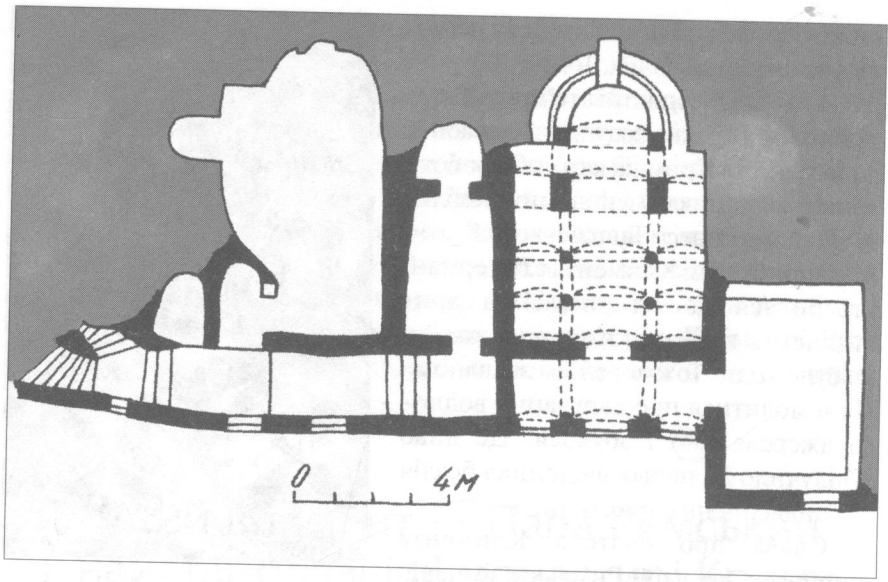

Святий Климент, Папа Римський.
Мозаїка XI ст.
у Софійському соборі в Києві

Слава про святого Климента ширилася по всій Римській імперії. Влада не могла більше цього терпіти. Імператор Траян наказує умертвити Климента, і 25 листопада 101 року святого мученика посадили у човен і навпроти Херсонеса кинули в море з каменем на шиї.

Через вісім століть (!) хвилі винесли на берег нетлінне тіло Климента. Його перенесли в херсонеський храм Дванадцяти апостолів. У 988 році Київський великий князь Володимир Святославич, прийнявши святе хрещення в Херсонесі, перевіз у Київ мощі святого Климента, Папи Римського. Аж до монголо-татарського погрому 1240 року вони зберігалися в Десятинній церкві як найшанованіша реліквія Київської Русі. А в київському соборі Святої Софії маємо мозаїчне зображення Папи Климента.

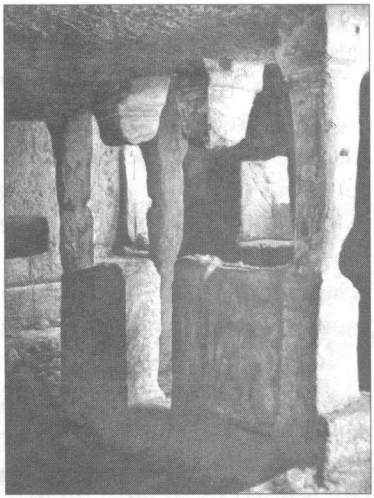
Нинішній монастир святого Климента розташований у місті Інкерман, яке входить до складу Севастополя. Монастир міститься в урвищі гори. До його складу входили: вісім наземних і печерних церков, які сполучалися між собою ходами і сходами, вирубаними

План печерних храмів Інкерманського Свято-Климентівського монастиря в Севастополі

в скелі, келії, готель для прочан і господарські споруди. До нашого часу збереглися печерні церкви і келії, розташовані в кілька ярусів. Усі вони штучного походження. Церкву Святого Климента вирубано в скелі у вигляді тринефної базиліки з нартексом. Нефи розділено арками з трьома парами колон, складеними з добре обробленого каменю. Нефи завершуються стелями у формі циліндричних склепінь. Стіни покрито тиньком із залишками орнаментального і тематичного фрескового розпису. До базиліки примикає прямокутна в плані церква Мартина з одним опорним стовпом, вирубана досить пізно — у 1867 році. Сходи, вирубані в скелі, ведуть з монастиря нагору, на скелясте плато, на якому розташована стародавня фортеця Каламіта.

Ще один знаменитий кримський печерний монастир зберігся поблизу Бахчисарая — колишньої кримської столиці. Це

Інтер'єр ранньосередньовічної печерної церкви Тепе-Кермен у Криму

Успенський монастир, відомий, як і Климентівський, з VIII століття. Він лежить на шляху з Бахчисарая до печерного міста Чуфут-Кале, майже під самим скельним плато Чуфут-Кале. Головною пам'яткою тут є прадавня Успенська церква, вирубана в скелі. А біля дороги до Чуфут-Кале розташовані будинок настоятеля, дзвіниця і руїни водограю, довгий скельний навіс зі слідами прибудованих колись келій. Келії містилися і під скельними навісами на верхній терасі, звідки вирубані в скелі сходи ведуть на плато. На дні ущелини розташовані двоповерхова будівля колишнього готелю і перебудована церква другої половини XIX століття. Успенський монастир, як і Климентівський та печерна церква Тепе-Кермен, включено до кримських туристських та екскурсійних маршрутів.

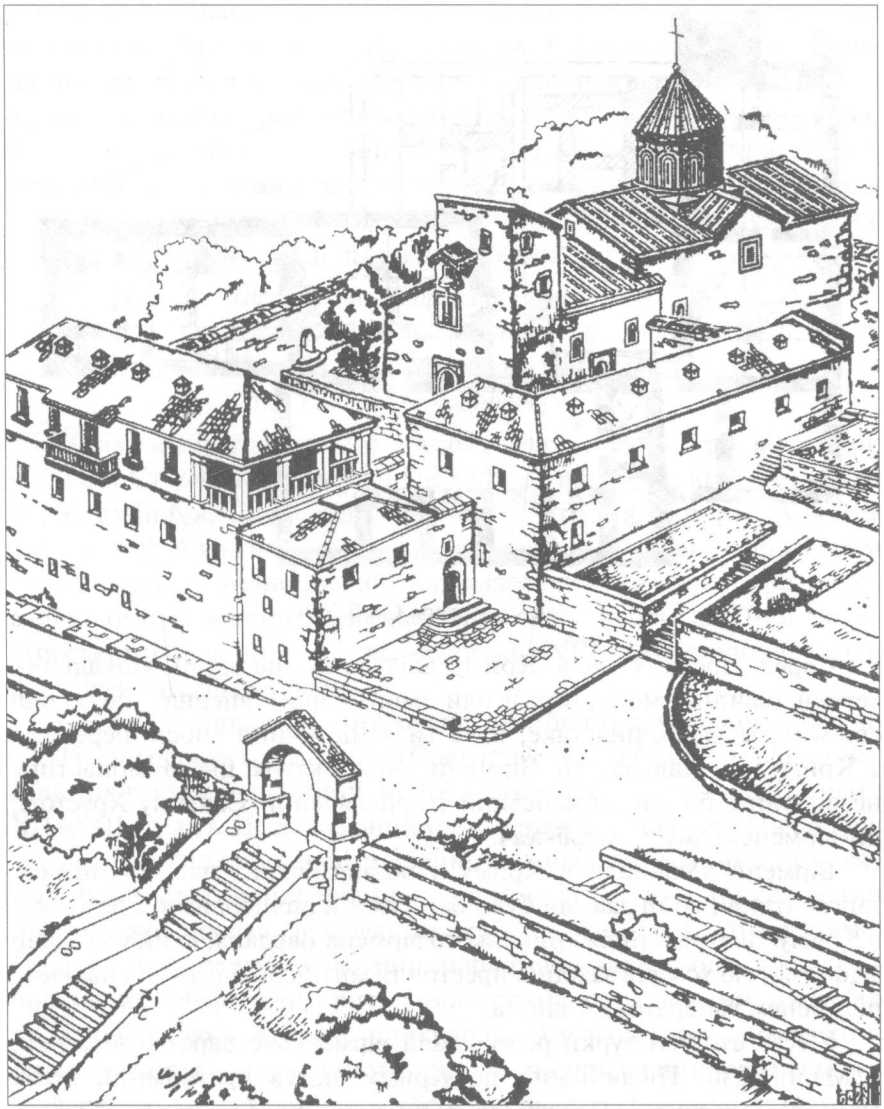
Монастир має дуже драматичну й не до кінця з'ясовану історію. У VIII—XV століттях він являв собою величезний печерний монастир, у якому було не менше 116 приміщень, вирубаних у скельних схилах долини Майрам-Дере. Скельні споруди формували сім окремих комплексів. Це було печерне поселення ченців, організованих за принципом лаврської громади. Сучасний Успенський монастир був так званим ядром лаври, де знаходилися соборний храм, трапезна, келії настоятеля. Решта ченців мешкали в численних печерах по обох схилах долини. У добу Середньовіччя саме ядро лаври було дуже розвиненим архітектурно-просторовим комплексом, що включав не менше десяти скельних споруд, розташованих у п'ять ярусів у радіусі до 100 метрів довкола Успенської церкви. Лавра припинила

своє існування у XV столітті після завоювання Криму Османською імперією.

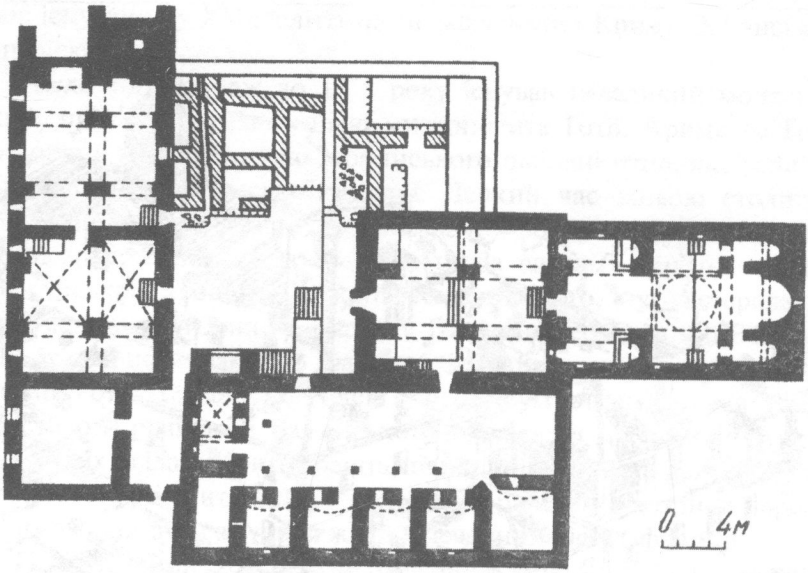
Після того тут аж до 1778 року існував невеликий монастир, який, проте, був резиденцією митрополита Готії. Кримська Готія має пряме відношення до германського племені готів, яке успішно воювало проти Римської імперії. Деякий час їхньою столицею було найбільше в Криму печерне місто-фортеця Мангуп поблизу Бахчисарая, засноване в VI столітті. За словами середньовічного візантійського хроніста Прокопія Кесарійського, «тут із стародавніх часів живуть готи, які не пішли в Італію за Теодоріхом». Оскільки готи були християнами, то Мангуп був також центром християнської єпархії Готії. Германське плем'я готів у II столітті після Різдва Христового рушило з Балтійського узбережжя на південний схід. Частина їх осіла в Криму, решта пішла на південний захід Європи. Поступово готів витіснили з кримських рівнин у гори інші народи. От чому вони були змушені жити в печерних містах-фортецях.

Православний Успенський печерний монастир, як це не парадоксально, припинив своє існування після завоювання Криму православною Російською імперією: у 1778 році під керівництвом відомого російського полководця Олександра Суворова все православне населення було депортоване з Криму в Приазовські степи. І тільки в 1850 році за рішенням російського імператора Миколи I монастир було відновлено як невеличкий скит. Востаннє монастир закрили вже більшовики в 1921 році і в 1929 році знищили всі його храми, крім Успенського.

Отже, Успенська церква, яка була головним, соборним, храмом прадавньої лаври, вирубана в скелі на краю урвища і становить у плані неправильний прямокутник. Зовнішня стіна над урвищем змурована з каменю і має віконні отвори. Внутрішня поздовжня стіна розчленована чотирма грубо витесаними колонами. Стеля плоска. Олійним живописом XIX століття прикрашені скеля над зовнішньою стіною храму й стіна між двома колонами в інтер'єрі. До пам'ятки ведуть широкі кам'яні сходи. Дзвіниця і будинок настоятеля, що входять до складу монастирського комплексу, датуються серединою XIX століття.

Загальний вигляд монастиря Сурб-Хач у Криму

План монастиря Сурб-Хач

Серед гірських лісів Криму загубився ще один унікальний середньовічний монастир. Коли бачиш його вперше, не віриш своїм очам: враження таке, наче ти у містичний спосіб перенісся з Криму на Кавказ, до Вірменії. Архітектура цього монастиря незвичайна, бо він вірменський і присвячений Святому Хрестові, по-вірменському — **Сурб-Хач**.

Вірмени з'явилися в Криму з незапам'ятних часів. Кмітливі, заповзятливі, вони завжди були багатими й впливовими, і не тільки в Криму. Відома історія кримського вірмена Вардана, який у 711 році з допомогою хозарів захопив престол Візантійської імперії і царював під іменем імператора Філіппа.

У XIV столітті турки розгромили вірменське царство в Кілікії, у Малій Азії. Після цього до Криму ринув нестримний потік вірменів-емігрантів. Оселялися вони у великих містах — Судаку, Старому Криму, Феодосії, становлячи там понад половину насе-

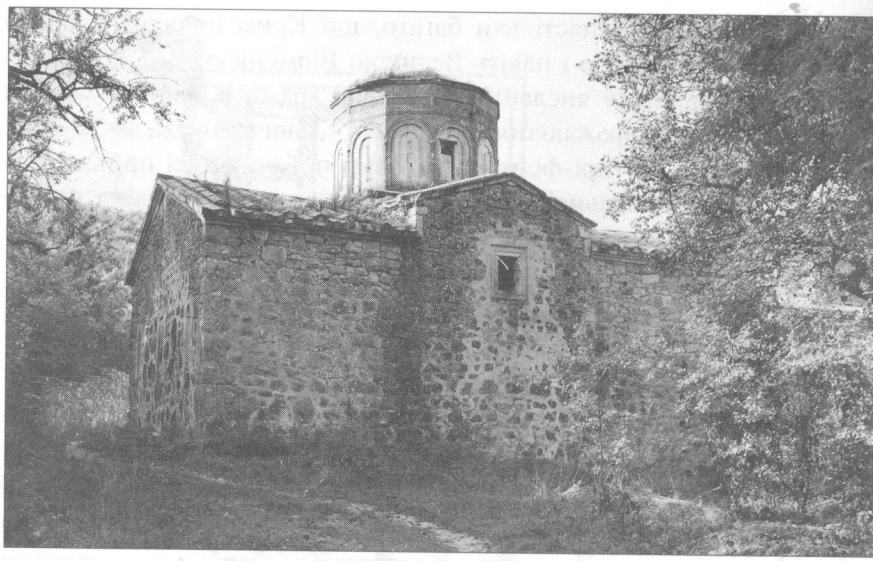

лення. Їх виявилося настільки багато, що Крим почали називати Заморською Вірменією і навіть Великою Вірменією. Як нагадування про це збереглися численні вірменські храми в різних куточках Криму. Найбільш вражаючим серед них є, звичайно ж, Сурб-Хач. Тільки тут, у монастирі-фортеці, можемо побачити всі прикмети й особливості національної вірменської архітектури, зокрема чудові різьблені пам'ятні хрести — хачкари. Монастир відомий з 1338 року. У 1694 році Акоп Кафаеці писав про нього:

Тисячі людей, дорослих і юних,
Приносять незчисленні діяння,
Ідучи до підніжжя твого на поклоніння,
І дух, і тіло їхнє радіють.

Монастир розташований у горах серед лісу, за три кілометри від міста Старий Крим. Зовні він схожий на фортецю: глухі високі мури, дзвіниця, що нагадує замкову башту, прихований у кутку вхід. Монастирський ансамбль складається з церкви з притвором і дзвіницею, трапезної, келій, господарських приміщень, розташованих довкола малого і великого внутрішніх двориків. Поза монастирськими мурами є ще два водограї XVIII–XIX століття, сходи й будівля готелю для прочан.

Головною спорудою є мурована з бутового каменю орієнтовно в 1338 році церква Сурб-Ншан (Святої звістки, тобто Благовіщення). Вона повторює традиційні взірці церковної архітектури Вірменії XII–XIII століть. Це тринефний храм, середохрестя якого вінчається гранчастою банею. Ззовні підбанник дванадцятигранний, з чотирьох боків прорізаний щілиноподібними вікнами і прикрашений нішами, колонками, різьбленим орнаментом у вигляді плетінки. По периметру верхньої частини підбанника йде різьблений датуючий напис. Нефи перекриті стрілчастими склепіннями. Інтер'єр за вірменською традицією прикрашений різьбленим орнаментом. Вхідний портал на західному фасаді прикрашений різьбленням з фрескою. Розписи, що збереглися в інтер'єрі, датуються XVIII століттям.

Церква Сурб-Ншан монастиря Сурб-Хач

З західного боку до церкви в XVI столітті прибудовано притвор, всередині розділений арками на три нефи і перекритий склепіннями. Над південно-західним кутом височить чотиригранна дзвіниця з односхилим дахом, укритим черепицею. У дзвіницю ведуть кам'яні сходи.

Монастирські келії змуровано в 1719 році. Вони Г-подібні в плані, двоповерхові. Вхід до кожної з келій влаштовано з дерев'яної галереї. Приміщення першого поверху перекриті кам'яними склепіннями, другого — дерев'яними стелями. Приємним винятком є північно-західна келія першого поверху, перекрита дуже гарним хрестовим склепінням на нервюрах з круглим замковим каменем. У кожній келії влаштовано камін з димарем у стіні.

Трапезна, збудована у XVI–XVIII століттях, міститься з західного боку великого монастирського двору. Це проста прямокутна видовжена будівля з прибудовою з південного боку і надбудовою 60-х років XIX століття. У трапезній два приміщення з окремими вхо-

дами: північне — кухня-їдальня і південне — трохи менше, господарського призначення. Обидва приміщення перекриті системою кам'яних склепінь, що спираються на арки й стіни. У північній стіні кухні влаштовано камін з топкою у формі півциркульної арки. Біля каміна — величезна піч з топкою такої самої форми. Піч могла слугувати не тільки для приготування їжі, а й для копчення риби, м'яса і як парова лазня. Вздовж усього західного фасаду будівлі в цоколі влаштовано льох у вигляді тунеля, перекритого склепінням.

Протягом XX століття цей монастир зазнав численних руйнувань. Реставраційні роботи тут розпочалися в 1963 році, стали інтенсивнішими з 1995 року, коли почала надходити допомога від вірменської діаспори. Нині реставраційні роботи наближаються до завершення. Монастир, як і всі згадані в цьому розділі кримські монастирі, є діючим, чоловічим.

Святі Антоній і Феодосій та заснування чернецтва на Русі

Для перших українських святих, як і для багатьох християнських подвижників, шлях на небо починався з підземель, а саме — з печер Київської Свято-Успенської лаври, які простягалися майже на півкілометра. Тут благочестиві християни — перший руський митрополит Іларіон, зачинателі чернецтва Антоній і Феодосій — шукали молитовного зосередження, уникаючи мирських спокус.

Підземний монастир заснував 1051 року перший святий Київської Русі — преподобний Антоній. Завжди самозаглиблений — чоловік явно не з цього світу — скрізь: і в рідному Любечі, і в Чернігові, і в Києві, і на святій горі Афон — він шукав усамітнення і через нього — свій власний шлях до Бога. Чернеча громада жила за суворим студійським статутом, принесеним з Афона, проводячи час у молитвах, постах і праці. Найвідданіші серед монастирської братії

Святі Антоній і Феодосій

замуровувалися назавжди в підземних келіях і навіть закопували себе по пояс у землю. Це була їхня безкровна жертва Ісусові Христу, яку вони приносили щоденно і щохвилинно.

Скоро тут зібралося чимало благочестивих людей. Між ними і майбутній преподобний Феодосій — «alter ego» Антонія, який був набагато практичнішим за свого вчителя. Саме він, ставши ігуменом, вивів братію з підземель і почав розбудовувати чудовий архітектурний ансамбль, який уже в XII столітті набув статусу лаври — найбільшого і найавторитетнішого монастиря, що мав десятки храмів і зосереджував могутню суспільну силу, здатну спрямувати не лише духовне, а й політичне та економічне життя країни.

Найкраще і найточніше оцінив роль монастирів у становленні духовного життя Київської Русі наш визначний історик Михайло Грушевський: «Після безконечних, тяжких, грубих, кривавих усобиць, у яких наростала Київська держава, відчувалася потреба в чімсь новім, моральнім, чистім, що відсвіжувало б атмосферу й ублагородняло б життя. В сам час приходила нова релігія не від миру цього, з ідеалами самовідречення й аскетизму. Чернецтво приймається з великою симпатією: князі й визначніші бояри не тільки фундують монастирі, а й самі кидають двір, багатства, владу і йдуть у монастир на тяжке вмертвлення тіла, пости, безконечні молитви і безсонні ночі»[8].

Особиста діяльність святих Антонія і Феодосія Печерських заклала основи не тільки Печерського монастиря, а й усього чернецтва на Русі. Тому, щоб краще зрозуміти походження і суть цього явища, варто хоча б коротко простежити життєвий шлях обох Печерських преподобних.

Антоній народився близько 983 року в місті Любечі на Чернігівщині й мав ім'я Антип. Його родина, ставши християнською, відзначалася побожністю, яку юний Антип перейняв від батьків. У досить молодому віці, почувши про чернече життя, він викопав собі печеру на околиці Любеча, в якій відбував аскетичні подвиги. Незабаром він подався у Візантію, на святу гору Афон, де прийняв чернецтво під іменем Антонія. Там своїми молитовними подвигами здивував навіть тамтешніх старих ченців. Пробувши на Афоні багато десятиліть, за порадою ігумена повернувся на Русь, «щоб і тут бути на користь і підтримку багатьох».

Прибувши до Києва наприкінці князювання Ярослава Мудрого орієнтовно в 1051 році, тобто у 67-річному віці, афонський анахорет знайшов тут кілька невеликих приватних монастирів, які його зовсім не задовольняли, бо на Афоні він звик до іншого чернечого життя. Шукаючи для своїх чернечих подвигів відповідне місце, схоже на Афонську гору, він оселився далеко за містом поблизу княжого села Берестового. Там, на високій горі над Дніпром, він знайшов печеру, в якій перед тим відбував подвиг посту й молитви священик

[8] *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Львів, 1925. — С. 30.

цього села Іларіон, обраний у 1051 році митрополитом Київським. У цій печері Антоній за афонським звичаєм проводив час у молитві, пості й праці. Слава про нього скоро розійшлася між людьми, й незабаром біля нього зібрався гурток ченців, серед яких одним із перших прибув Феодосій. Це стало початком «матері всіх руських монастирів» — Києво-Печерського монастиря.

За сина князя Ярослава Мудрого, Ізяслава, який став київським великим князем у 1054 році, Антоній був уже широковідомим не тільки в Києві, а й за його межами. Коли кількість ченців зросла до 12 осіб, вони розширили печери й влаштували в них невелику церкву. Після того Антоній, знову бажаючи усамітнення, визначив для чернечої громади першого ігумена — Варлаама, а сам подався до окремої печери на сусідньому пагорбі, яку собі сам викопав. Ця нова печера разом з іншими, викопаними біля неї, одержала згодом назву Ближніх, або Антонієвих печер. Старі печери стали називатися Дальніми, або Феодосієвими. Коли кількість ченців ще збільшилася, Антоній благословив збудувати на горі над печерами церкву на честь Успіння Пресвятої Богородиці для того, щоб братія, перебуваючи й надалі в печерах, могла в цій церкві сходитися для молитов і літургій.

Незабаром після цього Варлаам став ігуменом монастиря Святого Димитрія в Києві, а ігуменом Печерського монастиря Антоній поставив Феодосія, за якого кількість ченців настільки зросла, що довелося збудувати на горі монастир з келіями, до якого ченці й перейшли жити з печер. А оскільки перші ченці цього монастиря мешкали в печерах, то він зберіг за собою назву Печерського.

Наприкінці свого довгого життя старезний Антоній мусив утікати з Києва до Чернігова, рятуючись від гніву князя Ізяслава. Причиною стало те, що Печерський монастир визнав князя Всеслава, коли той на короткий час захопив Київ у 1069 році. У Чернігові Антоній викопав печеру на Болдиній горі, започаткувавши печерний Іллінський монастир. Але це тривало недовго, бо князь Ізяслав, вибачившись, упросив Антонія повернутися до Києва. Тут, у своїй печері, він і упокоївся 7 травня 1073 року, проживши 90 літ.

Преподобний Антоній Печерський відомий як основоположник чернецтва на Русі та засновник Києво-Печерського монастиря, справжній печерник, який відбував свій чернечий подвиг у печері. Він був суворим аскетом, завзятим у молитвах та пості, добрим порадником для всіх, хто до нього звертався. Він лікував хворих зіллям і творив чудеса. Його мощі невідомі. Ось як пояснює цей факт інший український святий — Димитрій Ростовський (Туптало): «Як преподобний у житті уникав людських очей, молячись Богові таємно, так і для мощей своїх також випросив дарування, щоб були сховані від людських очей». Прославлення преподобного Антонія та зарахування його до лику святих відбулося, найвірогідніше, на початку XIII століття.

Затворництво преподобного Антонія в печері наслідувало після його смерті багато ченців. Проте більшість з них жили спільно і несли служіння для громади, наслідуючи в цьому свого ігумена Феодосія, постать якого навіть первісно заступила собою Антонія. Можливо, саме тому преподобний Феодосій був набагато раніше канонізований. Але з XIII століття невпинно зростає слава преподобного Антонія, який приніс на Русь для Печерського монастиря благословення святої гори Афонської, тим самим поєднавши руське чернецтво з чернецтвом Вселенської Церкви. Відтоді його ім'я стоїть уже перед іменем Феодосія.

Святий Феодосій, преподобний ігумен Печерський, народився орієнтовно в 1030-х роках (за іншими даними, раніше) у Василеві (тепер місто Васильків) неподалік від Києва у родині княжого службовця. Незабаром його батьки переїхали до Курська, де й минули дитинство і юність Феодосія. Вже в дитинстві він відзначився великою релігійністю й уважно сприймав шкільну науку, захоплюючись оповіданнями про Христа, святих і ченців. На релігійний настрій Феодосія вплинув його побожний батько, який помер, коли синові було 14 років.

Мати, мріючи про мирську кар'єру добре освіченого Феодосія, не підтримувала його аскетичних зацікавлень. Одного разу він помандрував з прочанами до Святої Землі, але мати наздогнала його

й повернула до Курська. Довідавшись, що в деяких церквах міста бракує проскурок, Феодосій почав їх випікати, мелючи борошно ручними жорнами. І цим була незадоволена його мати. Тоді він іде з Курська й оселяється в іншому місті біля священика, допомагає йому, співає й читає в церкві під час літургій та випікає проскурки. Проте мати знайшла його й там і повернула додому.

У 23 роки Феодосій остаточно залишає Курськ і подається до Києва з твердим наміром стати ченцем. Тут він дізнається про самітника Антонія і йде до його печери. На слізні благання Феодосія Антоній прийняв його до себе й незабаром благословив, щоб чернець Никон постриг того в ченці. Коли через чотири роки невпинних пошуків (!) мати знайшла-таки Феодосія у Печерському монастирі, він і її переконав стати черницею у монастирі Святого Миколи в Києві. Феодосія невдовзі поставили ієродияконом, а згодом ієромонахом. Близько 1062 року монастирська братія з благословення Антонія одноголосно обрала ще досить молодого Феодосія своїм ігуменом. Сталося це зовсім не випадково. Вже з самого початку Феодосій відзначився ревними чернечими подвигами: працею, постом і молитвою, дивуючи навіть самого Антонія. Часто вночі роздягався до пояса й віддавав своє тіло для кусання мошкарі й комарам, а одночасно молов ручними жорнами зерно для прохарчування всієї братії або пряв вовну, співаючи при цьому псалми. Почав носити на тілі власяницю, про яку ніхто не знав. Спав сидячи, їв сухий хліб і варені овочі, не вживав жирів.

Ставши ігуменом, Феодосій не тільки не зменшив своїх подвигів, а й ще посилив їх, виконуючи різну тяжку працю: рубав дрова, носив воду. Джерело наснаги знаходив у молитві. Особливо гаряче молився вночі, проливаючи сльози й виконуючи колінопреклоніння. Одночасно він мудро керував усім монастирем. Кількість ченців за його ігуменства постійно збільшувалася. Ця обставина, а ще більше те, що відлюдницьке печерне життя ченців-пустельників не відповідало кіновійному (спільножительному) ідеалові Феодосія, примусили його здійснити радикальну реформу Печерського монастиря — вийти з печер на землю для спільного служіння. Відтоді

монастир почав розростатися. Проте сам Феодосій щороку у Великий піст відходив до печери, в якій опісля був похований, і там затворявся до Вербної неділі.

Великого значення він надавав соціальному служінню, яке має виконувати Церква загалом і монастир зокрема. При монастирі Феодосій влаштував окремий дім з церквою Святого Стефана, до якого приймав бідних, калік та хворих, і монастир їх утримував. Дбав ігумен і про в'язнів Києва, надсилаючи їм щотижня хліб. Сам же був надто скромним і одягався дуже бідно, що іноді призводило до непорозумінь. Одного разу княжий візник дістав наказ відвезти преподобного Феодосія з Києва до Печерського монастиря. Проте побачивши, як одягнутий Феодосій, прийняв його за жебрака й наказав злізти з воза, а сам сів на його місце. Лише поблизу монастиря, побачивши, з яким пієтетом люди вітаються з цим «жебраком», візник зрозумів свою помилку. Ігумен Феодосій не дозволяв робити жодних продуктових запасів у монастирі. Незважаючи на це, монастир не відчував нестачі харчів навіть у голодні роки, бо постійно знаходилися добродії, які йому допомагали, а монастир також допомагав людям.

Преподобний Феодосій у 1073 році заснував нову велику мурована церкву на честь Успіння Божої Матері. Незабаром після цього він захворів і упокоївся 3 травня 1074 року, не доживши до 50 років. Спочатку його поховали в печері під старим монастирем, яка разом з прилеглими до неї печерами одержала назву Феодосієвих, або Дальніх печер. У 1091 році під час перенесення праху Феодосія з могили в печері до Успенської церкви були відкриті нетлінні мощі преподобного. Відтоді почалося місцеве шанування преподобного Феодосія. Урочиста канонізація його як святого відбулася в 1108 році.

Визначна історична роль Феодосія в становленні українського чернецтва полягала в тому, що трудове й братське життя ченців він ставив вище за мовчання і споглядання, яким віддавалися ченці, коли перебували в печері. Він уміло поєднав особисте спасіння з громадським служінням. Преподобний Феодосій не тільки не ізолював Печерський монастир від світу, а, навпаки, поставив його в тісний зв'язок зі світом і його мирськими справами. Цим він дав на наступ-

не тисячоліття основний напрям для українського чернецтва, яке, перебуваючи в монастирських мурах, дбало не тільки про власне спасіння, а водночас служило ближнім своїм і працювало для їхнього спасіння. Роль Печерського монастиря, що стояв біля столичного Києва, була ніби призначена йому самим його розташуванням для служіння українському народові й розвиткові духовної культури нашої батьківщини. Сам преподобний Феодосій часто бував у Києві в гостині у князів та бояр і там проповідував та повчав. Відтак, маючи такого ігумена, Печерський монастир став славним далеко за межами Києва, найвизначнішим з усіх монастирів Русі-України і всієї Східної Європи. Вже в ті далекі княжі часи його відвідувало багато людей, зокрема князі й бояри, які приходили за різними порадами й благословенням. Преподобний Феодосій був духівником багатьох мирян. Люди визнавали перед ним свої гріхи й дотримувалися його порад. Оскільки преподобний був вимогливим передусім до себе, він мав моральне право докоряти тим, хто чинив не по-християнськи, заступатися за скривджених й обороняти істину.

У внутрішньому житті монастиря Феодосій наглядав за всім, відвідував ченців у їхніх келіях та дбав про суворе виконання уставу. Проте сам ніколи не був сердитим, але милостивим і тихим, любов'ю і всепрощенням намагаючись навертати тих, хто блудили й сходили з християнського шляху. Він повчав усіх не стільки словами, скільки своїми вчинками, й творив чудеса. Ці чудеса полягали в урятуванні монастиря від різних небезпек та прозорливості (вмінні передбачати майбутнє).

Для впорядкування чернечого життя в Печерському монастирі ігумен Феодосій вирішив запровадити в ньому Студійський устав. Для цього він доручив ченцеві свого монастиря Єфремові поїхати до Константинополя і переписати там устав Студійського монастиря, запроваджений ще у IX столітті святим Федором Студитом. Цей устав регулював чернече спільне життя й мав усталений точний порядок церковних служб. Від часу запровадження в Печерському монастирі Студійського уставу чернече життя набуло організованої форми. Таким чином, преподобний Феодосій став ніби другим після

Антонія засновником Печерського монастиря і основоположником впорядкованого за Студійським уставом чернечого життя в Русі та Україні, бо цей устав прийняли незабаром інші наші монастирі, а згодом і чернечі православні громади всієї Східної Європи.

Принципи створення і розвитку монастирів

Правила монастирського життя були досить суворими. Чернець зрікався світу, давав обітницю безшлюбності й беззаперечного послуху. Таке життя Церква вважала ідеальним служінням Богу й запорукою не лише індивідуального спасіння, а й спасіння всього народу. Згідно з православною традицією, що йде з Візантії, ченці — це «чини ангельські на землі» і навіть «непоховані мерці»! Згідно з православним віровченням праведний монах після смерті стає ангелом. Ангельська ієрархія нараховує дев'ять ангельських ликів, тож монахи належать до шостого з них.

Людина, яка прийняла рішення стати ченцем, проходила через обряд постригу, що символізував повне зречення від гріховного світу й відмову від власної волі. Під час цього обряду ігумен вистригає хрестоподібно волосся на голові послушника на знак посвячення його Ісусу Христу. Послушник стоїть босим і без пояса. Під час обряду йому дають нове ім'я, яке знаменує остаточний відхід від світу. Постригу в ченці передує послушництво — життя і праця в монастирі за менш суворими правилами. Той, хто постригся в ченці, вже ніколи не міг повернутися до світського життя, навіть якщо він постригся не з власної волі, а з примусу чи навіть під страхом смерті[9]. Тих, хто намагався кинути чернече життя, тобто «розстригтися», на Русі віддавна презирливо називали «розстригами» і ставили на один щабель з розбійниками, злодіями, повіями та скоморохами: їх вважа-

[9] Це правило широко використовувалося у Візантійській імперії, коли політичних супротивників насильно постригали в монахи замість того, щоб убивати.

У монастирі.
Малюнок українського художника XIX ст. Опанаса Сластіона

ли за людей, не гідних бути повноправними й шанованими членами будь-якої громади.

Постриг у ченці називають малою схимою. Є ще й найвищий ступінь пострижения — великий постриг, або велика схима, що передбачає життя в затворі, тобто в повній ізоляції з дотриманням особливо строгих правил і здійсненням додаткових подвигів: це може бути мовчальництво, особливо строгий піст, посилене моління тощо. Того, хто прийняв велику схиму, називають схимником. Тільки він має право носити куколь — гострокінцевий капюшон, що покриває голову і плечі.

Усі ченці й черниці повинні носити однаковий одяг (ризу) чорного кольору. Тому на Русі їх часто називали «чорноризцями». У спілкуванні між собою вони звертаються «брате» або «сестро», а до старших — «отче» або «матушко».

У християнстві відомо два принципово відмінні типи монастирів: ідіоритмні, в яких кожен чернець живе відокремлено від усіх інших,

і кіновіальні, в яких ченці живуть єдиною громадою і виконують загальне послушенство. Абсолютна більшість монастирів — кіновіальні. Особиста власність у монастирях відсутня. Живуть вони на пожертви вірних, а також за рахунок праці насельників монастиря — послушників і ченців.

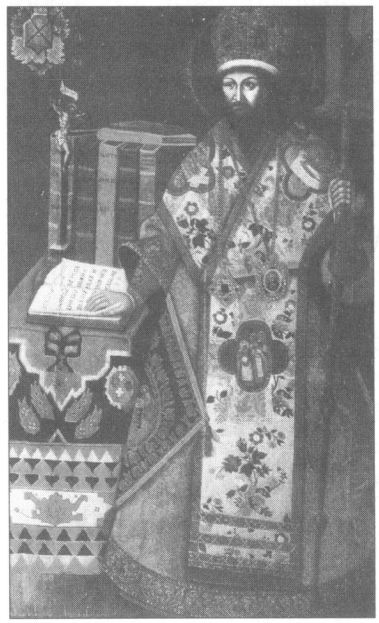
На Русі віддавна є окремі монастирі для чоловіків і окремі — для жінок зі схожими правилами. Принципова відмінність між цими монастирями полягає в тому, що як у православ'ї, так і в католицизмі жінкам заборонено бути священиками й правити літургію, тому в жіночих монастирях службу Божу відправляють спеціально призначені для цього священики-чоловіки.

Для кожного ченця і кожної черниці найважливішими були і є три обітниці: безкорисливості, цнотливості й покори. Поведінка члена чернецької громади регулюється статутом, який визначає чотири шляхи, поза якими монах не повинен діяти: це дороги до храму, до трапезної, на послух і до келії. Кожен чернець має власне «келійне правило», яке визначає, скільки земних і поясних поклонів він має зробити щодоби, скільки молитов проказати до Ісуса Христа й до Богородиці. Схимники мали дотримуватися так званого тисячного правила — зробити 400 поклонів і проказати 600 молитов. Послушникові ж достатньо було 50 поклонів і 100 молитов щодоби. Зважаючи на стан здоров'я і власне бажання ченця, ігумен чи духівник може або полегшити келійне правило, або зробити його суворішим.

Чернець, попри його втечу від світу й бажання усамітнення, — людина публічна, він завжди має бути на виду. Старші ченці контролюють не лише його одяг, поведінку і спосіб життя, а навіть думки. Ігумен монастиря, келар чи духівник обов'язково щоночі обходять усі чернечі келії. У кожному монастирі є свій будильщик, який будить братію до служби Божої в храмі. Поведінку братії контролює ще й уставщик, який про все доповідає керівникові монастиря — настоятелю, ігумену чи архімандриту. Крім того, кожен чернець має стежити за своїми «колегами» і про все доповідати керівництву. В атеїстичній літературі це часто подають як доноси ченців один

на одного — явище негативне й аморальне. Проте ще святий Василій Великий у своїх правилах обґрунтував необхідність дотримання такого звичаю. За його словами, хто не відкрив гріх свого брата настоятелю, той сам согрішив тричі: по-перше, він і на свою душу взяв гріх свого брата; по-друге, він вчинив гріх непослуху; і по-третє, не розповівши про гріх свого брата, він залишив його на шляху до нових гріхів, які призведуть до погибелі його душі.

Монастирський статут зобов'язує кожного неодмінно виконувати певний послух. Це може бути праця в саду, на городі, у полі чи на пасіці, на кухні, в різних майстернях, догляд за хворими, навчання дітей, переписування чи друкування книжок, писання ікон тощо. У ченця вся доба має бути заповнена настільки щільно, щоб не залишалося часу для неробства — «батька усіх гріхів». Чернець встає до служби Божої опівночі. Повернувшись зі служби в храмі до своєї келії, виконує келійне правило. О п'ятій ранку — знову служба в храмі. Вдень ченці відбувають послух, тобто працюють до третьої години, коли знову йдуть на вечірню службу до храму. Після вечері в трапезній вони йдуть до храму на «загальне правило» — молитви й поклони. І так щодня. На службі Божій, у молитвах і поклонах чернець проводить не менше 12 годин на добу, а в святкові дні — більше.

Святий Димитрій Ростовський

Кожен чернець зобов'язаний жити тільки у своєму монастирі, вийти за межі якого чи перейти до іншого монастиря він має право лише з дозволу настоятеля. Проте в Русі-Україні завжди існувала проблема ченців, котрі пішли, а нерідко — просто втекли зі своїх монастирів і вештались країною як звичайні жебраки. При

цьому вони не боялися вмерти з голоду чи замерзнути на морозі, бо в Україні віддавна вважалося святою справою нагодувати й обігріти подорожнього, а особливо — духовну особу,ченця або черницю.

Деякіченці, які мали рідкісний чи видатний талант у якій-небудь сфері, змушені були мандрувати по різних монастирях протягом усього свого життя, і часто не з власної волі. Найхарактернішим прикладом може бути киянин Данило Туптало (1651–1709), більше відомий як святий Димитрій Ростовський. Він був видатним церковним проповідником і письменником, твори якого дуже популярні серед православних і дотепер. За час своєї діяльності в Україні він був так чи інакше пов'язаний з багатьма монастирями.

Данило Туптало у 1662–1665 роках навчався в Києво-Могилянській колегії, яка містилася на Подолі в Братському Богоявленському монастирі. 9 липня 1668 року в київському Кирилівському монастирі його ігумен Мелетій Дзик постриг у монахи Данила Туптала, давши йому чернече ім'я Дмитрій (Димитрій). Оскільки батько майбутнього святителя, Сава Туптало, був ктитором Кирилівського монастиря, можемо припустити, що обряд постригу Данила здійснили в соборному храмі (нині це славнозвісна Кирилівська церква в Києві). Молодий чернець жив у цьому монастирі близько семи років. Пізніше, у 1680 році, Дмитрій був обраний ігуменом цього монастиря, проте залишився жити в гетьманській столиці Батурині на вимогу гетьмана Івана Самойловича, котрий дуже любив і цінував проповіді Дмитрія. І тільки з 17 січня до 10 червня 1697 року (тобто менше як п'ять місяців) Дмитрій реально виконував обов'язки ігумена цього монастиря. Пізніше у пам'ять про нього на хорах Кирилівської церкви у другій половині XVIII століття було влаштовано вівтар на честь Святого Дмитрія Ростовського, а згодом на території монастиря збудували церкву Святого Дмитрія Ростовського, яка проіснувала до 1830 року.

25 березня 1669 року в Успенському соборі в Каневі митрополит Київський Йосиф Нелюбович-Тукальський висвятив Дмитрія на диякона. У Густинському Троїцькому монастирі під Прилуками 23 травня 1675 року архієпископ Чернігівський Лазар Баранович

висвятив Дмитрія в ієромонахи. Є відомості, що Дмитрій жив у цьому монастирі, але недовго, бо Лазар Баранович запросив його до Чернігова, де він і пробув до 31 червня 1677 року, поки не виїхав до Литви. У Чернігові Дмитрій, будучи кафедральним проповідником при Лазарі Барановичу, мешкав у Борисоглібському кафедральному монастирі. Другу половину 1677 року й весь наступний рік Дмитрій провів у мандрах по різних православних монастирях Білорусії та Литви. На початку 1679 року він повернувся в Україну й деякий час мешкав при дворі гетьмана Самойловича у Батурині та Крупицько-Батуринському Миколаївському монастирі. Тут він був свідком завершення будівництва мурованого Миколаївського монастирського собору, про що зробив запис у своєму «Діаріуші» від 28 червня 1681 року.

З 9 вересня 1681 року до 4 березня 1682 року Дмитрій був ігуменом Максаківського Спаського монастиря на Чернігівщині. Призначив його на цю посаду Лазар Баранович. З 6 березня 1682 року Дмитрій став ігуменом Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря і перебував на цій посаді до 26 жовтня 1683 року. 23 квітня 1684 року він переїхав до Києво-Печерської лаври на запрошення архімандрита Варлаама Ясинського. В Лаврі у липні Дмитрій розпочав писати «Житія святих» — працю всього свого життя, яка переросла у чотиритомник «Четьї Мінеї». 9 лютого 1686 року він повернувся до Крупицько-Батуринського монастиря, в якому був ігуменом до 14 лютого 1692 року, причому з 9 лютого 1690 року Дмитрій жив як схимник, відокремлено від братії, в скиту неподалік від монастиря. Восени 1691 року він збудував собі там нову дерев'яну келію. А 14 лютого 1692 року здав ігуменство своєму наступнику й залишився жити в пустині, продовжуючи роботу над «Житіями святих».

З Петрівського посту 1694 року до 17 січня 1697 року Дмитрій був ігуменом Глухівсько-Петропавлівського монастиря, а після того до 1699 року монастир залишався під його наглядом. Тут він продовжував писати «Четьї Мінеї». Святитель дуже прислужився архітектурній розбудові монастиря. З 10 червня 1697 року

до 17 вересня 1699 року Дмитрій був архімандритом Єлецького монастиря в Чернігові.

Останнім українським монастирем, пов'язаним з побожним служінням святителя Дмитрія Ростовського перед його від'їздом до Росії, є Спасо-Преображенський у Новгороді-Сіверському, в якому він був архімандритом з 22 вересня 1699 року до початку лютого 1701 року. У цьому монастирі завжди берегли пам'ять про святителя Дмитрія. Свідченням цього є влаштування в новому монастирському Спасо-Преображенському соборі у 1853 році бічного престолу святого Дмитрія Ростовського.

23 березня 1701 року в Москві за наказом царя Петра I Дмитрія висвятили на митрополита Тобольського. Проте до Сибіру він не поїхав через хворобу, тому 4 січня 1702 року його призначили митрополитом Ростовським. У Ростові він й упокоївся у ніч з 27 на 28 жовтня 1709 року під час молитви. Ховаючи спочилого, митрополит Стефан Яворський (українець, родом з Галичини) вже тоді мовив: «Свят, Димитрій, свят». А 21 вересня 1752 року митрополит Ростовський Арсеній Могилянський (також українець, родом з Волині, пізніше замучений за наказом імператриці Катерини II) під час ремонту собору в Ростові відкрив нетлінні мощі Дмитрія Ростовського, біля яких почали відбуватися чудесні зцілення людей. Відтак Дмитрія причислили до лику святих менш ніж через 50 років по смерті, навесні 1757 року. Нині він є одним з найшанованіших і найпопулярніших святих Православної Церкви.

Своїм подвижницьким життям святий Дмитрій Ростовський ніби підтвердив споконвічну істину про те, що людина — лише мандрівник на цій землі, який приходить з вічності і йде у вічність, а тому покликанням цього мандрівника є служіння не скороминущим людським потребам, а вічному добру.

Ще листування святих Василія Великого й Григорія Назіанзина засвідчило, що Отці Церкви не всяке місце вважали придатним для чернецького життя. Навіть нецерковними людьми давно зауважено, що для будівництва монастирів, як і храмів, вибирали особливі місця. І це були не просто панівні точки ландшафту чи краєвиди

несказанної краси. Це були святі місця — зони сприятливої геоенергетики. За давніх часів, коли людина була більше пов'язана з природою, вона сама добре відчувала такі природні урочища. Згодом ці здатності втратилися, тож, шукаючи сприятливі місця, люди почали придивлятися до поведінки тварин. А за християнської доби для найпевнішого виявлення найкорисніших для людини енерго-інформаційних природних зон стало в пригоді нове явище: на сприятливі місця вказувало об'явлення чудотворних ікон з надзвичайними лікувальними властивостями. Відтак утрадиційнилося в таких випадках закладати монастирі чи храми: на місці відкриття чудотворної ікони Єлецької Божої Матері збудовано однойменний монастир у Чернігові. Так само засновано Почаївський монастир на Волині, Крупицько-Батуринський, Домницький, Пустинно-Рихлівський, Глухівсько-Петропавлівський тощо. З чудотворною іконою Мовчанської Богородиці пов'язане виникнення двох монастирів: Софроніївського біля села Нова Слобода та Мовчанського в Путивлі.

Перш ніж перейти до детального розгляду архітектурних особливостей українських монастирів, розповімо коротенько про основні принципи монастирського будівництва на Русі. Тема ця для нашої науки поки ще нова і неосвоєна (хоча монастирям нашим уже понад тисячу років!). Пояснюється це 70-літнім пануванням богоборчої комуністичної ідеології, під час якої не могло бути й мови про об'єктивне вивчення духовних явищ. Багато речей духовного плану не тільки не вивчалися, а й свідомо спотворювалися, фальсифікувалися. Так, наприклад, у численних архітектурознавчих працях 1950—1980 років можна прочитати про те, що регулярність у монастирському будівництві, тобто прагнення до геометрично правильного плану, — це результат проникнення «прогресивних світських гуманістичних тенденцій» у «зашкарублий (і негуманний) світ православної архітектури». Насправді ж ця регулярність пояснюється зовсім інакше, вона виходить з Євангелія, про що ми докладніше розповімо нижче.

На щастя, у 1990-х роках, після падіння атеїстичної радянської імперії, з'явилася можливість для об'єктивного наукового вивчен-

ня монастирської архітектури. У працях московської дослідниці І. Бусєвої-Давидової досить докладно з'ясовано принципи архітектурно-просторової організації монастирів на Русі. Тому у своїй розповіді будемо ґрунтуватися на її розділі «Монастирські комплекси» у фундаментальній науковій праці «Давньоруське містобудування» (Москва, 1993)[10]. Найважливіший висновок цих досліджень полягає в тому, що усі без винятку монастирі на Русі засновувалися і будувалися за єдиними канонами (правилами) Православної Церкви. Отже, і початок життя будь-якого нашого монастиря, навіть якщо про нього збереглося мало конкретних свідчень, ми можемо собі уявити відповідно до цих православних канонів.

Монастир — як осібножительний, так і спільножительний (кіновійний) — розпочинався з однієї-двох келій ченців чи пустельників, розташованих поруч з каплицею. Келії ці, у вигляді дерев'яних рублених хат, були настільки малі, що в них ледь могла поміститися людина. З розширенням монастиря келії ставали більшими й різноманітнішими за архітектурою, з сіньми. Ченці жили в них не по одному, а по двоє-троє. Старший з них спостерігав за молодими ченцями.

Після одержання благословенної грамоти архієрея на заснування монастиря в ньому відразу ж будували храм, що різко змінював вигляд усього комплексу. У соборному храмі кожний монастир знаходив свій центр — ідейний і архітектурний. З появою храму з розкиданої, неупорядкованої забудови формувалася строго ієрархічна композиція. Храм панував над келіями як за розмірами (об'ємом і висотою), так і за розташуванням (у центрі) і за значенням. Собор богословськи витлумачувався як земне небо чи Око Боже, а іноді — як образ Гроба Господня. Тому споконвічне верховенство соборного храму неухильно зберігалося при всіх наступних перебудовах будь-якого монастиря. Про це свідчать усі збережені стародавні зображення і фотографії монастирів.

У «Требнику» Київського митрополита Петра Могили, вперше виданому в друкарні Києво-Печерської лаври в 1646 році й потім

[10] *Бусева-Давыдова И.* Монастырские комплексы // Русское градостроительное искусство: Древнерусское градостроительство. — М.: Стройиздат, 1993. — С. 292–301.

неодноразово перевиданому, описано «Чин заснування нового монастиря та огорожі його». Згідно з ним, монастир можна засновувати лише з благословення місцевого єпископа. Якщо мав засновуватися мурований монастир, то посланець єпископа — священик у чині протоієрея або ієромонах — наказував «художникам» розмітити місце під майбутній монастир, по його периметру викопати траншею для закладання підмурків монастирської огорожі, підготувати камінь і вапно для мурування. Окремо готували чотири чотирикутні камені, на кожному з яких — по три ковані хрести. Кожен з цих каменів ставили над фундаментним ровом посередині східного, західного, північного й південного боків монастирської огорожі. Якщо засновували дерев'яний монастир, ровів по його периметру не викопували, а розмірювали територію і обкладали її колодами по периметру.

Відтак у центрі території майбутнього монастиря правлять літургію, під час якої священик кадить периметр монастирської огорожі, йдучи зі східного боку проти сонця. Під час молитов, які при цьому читають, обов'язково згадують ім'я ктитора, тобто благодійника монастиря. Потім увесь периметр монастиря окропляють святою водою. Далі кроплять закладний камінь на східному боці монастиря і з відповідною молитвою кладуть на вапні в рів, потім так само чинять і з закладними каменями на північному, західному та південному боках.

При заснуванні дерев'яного монастиря святитель, який проводив службу Божу, брав сокиру і тричі ударяв нею по дерев'яній колоді, яка лежала посередині східного боку огорожі майбутнього монастиря, проголошуючи його заснування. Далі цю церемонію повторювали на північному, західному й південному боках монастирського периметра.

Далі у «Требнику» описано чин (тобто порядок) благословення й освячення щойно збудованого монастиря. Ця церемонія передбачає освячення води в центрі монастирського двору, а потім — окроплення святою водою і помазання єлеєм усіх чернецьких келій, що називаються храмами. При цьому мовиться: «Во имя Отца и Сына и Святаго Духа окроплением воды сея священныя, во бегство да пре-

творится всё лукавое бесовское действо». Наприкінці хор співає стихиру: «Благослови Господи храм сей благословением твоим святым, и ополчением ангельским огради его, исправляя в нем молитвы и моления рабов Твоих, яко кадило пред Тобою, многомилостивый Господи, слава Тебе»[11].

Спочатку монастирські будівлі, як правило, зводили з дерева й лише згодом заміняли мурованими з цегли чи каменю. Проте можемо з упевненістю стверджувати, що муровані храми монастирів будували точно на тих самих місцях, де стояли стародавні дерев'яні храми тієї ж присвяти, — щоб «святе місце не залишилося пустим».

Якщо ми уважно придивимося до планів великих монастирів, які мали по декілька храмів, то помітимо ще одну характерну рису: різнобій в орієнтації церков. За канонами Православної Церкви храм має бути звернений вівтарем на схід. Але строго східну орієнтацію може мати тільки одна монастирська церква, а решта будуть звернені вівтарями на північний схід або на південний схід під тими чи іншими кутами (азимутами). Найхарактерніший приклад такої орієнтації храмів — Софроніївський монастир під Путивлем.

Пояснюється це традиційними особливостями заснування храмів. Відбувалося це так: перед будівництвом храму на його місці вирівнювали майданчик. Майстри заготовлювали кілочки й шнур, за допомогою яких на землі розкреслювали обрис плану майбутньої церкви. У день того церковного свята чи святого, якому присвячувався майбутній храм, священнослужителі і майстри збиралися рано-вранці, до сходу сонця. Як тільки сонячний диск сходив над обрієм, на майданчику шнуром і кілочками прокладали пряму лінію, зорієнтовану на сонце, що сходить. Це й була поздовжня вісь майбутнього храму.

Оскільки загальновідомо, що в різні пори року (узимку і влітку) сонце сходить не точно на сході, а за деякими відхиленнями на північ чи на південь, тобто з певним азимутом, то цілком зрозуміло, що орієнтації вівтарів монастирських церков указують нам на точки сходу

[11] Требник ілі Євхологіон. — Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1646. — Частина 2.

сонця над обрієм у день заснування кожної церкви. Так, наприклад, для Вознесенської церкви — 26 травня (усі дати даємо за старим стилем); для церкви Різдва Богородиці — 8 вересня; для церкви Успіння Богородиці — 15 серпня; для Покровської церкви — 1 жовтня.

Другою за значенням громадською будівлею спільножительного монастиря була трапезна — місце для спільних трапез братії. Братерські трапези мали глибокий духовний зміст, тому що, відповідно до послань святого Йосифа Волоцького, асоціювалися з Тайною вечерею. Тому трапезна ніколи не була й не сприймалася як суто утилітарна споруда. Вона тяжіла до собору, а не до хлібні, кухні й льодовні. Ідейне значення трапезної відбилося в побудові при ній особливої церкви. У більшості монастирів України традиційне розташування трапезної палати було біля південного фасаду головного монастирського собору (як у Києво-Печерській лаврі). Таке розміщення трапезної визначене особливостями монастирського розпорядку: братія направлялася на трапезу з собору; при цьому з правого боку біля входу в трапезну чернець, який очолював процесію, зупинявся і читав молитву. При цьому ченці не повинні були стояти спиною до соборного храму.

Найважливішу роль завжди відігравала монастирська огорожа. Вона відмежовувала, огороджувала обитель від зовнішнього світу. Навіть первісний невисокий дерев'яний «тин», відзначаючи межі монастиря, візуально додавав ансамблю завершеності й уподібнював його місту, фортеці. Головним елементом огорожі була Свята брама, тобто головний вхід до монастиря. Її завжди вирішували по-особливому і вона виділялася композиційно: адже символізувала тісні Врата Спасіння, про які сказано в Євангелії від Луки: «багато хто захочуть увійти, але не зможуть». Тому нерідко навіть при дерев'яній монастирській огорожі Святу браму будували мурованою і пишно декорували. Над брамою здебільшого влаштовували церкву або дзвіницю. Відтак надбрамна церква дуже наочно передавала думку про божественне заступництво і захист монастиря.

Обов'язковим елементом забудови кожного монастиря була дзвіниця. Підбір дзвонів, від якого залежав тембр і характер звучан-

ня, був відмітною ознакою кожного монастиря: за звучанням дзвонів прочанин дізнавався про наближення до обителі задовго до того, як міг її побачити. І сам дзвін, і його звук у старовину мали богословське тлумачення, зафіксоване в старих книгах: «начало коло, неимущее конца, безначального Отца, собезначальное рождение Сына от Отца, а звукогласное исхождение от кола-венца исхождения Святаго Духа от Отца, нераздельное Троицы всенераздельное бытие».

У перші століття християнства дзвонів взагалі не було. У Західній Церкві вони з'явилися й поширилися з IV–IX століть, а в Східній — у IX—XII століттях. Після офіційного поділу єдиної Церкви на Католицьку й Православну в останній було чимало противників дзвонів, які вважали їх ознакою Католицизму. Тому на Русі дзвони повсюдно поширилися досить пізно — у XVI столітті. До того для скликання братії до храму на молитву застосовували мідні, залізні й навіть кам'яні чи дерев'яні била чи клепала. Звук від удару по них заміняв раніше передзвін. Що ж стосується церковних дзвонів, то їх форма означає чашу, з якої ллються звуки, що несуть Божу благодать. Спершу дзвони не мали якогось усталеного місця розташування: їх підвішували на окремих перекладинах, в арках дверей, у церковних банях, на монастирських брамах тощо. З XVI століття походять найдавніші з відомих в Україні монастирських дзвіниць, які будували у вигляді веж, відокремлених від храмів. Дзвіницю завжди розташовували поблизу соборного храму, підкреслюючи її висотою його значущість.

Із розростанням монастиря, збільшення кількості ченців, ускладненням їхніх занять збільшувалася кількість і розмаїтість будівель: з'являються різні майстерні, кузні, хлібні, пекарні й куховарні, братські й лікарняні корпуси тощо.

Вигляд монастиря визначальною мірою формували, крім архітектурних споруд, також монастирські сади, городи й цвинтарі. Вони теж мали важливий символічний зміст: сад і город нагадували про рай і про світ, благоліпно влаштований Премудрістю Божою; цвинтар же, навпаки, нагадував про сутність чернечого способу життя: чернець мертвий для мирського життя, його келія — його могила.

Усі будівлі в монастирі розташовувалися не мальовничо-хаотично, а строго закономірно. Головною закономірністю, властивою усім православним монастирям, є концентричність зон забудови. Це означає, що собор завжди розташовувався в центрі території, на найвищому місці. Поряд з ним були трапезна й дзвіниця, далі — корпус настоятеля і братські келії. У зовнішній смузі — господарські будівлі й гостинні двори, на яких приймали прочан. Усе це добре видно на планах багатьох монастирів. Така концентричність зон забудови відповідає середньовічним християнським уявленням про структуру світобудови — замкнутого, теоцентричного універсума, що прагне до Бога.

Другим важливим принципом була ієрархічність у розташуванні монастирських будівель, що відображала строгий порядок підпорядкування в чернечій громаді. Так, приміром, трапезна панувала над куховарнею, а та була центром для льодовень і комор, а собор, безумовно, домінував не тільки над усім монастирським комплексом, а й над околицями.

Третім принципом було виділення собору не тільки за розташуванням, величиною і висотою, а й за архітектурним вирішенням. Тому соборні храми завжди багатоверхі (до 25 верхів, як у соборі Святої Софії, Премудрості Божої у Києві). Більшість монастирських соборів були скромнішими, усього лише три- або п'ятибанними, але й завдяки цьому вони різко вирізнялися в архітектурному оточенні.

Композиційному виділенню собору сприяла також орієнтація на нього головного входу в монастир — Святої брами. В абсолютній більшості випадків в українських монастирях собор розташовувався стосовно Святої брами не фронтально, а під кутом, так, щоб відвідувач бачив відразу два фасади собору і міг відразу скласти про нього більш усеосяжне уявлення.

Найважливішим принципом створення монастиря є його регулярність, тобто прагнення до правильної геометричної побудови плану обителі. Історики архітектури простежують її в найдавніших монастирях Русі: Свято-Успенському Печерському і Софійському в Києві. Причому цікаво те, що в рівнинній місцевості монастир

звичайно робили квадратним у плані, з собором, що стоїть у центрі території; але й у разі будівництва монастиря на горі, серед лісу та байраків також прагнули до прямокутного плану.

Це прагнення до регулярності ніяк не можна пояснити практичними потребами, як, наприклад, в оборонному будівництві. Тут причина лежить в іншій площині, зовсім нематеріальній. Справа в тому, що в старовину вірні християни сприймали монастир як явлений на землі образ Царства Небесного, а ченці іменувалися «ангельським чином». Тому на розпланування і архітектурну композицію монастирів істотно вплинуло уподібнення їх небесному граду праведних — горньому Єрусалиму. Звернімося до «Одкровення святого Іоанна Богослова» (Апокаліпсиса): небесний Єрусалим мав чіткий, глибоко символічний архітектурний устрій: «І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сходив з неба від Бога (...) І почув я гучний голос із престолу, який кликав: «Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними» (...) А місто чотирикутнє, а довжина його така, як ширина (...) Мур воно мало великий і високий, мало 12 брам (...) І не ввійде до нього ніщо нечисте»[12]. Як видно з цього тексту, семантика монастирського устрою заснована на християнській есхатології[13]. Небесний Єрусалим має прообраз на землі — монастир. Відповідно до цього на багатьох іконах XVI–XVII століття, особливо на російських, небесний град зображували у вигляді монастиря з геометрично правильними обрисами. У центрі поміщали престол Бога й Агнця. Це перегукується з монастирським собором, що теж розміщений у центрі монастиря; на престолі соборного храму відбувалася євхаристія — заклання символічного агнця. На тих же іконописних зображеннях горнього Єрусалима по периметру всередині стін розташовувалися «житла праведних» — пряма аналогія монастирським келіям.

---

[12] Біблія, або книги Святого Письма Старого і Нового Завіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську дослівно наново перекладена. — Лондон: Британське біблійне товариство, 1962. — С. 1521–1522.

[13] Есхатологія — частина загальної релігійної доктрини, яка розглядає «остаточні справи»: кінець світу, Страшний суд, спасіння (рай) та прокляття (пекло).

Крім регулярного устрою, небесний град характеризується тим, що в ньому протікало життєдайне джерело й цвіли сади. Звідси зрозуміло, яке важливе символічне значення надавалося монастирським колодязям, джерелам, а також садам.

Біля монастирських брам завжди була варта, як ангели біля брам небесного Єрусалима; горній град освітлювався світлом божественної слави, а монастир — славою чернечого житія, тому що воно «є світло для всіх людей».

Наведені нами паралелі дають достатньо підстав для висновку про те, що наші предки вважали монастир подобою, земною моделлю небесного Єрусалима. Це і було причиною регулярного архітектурного устрою монастирів та збереження такого устрою під час усіх наступних перебудов і розширень.

Розділ 2

XX СТОЛІТТЯ: РУЇНА Й ВІДРОДЖЕННЯ

Засновники кожного монастиря думали про вічність. Проте не кожна чернецька громада й далеко не кожен монастирський комплекс змогли пережити ті історичні лихоліття, що випали на долю нашого народу. Перші відомості про знищення монастирів фіксують літописи XII століття, коли деякі обителі було зруйновано під час нападів половців. Набагато масштабнішою була руйнація у 1240-х роках під час монголо-татарської навали на Русь: тоді було знищено щонайменше 25 монастирів з 44 відомих на той час. Ці події були настільки катастрофічними, що наприкінці XIII століття на території України було лише 23 монастиря, причому в XIV столітті не засновано жодного монастиря. Згодом кількість православних чоловічих і жіночих монастирів почала зростати і в XVII столітті їх було вже 143, причому 26 з них — у Києві.

Протягом XVIII століття також спостерігалася тенденція зростання кількості монастирів, аж поки російська імператриця Катерина II не вирішила їх секуляризувати, тобто поставити під жорсткий контроль держави, одночасно забравши в державну власність усі монастирські маєтності. Указ про це вона видала в 1762 році, проте виконання його розпочалося з 1764 року. В Україні ці заходи вдалося здійснити тільки в 1786–1788 роках після додаткового указу імператриці, що стосувався України: «Звільнити духовні

власті й ченців малоросійських від управління селами, від клопоту господарського, а найбільше від непристойного для духовного сану ходіння по судах за позовами й сварами»[1]. При цьому було закрито й ліквідовано 29 монастирів, а решту поділено на так звані класи (перший, другий і найнижчий — третій), відповідно до яких ченці отримували платню як державні чиновники. Саме тоді було стерто з лиця землі Макошинський, Кербутівський, Клюсівський, Любецький та багато інших монастирів. Про деякі з них навіть пам'яті не залишилося. Проте окремі обителі згодом змогли відродитися.

Характерним прикладом є **Охтирський Троїцький монастир**, який містився поблизу села Чернеччина на старовинному Охтирському городищі, що лежить на високому правому березі річки Ворскли, неподалік міста Охтирки. У 1641 році на цьому городищі засновано прикордонне місто Ахтир (Ахтирськ), зруйноване 1652 року. У 1654 році в південно-західній частині покинутого городища 40 ченців Лебединського Троїцького монастиря, котрі на чолі з ігуменом Іоанникієм прийшли з Правобережжя, заснували монастир. Первісно він називався Благовіщенським. Усі його дерев'яні споруди (Благовіщенська церква, трапезна, келії) й укріплення було зведено у 1671–1676 роках. У першій чверті XVIII століття титарем монастиря став духівник російського імператора Петра I Тимофій Васильович Надаржинський, коштом якого в 1724–1727 роках збудовано мурований Троїцький собор. Тоді ж монастир перейменовано на Троїцький і оточено цегляним оборонним муром. 1741 року споруджено мурована оборонну дзвіницю, трапезну з церквою Святих Петра і Павла, келії. Під монастирською горою були печери.

1788 року під час секуляризації монастирських маєтностей Троїцький Охтирський монастир було ліквідовано, а його мури, трапезну церкву й корпуси келій розібрано на цеглу. Собор став парафіяльним храмом для ближніх сіл Чернеччина і Доброславівка. Проте місцеві люди не змирилися зі знищенням монастиря і аж

[1] *Добровольский П.* Черниговский Елецкий монастырь. — Чернигов: Тип. губерн. земства, 1900. — С. 138.

Вигляд залишків Охтирського Троїцького монастиря в 1842 р.
за тогочасною літографією

у 1842 році добилися його відновлення. Подаємо старовинний рисунок, на якому зображено церемонію відновлення монастиря, від усіх споруд якого на той час збереглися тільки собор і дзвіниця. 1844 року збудували мурована стіну довкола монастиря з брамою, теплий храм Різдва Богородиці, один мурований і три дерев'яні корпуси келій. Остаточно монастир зліквідували в 1920-х роках комуністи, зруйнувавши собор і всі споруди, за винятком дзвіниці.

Помітне зростання кількості монастирів в Україні спостерігалося з 1861 року, після ліберальних реформ російського імператора Олександра II. Протягом 1861–1917 років заснували 41 новий монастир. Більшість з них були жіночими. Таким чином, на 1917 рік в Україні налічувалося 129 православних монастирів із загальною кількістю ченців і черниць 16166 осіб. А через 10–15 років, на початку 1930-х років, на території Української Соціалістичної Радянської

Республіки не залишилося жодного (!) монастиря. Це був результат більшовицької політики, спрямованої на цілковите знищення релігії та Церкви. Керівні більшовики дуже любили термін «ліквідація» за те, що його можна було трактувати по-різному. Проте рядові виконавці партійних директив той термін розуміли цілком однозначно: як фізичне знищення. Відтак було вбито або посаджено до тюрем усіх єпископів, ченців, священиків, закрито не лише монастирі, а й духовні навчальні заклади, а також безліч церков. При цьому безоглядно знищувалися монастирські й церковні будівлі — шедеври архітектури. Як писав у 1918 році російський поет В. Кирилов:

Мы во власти мятежного, страстного хмеля,
Пусть кричат нам: «Вы палачи красоты».
Во имя нашего Завтра — сожжём Рафаэля,
Разрушим музеи, растопчем искусства цветы[2].

Заради справедливості слід зазначити, що протягом XX століття архітектурна спадщина багатьох країн і народів зазнала непоправних втрат внаслідок воєн. Але прикметною особливістю України є те, що вітчизняна архітектурна спадщина зазнала найбільших втрат у мирну добу, а не під час воєнних конфліктів. У цьому полягає наша відмінність як від Франції чи Німеччини, так і від сусідів — поляків, словаків, чехів, угорців і румунів. На сьогодні вже є конкретні підрахунки цих втрат, які дають змогу зробити висновок про те, що такі значні руйнації архітектурної спадщини у мирний час можуть свідчити тільки про одне: вони є результатом цілеспрямованої державної політики.

Основні засади цієї політики сформулював лідер більшовиків Володимир Ульянов (Ленін) у статті, присвяченій четвертій річниці жовтневого перевороту 1917 року: «Ми з релігією боремося і боремося по-справжньому»[3]. Що означали на практиці ці ленінські слова, засвідчив митрополит Василь Липківський — очевидець тих страш-

[2] Грядущее. — 1918. — № 2. — С. 4.

[3] *Ленін В.* Повне зібрання творів: У 100 т. — Т. 44. — К.: Політвидав України, 1981. — С. 138.

них подій: «Кожна держава, яка б вона не була ворожа до християнства, все ж якусь релігію визнавала, давала їй певне місце в себе. Радянська комуністична влада зовсім не визнавала ніякої релігії, цілковите знищення релігії в своїй державі вважає за головне своє завдання. А тому, що радянська влада дуже просякнута єврейським духом, вона найбільш фанатично ненавидить християнство»[4].

Ще 23 січня 1918 року більшовицька влада зробила перший організаційний крок до знищення Церкви — позбавила релігійні громади прав юридичної особи[5]. А 1 червня 1921 року більшовики створили в Україні спеціальний державний орган для боротьби з Церквою — Ліквідаційний відділ щодо відокремлення церкви від держави при Народному комісаріаті внутрішніх справ. Скорочена назва цього органу — ліквідком — вдало вказувала на його завдання — ліквідувати релігію і Церкву. 4 липня 1922 року створили Всеукраїнську антирелігійну комісію. Саме під її керівництвом по всій території України закривали церкви та монастирі за єдиним сценарієм: збори «громадськості» вирішували розформувати церковні громади чи монастирі, а приміщення передати для якихось практичних потреб: під гуртожитки, клуби, лікарні, притулки для бездомних. Іноді йшли в хід акти технічної експертизи — про буцімто аварійність монастирських будівель. У цьому разі такі будівлі якнайскоріше знищували.

Ось як це відбувалося в Межигірському Спасо-Преображенському монастирі під Києвом, де з 1929 року розмістився Художньо-керамічний інститут. Здавалося б, цей навчальний заклад мав розуміти важливість для української культури монастиря, колись безпосередньо пов'язаного з Запорозькою Січчю. Але сталося не так. На страстному тижні директор інституту Міллер разом з більшовицькою партійною організацією вирішили «зліквідувати контрреволюцію на території інституту»: відтак майбутні художники знищили іконостаси монастирського собору, дзвони, спалили

[4] *Липківський В.* Історія Української Православної Церкви. — Вінніпег, 1961. — С. 120–121.

[5] Ця практика позбавлення релігійних громад і організацій прав юридичної особи, попри тимчасові загравання радянської влади з церковниками, затрималася майже до самого розвалу комуністичної імперії.

Межигірський монастир. *Рисунок Тараса Шевченка 1843 р.*

монастирську бібліотеку[6]. Священик Д. Бурко, який бачив наслідки цього погрому, писав: «В середньому вівтарі, на місці, де був престол, стояв на п'єдесталі бюст Леніна, в бокових вівтарях — бюсти Маркса і Сталіна, з іконостасів лишалися тільки сліди їх основ, на стінах, де були фрески, — дивовижні мальовидла з «соцбудівництва»[7]. Пізніше, у 1934 році, на території Межигірського монастиря збудували резиденцію для сталінських намісників в Україні, знищивши при цьому всі монастирські будівлі.

У 1925 році влада створила в Москві Союз войовничих безбожників, перший з'їзд української організації якого відбувся у 1928 році в Харкові. Було розроблено план так званої безбожної п'ятирічки з такими етапами реалізації:

---

[6] Сумно і смішно, але після цієї вакханалії окремі наші сучасники ще сподіваються відшукати на території колишнього Межигірського монастиря... бібліотеку Ярослава Мудрого! Блажен, хто вірує...

[7] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4-х т. — Т. 4. — Ч. 1. — К., 1998. — С. 295.

1932–1933 роки — закриття всіх церков, монастирів, молитовних будинків;

1933–1934 роки — зникнення релігійного світогляду, який міг виростати з родинного виховання й літератури;

1934–1935 роки — вся країна, а особливо молодь, мала бути охоплена антирелігійною пропагандою;

1935–1936 роки — в СРСР не повинно було залишитися жодного священнослужителя;

до 1937 року планувалося викинути релігію «з самих потаємних місць».

Ці плани з тріском провалилися, як і решта божевільних більшовицьких марень: під час перепису населення в СРСР 1937 року за наполяганням Сталіна до облікової форми внесли графу про релігійні переконання. Навіть після того, як керівників того перепису знищили, а їхні цифри «підправили» згідно з комуністичною доктриною, виявилося, що серед неграмотних громадян 84% визнали себе віруючими, а серед грамотних — 45%, тобто загалом понад 55 мільйонів чоловік, старших за 16 років.

Для розкриття характеру й перебігу процесів організованої руйнації українських монастирів корисно простежити всі деталі на одному, але характерному епізоді. Ми це зробимо на прикладі **Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві**, знищення якого мало важливе політичне, навіть символічне значення як для українського народу, так і для комуністичного режиму.

Монастир припинив діяти фактично з 1922 року, коли в його будівлях розмістилися різні радянські установи, гуртожитки та їдальня для студентів. 24 січня 1934 року XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України та Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВИК) ухвалили перенести столицю радянської України з «пролетарського» Харкова до Києва, який більшовики вважали «історичною цитаделлю націоналізму». Тому цей «розсадник контрреволюції» треба було впорядкувати, перетворивши на «соціалістичне місто». При цьому стародавні пам'ятки Києва трактувалися владою як свідки наявності «буржуазно-націоналістичних

настроїв», втілення українських національних почуттів, символ пасивного спротиву. Саме тому архітекторам, якраз перед тим об'єднаним у єдину «Спілку радянських архітекторів» і «озброєним мудрим вченням про соціалістичний реалізм в архітектурі», було доручено реалізувати грандіозні плани партії більшовиків щодо перебудови Києва. Керував усім Павел Постишев — намісник Сталіна в Україні. Виконання програми реконструкції столиці доручили спеціальній урядовій комісії на чолі з наркомом НКВД[8] Всеволодом Балицьким.

Спершу шість груп архітекторів опрацювали проекти організації урядового центру в різних районах Києва: так, В. Нестеренко та А. Зінченко запропонували збудувати його на Звіринці, на місці теперішнього Ботанічного саду НАН України; Михайло Гречина і Микола Холостенко — у районі іподрому на Печерську; Павло Альошин — поблизу Маріїнського палацу поряд з парком; Володимир Заболотний — у районі сучасної Європейської площі. А от архітектори Петро Юрченко і Йосип Каракіс запропонували створити площу з головними урядовими будівлями ЦК КП(б) У та ВУЦВИК на місці Михайлівського Золотоверхого монастиря і Василівської (Трьохсвятительської) церкви XII століття.

Ми не вважаємо за можливе звинувачувати архітекторів за таку пропозицію, оскільки не знаємо достеменно найголовнішого: чи самі вони прийшли до такого рішення, чи воно було продиктоване відповідними органами, з якими тоді ніхто не смів сперечатися. Петро Юрченко, який у повоєнну добу став провідним істориком української архітектури, теоретично обґрунтував необхідність саме такого розміщення нового урядового центру. «Настораживали только сложные геологические условия местности»[9]. Як бачимо, ніщо інше архітекторів та їхніх замовників «не настораживало». Саме цей варіант і схвалив шеф НКВД Балицький.

[8] НКВД — Народний комісаріат внутрєнніх дєл — каральне відомство в СРСР, основний інструмент здійснення масового терору під керівництвом комуністичної партії (зразок для гестапо в гітлерівській Німеччині).

[9] *Килессо С.* Проектирование центра Киева в предвоенный период // Архитектура Киева. — К., 1982. — С. 53–54.

Отже, за результатами першого конкурсу було вибрано місце для урядового центру. Завданням другого конкурсу, проведеного 1935 року, було визначити конкретне архітектурне вирішення будівель урядового центру.

Поки йшла гра в таку собі «архітектурну демократію», влада взялася розчищати майданчик для майбутнього будівництва. Василівську (Трьохсвятительську) церкву розібрали без особливого розголосу протягом 1934–1935 років.

А щодо Михайлівського Золотоверхого собору, то громадськість ударила на сполох. 2 липня 1934 року до Харкова з Москви надходить терміновий секретний лист, адресований народному комісару освіти Володимиру Затонському. Заслужений більшовик Фелікс Кон, який тоді завідував музейним відділом Народного комісаріату освіти РСФСР, пише українському колезі, що по Москві (!) повзуть упертi чутки про заплановану «ліквідацію» Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Він пояснює: «во всём мире сохранилось 6–7 памятников этого стиля»; «собор является мировым памятником искусства». Отже і в Кремлі, і в Харкові, і в Києві чудово знали, які цінності «ліквідувала» комісія на чолі з головним чекістом України Балицьким!

Заради чого писався цей секретний і терміновий лист? «Очень прошу сообщить мне, что мне следует отвечать на бесчисленные запросы, которые поступают со всех сторон». Не дочекавшись відповіді, Кон через шість днів надсилає Затонському такий лист: «Несмотря на то, что проект уже утверждён тов. Балицким (...) обращаюсь к Вам с настоятельной просьбой о пересмотре состоявшегося решения и о разработке иного варианта постройки, который позволил бы сохранить мировой памятник искусства».

Реакція народного комісара освіти УРСР була цілком адекватною. Він дає доручення начальнику IV відділу Управління державної безпеки НКВД УРСР Якову Вульфовичу Письменному: «По поводу Михайловского собора любители старья подымают шум, будто там на стенах (...) имеются древние картины. Я направил в Киев нашего заведующего музейным отделом т. Макаревича с тем, чтобы он без шуму (...) поковырял где надо стенки и т. п. Музейщики

будут, разумеется, тянуть волынку. В этом деле в дальнейшем нам придётся разбираться вместе с Всеволодом Аполлоновичем[10]. В частности, т. Бордон[11] может быть полезен по части подбора подходящих учёных спецов».

Яка іронія історії! Справді, як і передбачав Затонський, каральним органам потім довелося «розбиратися». Тільки «розібралися» вони і з Балицьким, і з самим Затонським. Виходить, правду писав тоді у Празі емігрант з України Петро Савицький, звертаючись до комуністичних вождів: «Пам'ятайте, що присуд ваш пам'яткам буде вашим присудом і самим собі. Задум ваш не вдасться. Майбутні покоління затаврують прокляттям ваші імена і відбудують знову пам'ятки, що їх ви зруйнували»[12].

Мабуть, «підходящих спецiв» товариш Бордон знайшов не одразу, бо 13 червня 1934 року вкрай роздратований Затонський пише «дорогому Феликсу Яковлевичу» (Кону): «учёные любители старья всячески добиваются сохранения собора в целости (...) Сообщаю, что вопрос о сносе собора решён. Может идти лишь речь о снятии мозаик и фресок. Чем дольше будут канителить, тем меньше останется времени для этой сложной операции. Виноваты будут сами старьёвщики»[13]. Лексика московського босяка під пером наркома освіти (!), та ще й академіка Всеукраїнської академії наук (!!) демонструє, крім більшовицької безоглядності, ще й справжній культурний рівень всієї цієї публіки.

А «спецiв», підходящих для виконання урядового завдання, все-таки знайшли. З 8 червня по 9 липня 1934 року київські археологи Феодосій Мовчанівський і В. Гончаров обстежили собор і підготували висновок, підписаний директором Інституту матеріальної культу-

---

[10] Балицьким.

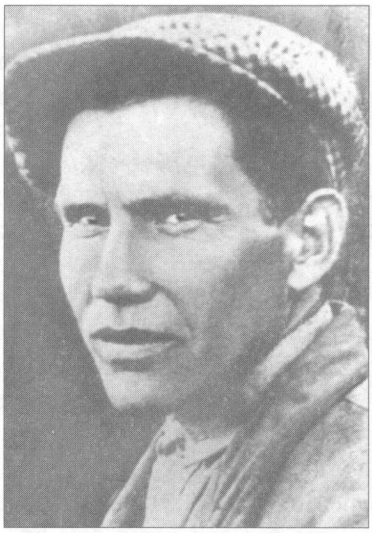
[11] Георгій Бордон — слідчий НКВД, автор безлічі «розстрільних» справ проти представників української інтелігенції.

[12] *Савицький П.* Загибель і віднова неоціненних скарбів // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997. — № 3. — С. 65.

[13] Це листування опублікував О. Рибалко в журналі «Пам'ятки України». — 1989. — № 1. — С. 41–44.

ри Федором Козубовським, про те, що Михайлівський собор збудовано, в основному, у барокові часи, а не в XII столітті, і тому історичної цінності він не становить.

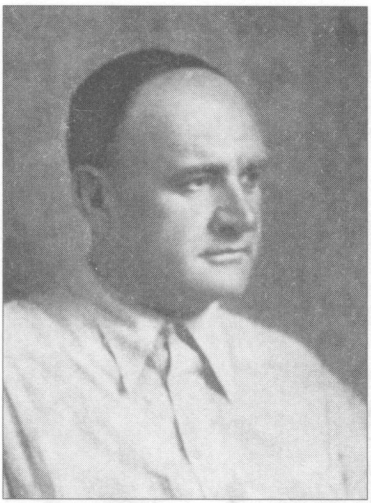
Показово, що якраз напередодні цих подій НКВД усуває з Києва тих «непідходящих спеців», які активно протестували або могли б протестувати проти дій влади, — професорів Миколу Макаренка й Федора Ернста (обох згодом розстріляли). До речі, й «підходящі специ» теж не уникли схожої долі: запопадливе виконання партійного доручення не врятувало археолога Мовчанівського. Його розстріляли 10 травня 1938 року.

Феодосій Мовчанівський

У зв'язку з цим цікаво проаналізувати спосіб дій трьох видатних учених, причетних до вирішення долі Михайлівського Золотоверхого монастиря. Це Микола Макаренко, Феодосій Мовчанівський та Іполит Моргілевський. Перший із них, будучи людиною безкомпромісною і різкою, неодноразово рішуче протестував проти руїнницьких планів і дій комуністичного режиму, в листах і розмовах відверто висловлював усе, що думав про радянську владу. Зрештою загинув сам, загинув навіть його кореспондент (палеонтолог професор Бернгард Петрі з Сибіру), який отримував листи «антирадянського змісту», але не доніс про них.

Зовсім іншою була позиція археолога Феодосія Мовчанівського. Він був членом різних «бригад», які в 1933 році здійснювали «чистки» наукових установ, викривав їх «відірваність від соцбудівництва, консерватизм думки і методів, дрібнобуржуазну апологетику народного мистецтва, націоналістичні та біологічно расові концепції, формалізм, механіцизм й інші характерні складові дворянсько-буржуазної науки».

Іполит Моргілевський

8 серпня 1934 року на засіданні комісії, яка вирішувала долю Михайлівського Золотоверхого собору, Мовчанівський, всупереч думці більшості фахівців, обстоював версію, що собор зведено не у XII, а в XVII (!) столітті. Проте така запопадливість не врятувала його від арешту 17 лютого 1938 року. А 22 квітня (за 18 днів до розстрілу) він дав свідчення, що до контрреволюційної організації, яка готувала збройне повалення радянської влади, його завербував... директор інституту Козубовський, тобто саме той, хто затвердив псевдонауковий висновок про історичну маловартісність Михайлівського собору![14]

Ще іншою була позиція професора Іполита Владиславовича Моргілевського, одного з найбільших на той час фахівців з історії архітектури Київської Русі. В останнє десятиліття серед фахівців усталилася думка про нібито опозиційність Моргілевського і Макаренка у справі Михайлівського Золотоверхого монастиря: мовляв, Макаренко виступав проти — і загинув, а Моргілевський проти не виступав — і тому вижив. Насправді ж історія — велика вчителька — показує, що не все в житті буває так просто, як у чорно-білому кіно. 1999 року журнал «Пам'ятки України: історія та культура» опублікував дивом збережені в архіві стенограми засідань Комітету з вивчення архітектури Михайлівського монастиря за 11 і 14 вересня 1934 року[15]. Ці документи дуже ясно змальовують принципову позицію Моргілевського, яку сьогодні, після відповідного

[14] *Нестуля О.* Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С. 213.

[15] Руйнували, рятували... // Пам'ятки України: історія та культура. — 1999. — №1. — С. XII–XXIII.

аналізу, можна схарактеризувати як тихий саботаж. Він не сперечався з владою. Він інтенсивно досліджував монастирський собор, намагаючись при цьому всіляко гальмувати роботи: напевно, сподівався, що політична ситуація якось зміниться і собор можна буде врятувати. Стенограми зафіксували майже прямі звинувачення в саботажі на адресу Моргілевського з боку представників влади. З подиву гідним самовладанням, розумно і коректно (щоб не поставити під удар своїх співробітників, які працюють «надто повільно») професор спростовував усі звинувачення... і продовжував робити свою справу.

Як ми знаємо, собор врятувати не вдалося. Зате під керівництвом Моргілевського вдалося дослідити й належним чином зафіксувати архітектурні особливості пам'ятки. Без його неоціненних наукових матеріалів годі було б і думати про відтворення Михайлівського собору вже в нашу історичну добу.

Урок професора Іполита Моргілевського, на нашу думку, полягає в тому, що він дав успішний приклад, як має діяти вчений стосовно тоталітарної (або окупаційної, або й просто нерозумної) влади: поєднуючи зовнішню лояльність з тихим, розумним саботажем.

Попри опір Моргілевського та інших учених, Михайлівський собор був-таки приречений. Тільки частину його мозаїк і фресок вдалося врятувати, знявши зі стін. Зокрема мозаїчну композицію «Євхаристія» було перенесено на хори Софійського собору, де вона зберігається і нині. Дуже цікаво повів себе в цій ситуації московський «захисник пам'ятки» Фелікс Кон: у нього прокинулися мародерські нахили. Він пише Затонському: «Музейный отдел НКП[16] РСФСР просит Вас выделить для Государственной Третьяковской галереи две мозаики из Михайловского собора, Дмитрия Солунского и архидьякона Лаврентия[17], а также одну из фресок (...) Означенные памятники имеют колоссальное значение для экспозиции ГТГ, в которой искусство Киевской Руси представлено крайне слабо...» Не менш цікавою була й реакція на це Затонського: мозаїк з Києва

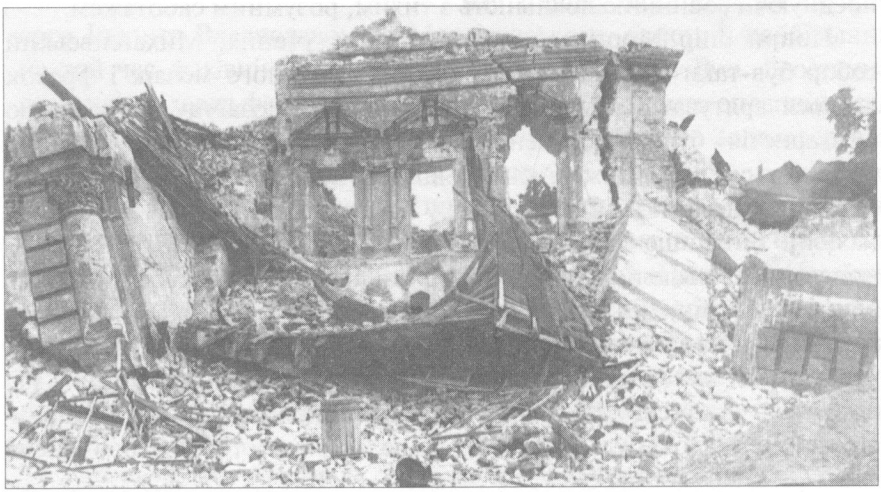
[16] НКП — Народний комісаріат просвєщєнія.

[17] Мозаїчні зображення Дмитрія Солунського і архідиякона Лаврентія були найціннішими з усіх мозаїк Михайлівського собору.

він не віддав. Пізніше Москва таки отримала ті мозаїки, фрески і рельєфи, які хотіла. Але тільки тоді, коли надто самостійного Затонського було розстріляно і він уже не міг перешкодити мародерським діям Третьяковської галереї.

У 1936 році завершився другий архітектурний конкурс на проект забудови урядового центру Києва. Результат його був несподіваним. Жоден із визнаних архітектурних майстрів не переміг. Ні брати Весніни, ні Фомін, Гольц, Алабян, ані Заболотний, Альошин, Штейнберг. Переміг... архітектор з Ленінграда Йосип Лангбард, який... взагалі не брав участі в тому конкурсі! Будинок ЦК КП(б)У за його проектом споруджувався з весни 1936 до весни 1938 років. Нині тут міститься Міністерство закордонних справ України.

Запроектований тоді ж другий такий самий будинок, симетричний споруді ЦК, чомусь не збудували. Справжні причини цього досі невідомі (невдале архітектурно-містобудівне вирішення ніколи не було перешкодою для реалізації планів комуністичної верхівки). Можливо,

Михайлівський Золотоверхий собор,
зруйнований вибухом 14 серпня 1937 р.

однією з причин було те, що керівні комуністи, причетні до створення урядового центру в Києві, на момент завершення будівництва першого корпусу (навесні 1938 року) втратили не тільки свої посади, а й життя. На їхні місця прийшли інші люди, з іншими завданнями і планами. Так і залишилася на місці Михайлівського собору, висадженого в повітря 14 серпня 1937 року, пустка на багато десятиліть.

Більшість функціонерів, які вирішували долю Михайлівського Золотоверхого монастиря та інших пам'яток української спадщини, — Павла Постишева, Всеволода Балицького, Володимира Затонського, Якова Письменного, Георгія Бордона — усіх як одного, незалежно від національності й заслуг перед режимом, було розстріляно їхніми ж спільниками в 1937–1938 роках. «Кодло бісівське» (за визначенням Дмитра Донцова) дістало те, що заслужило.

Підсумки підбив 1957 року в канадському місті Торонто Дмитро Донцов — ідеолог українського націоналізму, який колись, дуже давно, був соратником по партії Ульянова (Леніна): «Бо коли многі з нас досі не знають, за що північні варвари-кочівники руйнують наше місто[18], то знають це чудово ті варвари! Вони, одержимі бісівською «мудрістю нашого прогресивного віку», вони знають, що на те, щоб вони жили, мусить вмерти Місто Премудрості Божої — Київ. Вони знали, в чім джерело нашої мілітарної і духовної сили. Зі своєю шаманською хитрістю задумали вони злодійством привернути собі протекцію Сил, які хоронили Київ. У 1169 р. суздальський князь Андрій зруйнував Київ і вкрав його образ Пречистої. Нацькований дідом Івана Лютого, хан Менглі-Гірей знову руйнує Київ і посилає дарунок московському ханові — золотий келих з диском з нашої Святої Софії... Нарешті Лєнін і Сталін, на спілку з Хатаєвичем і Кагановичем, руйнують Лавру й Михайлівський монастир, храм патрона Києва, переможця Змія, оборонця від усіх нечистих сил, архістратига воїнства небесного. Кодло бісівське в Кремлі знало і знає, в чім таїлася велич і могутність Києва, яку їм доручили зруйнувати, щоб могло втриматися царство тьми. Одержимі духом зла

[18] Мається на увазі Київ.

Федір Ернст

знали, що їх переможе тільки інший Дух, страшний для них і невблаганний, з-під знаку Хреста»[19].

А ось іще одна руїнницька історія. Вона унікальна й нетипова, бо за збігом сприятливих обставин скінчилася щасливо для архітектурних ансамблів двох провінційних монастирів. Проте цього не можна сказати про людей, котрі рятували ці пам'ятки. Їхня доля була трагічною. У маленькому місті Путивлі, що лежить на самому східному кордоні України, збереглися архітектурні ансамблі двох монастирів — Мовчанського і Святодухівського. Мовчанський діяв, аж поки радянська влада його не закрила, а Святодухівський прикрила ще цариця Катерина II у XVIII столітті, перетворивши на міський Спасо-Преображенський собор. Протягом 1920—1930 років відповідно до настанов більшовицької влади у Путивлі розпочалося знищення більшості храмів і всіх каплиць. Захисником недоруйнованих путивльських храмів і монастиря у 1920-х роках виступив київський професор Федір Людвигович Ернст, німецьке походження якого не завадило йому стати одним із чільних українських мистецтвознавців та подвижників охорони пам'яток у найстрашніші часи більшовицького терору. Народився Ф. Ернст у 1891 році в Києві. Дитинство його пройшло неподалік Путивля, в Глухові. Тут він у 1909 році закінчив зі срібною медаллю гімназію і виїхав на навчання до Берліна. Завершив вищу освіту він у Київському університеті. За студентську наукову роботу «Київська архітектура XVII–XVIII століть» отримав золоту медаль. До найвизначніших друкованих праць мистецтвознавця Ф. Ернста

[19] *Донцов Д.* Хрестом і мечем. — Торонто, 1967. — С. 300–301.

належить перша ґрунтовна монографія про його приятеля, великого українського митця Георгія Нарбута (1926), провідник «Київ» (1930), монографії «Українське мистецтво» (1919), «Український портрет XVII–XX століть» (1925). У 1926–1930 роках професор Ернст працював краєвим інспектором з охорони пам'яток культури. Він зосередив основні зусилля на врятуванні найцінніших архітектурних пам'яток Путивля: Мовчанського монастиря і Спасо-Преображенського собору.

Після пожежі 1921 року собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря ніким не використовувався і не ремонтувався. Унаслідок цього він дійшов до аварійного стану: були втрачені не тільки розписи, а й елементи основних архітектурних конструкцій. Це з'ясувала 19 липня 1929 року комісія в складі завідувача Глухівським окружовим музеєм Якова Морачевського, завідувача Путивльським районним музеєм П. Корнєєва і техніка М. Канучина. Собор потребував термінового проведення протиаварійних робіт. Для цього Народний комісаріат освіти Української Соціалістичної Радянської Республіки виділив на 1929/1930 господарський рік аж 800 (!) карбованців[20] на ремонт та охорону собору. Проте через рік, у серпні 1930 року, завідувач Конотопським округовим музеєм О. Маліношевський зафіксував погіршення технічного стану не тільки собору, а й усіх будівель і споруд Мовчанського монастиря. При цьому навіть з асигнованих 800 карбованців було використано лише 15 (!), бо Путивльський райвиконком не виділив потрібних будівельних матеріалів. А за підрахунками фахівців на той момент на реставрацію монастирського комплексу потрібні були вже десятки тисяч карбованців.

А між тим професор Ернст ще у 1927 році запропонував владі повернути весь комплекс Мовчанського монастиря релігійній громаді, зобов'язавши її відремонтувати собор, дзвіницю та інші будівлі. Він писав Глухівському окружному виконкому: «Монастир має велику історико-художню цінність, і всі його будови перебувають під загрозою скорого руйнування (немає водостічних труб, пога-

[20] Сміховинна сума, як для ремонтно-реставраційних робіт.

на покрівля і дощова вода протікає в будівлю), так як немає коштів не тільки на його ремонт, а й навіть на зарплату сторожу охорони майна...» Найдивовижніше те, що з такою пропозицією тоді погодилися і влада в Путивлі, і Наркомат освіти УСРР. Але в ті часи всі ці питання вирішувало всесильне каральне відомство — НКВС. Воно не дало згоди на повернення монастиря віруючим.

Тоді, зважаючи на загрозу руйнування монастирських будівель, О. Маліношевський звернувся до Київської крайової інспектури охорони пам'яток, яку на той час очолював саме професор Ернст, з пропозицією оголосити Мовчанський монастир Всеукраїнським історико-культурним заповідником і після цього отримати кошти на його реставрацію з державного бюджету.

Проте добитися рішення Раднаркому УСРР з цього питання пам'яткоохоронці не змогли. Натомість було отримано згоду Конотопського округового виконкому[21] оголосити Мовчанський монастир заповідником місцевого значення і передати його у відання Конотопського округового музею. Але з цим не погодився Путивльський райвиконком, який заявив, що планує розмістити в колишньому монастирі музей. Насправді ж монастирські будівлі віддали під «Заготзерно».

Професор Ернст активно допомагав зберегти ще одну путивльську пам'ятку — Спасо-Преображенський собор, який також був колишнім монастирем. Він у ті роки перебував у користуванні релігійної громади, проте потребував коштів на проведення ремонтно-реставраційних робіт. Федір Ернст підтримав клопотання громади про надання державної дотації на ремонт. Усе це не минулося йому безкарно. Восени 1930 року його звинуватили у «викривленні загальної політичної лінії, а саме — в шкідницькому з політичної точки зору ставленні до пам'яток колишнього культового призначення» і вигнали з роботи. А після арешту в 1933 році всі ці факти йому поставили в вину під час слідства.

[21] У ті часи територія Української СРР поділялася не на області, а на округи.

Після того, як Федора Ернста репресували, православні пам'ятки Путивля вже не було кому захищати. Відтак у 1930-х роках знесено муровані Микільську горню (1863 року), Покровську двохрамську (1865 року), Благовіщенську (1865 року) та Вознесенську (XIX століття) церкви.

Руйнування стародавніх путивльських монастирів тривали і в повоєнну добу, незважаючи на те, що у 1954 році центральні органи республіки направили на місця директиву про заборону розбирання пам'яток архітектури і тих старовинних споруд, які мають історико-архітектурну цінність, але не включені до списку пам'яток архітектури[22]. Це рішення було підтверджене у 1959 році, зокрема вказувалося на неприпустимість руйнування Софроніївського монастиря під Путивлем й вимагалося встановити охоронні зони навколо пам'яток архітектури[23].

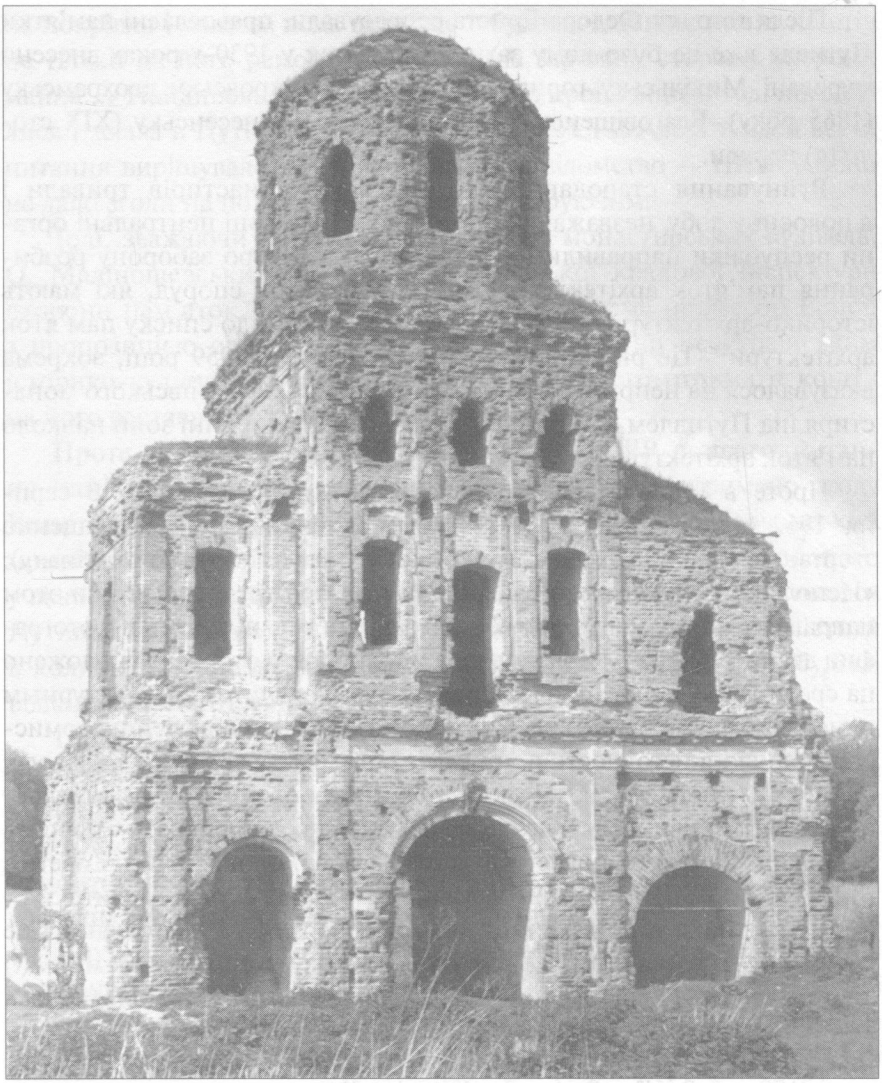
Проте в Путивлі місцеве начальство думало інакше. 13 серпня 1962 року голова Путивльського райвиконкому К. Міщенко звертається до Сумського облвиконкому (цитуємо мовою оригіналу): «Исполком Путивльского райсовета депутатов трудящихся при этом направляет акт технического состояния, генеральный план и фотографии здания бывшего Молчанского монастыря, которое расположено на средине двора предприятия п/я[24] №25 и значится архитектурным памятником. Ввиду того, что указанное здание по заключению комиссии пришло в негодность и угрожает обвалом на территории завода, что может иметь человеческие жертвы и кроме того непредставляет исторической ценности и является помехой предприятию, — просить исполком Сумского облсовета войти в ходатайство перед Советом Министров УССР о снятии указанного здания с учёта архитектурного памятника и разрешении на его разборку»[25]. У відповідь на це Сумський облвиконком 10 жовтня 1962 року звернувся таємним (!) листом до центральних органів республіки з таким клопотанням:

[22] ДАСО. — Ф. Р-3343. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 32.

[23] ДАСО. — Ф. Р-3343. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 52.

[24] Поштовий ящик (*прим. автора*)

[25] ДАСО. — Ф. Р-3343. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 67.

Руїни надбрамної Покровської церкви Софроніївського монастиря під Путивлем. *Фото 1986 р.*

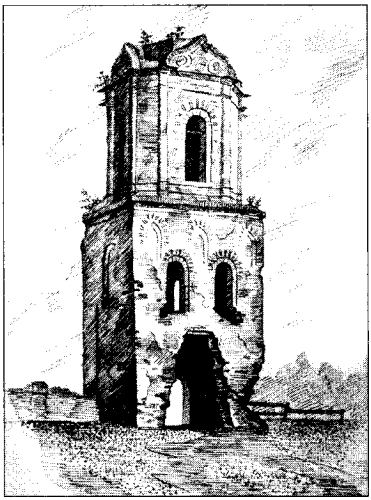

Архітектурний ансамбль Микільського військового монастиря в Києві.
Гравюра кінця XIX ст.

«Виконком Сумської обласної ради депутатів трудящих вважає за необхідне виключити з списків пам'ятників архітектури Сумської області об'єкти, які не являють собою архітектурної та художньої цінності. Деякі такі церкви, раніше включені в списки пам'ятників архітектури, знаходяться на головних вулицях і площах міст, де потрібна перепланіровка і забудова новими будівлями. Так в місті Путивлі бувший собор Флора і Лавра[26] захаращує територію п/с[27] № 25 і перебуває в аварійному стані. На відбудову та реставрацію собора Флора і Лавра та інших подібних об'єктів, введених раніш до списків пам'ятників архітектури не раціонально витрачати державні кошти і будівельні

[26] Так тоді помилково називали собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря.

[27] Поштова скринька (*прим. автора*).

Руїни надбрамної дзвіниці Максаківського монастиря. *Рисунок автора 1978 р.*

матеріали»[28]. Тоді Мовчанський монастир вдалося відстояти, а от велетенський архітектурний комплекс Софроніївського монастиря було зруйновано.

Такі вироки тодішня компартійна влада винесла ще багатьом церквам і монастирям по всій Україні. Так, жодної будівлі не збереглося від знаменитого київського ансамблю Мазепиної доби — Військово-Микільського монастиря. Від не менш унікального архітектурного ансамблю старовинного Максаківського монастиря на Чернігівщині уціліли тільки руїни надбрамної дзвіниці. Вважаємо за необхідне наголосити на такій вельми принциповій обставині: найважливіші рішення з питань знищення монастирів і церков ухвалювалися на найвищому рівні — Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (документи про це збереглися й опубліковані). Показово, що на місцях знищених монастирів і храмів або взагалі нічого не збудовано, або зведено рядові будівлі, що не мають ніякої цінності.

Руйнування часів Другої світової війни дали змогу комуністичному режимові позбутися ще ряду визначних церковних пам'яток, звинувативши в їх знищенні «німецько-фашистських окупантів» (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Успенський собор у Кременчуці тощо). Історія руйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври особливо показова. У 1941 році спецслужби Радянського Союзу замінували собор. Вибухівку було закладено у підвал під північно-західним кутом храму. Одночасно з цим був замінований Хрещатик,

[28] ДАСО. — Ф. Р-3343. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 101.

Успенський собор Києво-Печерської лаври після вибуху
3 листопада 1941 р.

багато інших визначних будівель Києва. Тоді ж намагалися замінувати й Софійський собор, проте співробітникам Софійського музею під різними приводами вдалося не допустити цього.

Протягом понад 50 років тривала дискусія про те, який саме тоталітарний режим висадив у повітря Успенський собор Лаври — російсько-комуністичний чи німецько-фашистський. На сьогодні цю ситуацію цілком з'ясовано у працях українського історика Сергія Кота, з висновками якого ми погоджуємося[29]: вибухівку заклали заздалегідь радянські спецслужби, уживши заходів, які завадили б німцям знешкодити вибуховий пристрій; підірвали собор 3 листопада 1941 року німці за наказом свого командування, оскільки не змогли дати раду з радянською вибухівкою, яка могла спрацювати у будь-який момент, що й засвідчували вибухи будинків на Хрещатику восени 1941 року.

Собор можна було відбудувати одразу після війни. Проте це не входило до планів радянського керівництва. Тому тільки

[29] *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — С. 55–56.

у 1962–1963 роках зроблено примітивну консервацію руїн, що забезпечило збереження окремих залишків собору.

Під час німецької окупації в роки Другої світової війни люди почали масово повертатися до Церкви. Німецька влада не перешкоджала відкривати церкви й монастирі, закриті більшовиками. Відтак на момент закінчення війни в Україні діяло понад 40 монастирів (а до війни не було жодного!). Комуністична влада була поставлена перед необхідністю якось реагувати на це, особливо з огляду на ту обставину, що ставлення окупаційного гітлерівського режиму до Церкви й монастирів виявилося набагато гуманнішим, аніж ставлення «своєї» радянської влади. Відтак відродженим монастирям дозволили існувати, а до 1958 року монастирі й ченці навіть були звільнені від сплати податків.

Наступний етап антицерковної вакханалії в СРСР розпочався у 1958–1962 роках, коли керівник Радянського Союзу Микита Хрущов оголосив новий похід проти релігії та Церкви. У нього були досить екзотичні уявлення про закономірності історичного процесу. Так, він офіційно оголосив, що чим скоріше всі народи СРСР перейдуть на російську мову й чим швидше зникнуть релігія та Церква, тим скоріше наступить комунізм. З огляду на це будь-який прихильник своєї національної мови і будь-який віруючий, не кажучи вже про священиків і монахів, автоматично перетворювалися на ворогів комунізму, а значить, ставали ворогами радянської влади. Жертвами такої політики стали закриті владою Києво-Печерська лавра, Густинський монастир на Чернігівщині, Дерманський — на Рівненщині, Глинська пустинь на Сумщині, Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві, а також насельники цих монастирів. В одній лише Закарпатській області було закрито 20 монастирів. При цьому ченці й черниці потрапляли до тюрем та психіатричних лікарень (а це гірше, ніж тюрма); у кращому разі їх просто викидали на вулицю серед зими, демонстративно відібравши й спаливши теплий одяг, як це було зроблено в Овруцькому Свято-Василівському жіночому монастирі. Рідко кому вдавалося залишитися на волі.

Перелом в антирелігійній політиці комуністичної партії наступив тільки в 1988 році, коли влада, «зціпивши зуби», змушена була погодитися на відзначення 1000-ліття хрещення Русі-України. Тоді дозволили відновити діяльність Києво-Печерської лаври (тільки на невеликій частині історичної монастирської території) й потроху почав стихати терор проти монастирів. Та, незважаючи на ці послаблення, на момент здобуття незалежності України діяло лише 11 православних монастирів: 3 чоловічих і 8 жіночих.

За радянської доби зверхньонігілістичне ставлення не лише до Церкви, а й до культурних надбань минулого, як пошесть, проникло і в сферу історичної науки та краєзнавства. Видатний мистецтвознавець академік Ігор Грабар визнавав, що «вивчення будь-якого давнього монастиря вводить нас у життя минулого, розкриваючи такі риси побуту, звичаїв, мистецтва, яких не вичитати в жодній книзі»[30]. Проте радянське архітектурознавство і мистецтвознавство з його вульгарно-соціологічними підходами й удаваною інтелектуальною вищістю на десятиліття потрапило у полон дуже поширеного стереотипу, суть якого розкрив інший видатний російський мистецтвознавець Михайло Алпатов: «Сучасник, навіть якщо його приваблюють старожитності, схильний вважати своїх предків людьми наївними й недалекими. Він помічає в них передусім те, чого їм бракувало з теперішньої точки зору, і зазвичай не помічає того, чого йому самому бракує у порівнянні з ними»[31].

В Україні ж трагізм цієї ситуації посилювався відсутністю щонайменшої свободи наукової творчості, краєзнавчих студій. До самого розвалу Радянського Союзу будь-які спроби наукового вивчення, фіксації, не кажучи вже про взяття під державну охорону церков та архітектурних ансамблів монастирів, трактувалися владою як ідеологічні диверсії, прояви ретроградних настроїв та «українського буржуазного націоналізму». Тому лише 1988 року завдяки багаторічним зусиллям автора цієї книги вдалося буквально

[30] *Грабарь И.* О русской архитектуре. — М.: Наука, 1969. — С. 377.

[31] Цитується за: *Солоухин В.* Продолжение времени. Письма из разных мест // Наш современник. — 1982. — № 1. — С. 31–32.

примусити Чернігівський та Сумський обласні виконавчі комітети взяти під охорону держави як пам'ятки архітектури місцевого значення збережені споруди Домницького і Крупицько-Батуринського монастирів на Чернігівщині, Глухівсько-Петропавлівського та Софроніївського монастирів на Сумщині[32]. Проте досі держава (вже незалежна, українська) відмовляється хоча б символічно «охороняти» архітектурні пам'ятки Ладанського, Глинського, Максаківського, Пустинно-Рихлівського та деяких інших монастирів.

Попри окремі послаблення, які отримала Церква від влади після 1988 року, справжнє відродження закритих та поруйнованих комуністами монастирів розпочалося лише після здобуття незалежності України у 1991 році. Один з перших указів Президента України, який діє і дотепер, присвячений питанню повернення Церкві всього незаконно відібраного в неї майна: церков, монастирів, інших будівель, ікон, богослужбових книг тощо. З 1995 року держава починає активно займатися проблемою відтворення найвизначніших монастирських пам'яток, знищених тоталітарним режимом. Головна увага зосередилася на двох київських пам'ятках: ансамблі Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Було прийнято цілком правильне з точки зору елементарної людської моралі рішення відбудувати ці пам'ятки державним коштом.

Першою відбудованою пам'яткою стала Економічна брама Михайлівського Золотоверхого монастиря, вперше збудована у 1760 році. Її відтворили протягом 1997–1998 років. Ця брама і прилеглі до неї мури були першими відтвореними монастирськими об'єктами в Україні. На пряслі муру праворуч від брами встановлено бюст Миколи Макаренка в пам'ять про його незламну позицію в захисті національної культурної спадщини загалом і Михайлівського Золотоверхого монастиря зокрема. Цей меморіал Макаренка дуже доречний саме тут, оскільки точне місце його загибелі і поховання невідоме.

[32] Пам'ятки України. — 1988. — № 2. — С. 43–45.

Після руйнування 1934–1935 років від дзвіниці Михайлівського монастиря залишилися тільки підмурки й фрагмент південної стіни першого ярусу. Відтак дзвіниця стала другою після Економічної брами монастирською спорудою, відтвореною в тих архітектурних формах, які вона мала на момент руйнування. Під час відбудови було застосовано сучасне армоване цегляне мурування, залізобетонні перекриття, карнизи, інші сучасні будівельні вироби. Це дало змогу значно зменшити товщину стін і збільшити площі внутрішніх приміщень, де влаштовано церкву й музей. Відтворення альфрейного мальування фальшивих вікон другого ярусу, мляві профілі карнизів і горизонтальних гуртів, блякло-блакитне тло фасадів — усе це створює враження деякої несправжності, «картонності» цієї будівлі. Проте є надія, що згодом «патина часу» прикриє архітектурні прорахунки автора проекту Юрія Лосицького й дзвіниця виглядатиме органічніше в своєму архітектурному середовищі.

Перед руйнацією Михайлівського собору і в процесі її професорові Іполиту Моргілевському вдалося дослідити архітектурно-будівельні особливості собору й виконати досить точні обміри його. Ця документація, на щастя, збереглася. Без неї відтворення зруйнованого собору було б неможливим. Рішення про відтворення храму ухвалено на найвищому державному рівні 9 грудня 1995 року. Вирішено відтворити собор у тих архітектурних формах, яких він набув у другій половині XVIII століття. Відбудова провадилася з тою ж більшовицькою безоглядністю, з якою колись руйнували собор. Це вже, мабуть, така традиція. Оголосивши кінцеві терміни введення в дію відбудованої споруди (до Різдва Христового 2000 року), Київська міська державна адміністрація потрапила в скруту, яка змусила прискорювати будівельні роботи без належного розв'язання дослідницьких і проектних завдань. Хоча, до честі всіх учасників процесу відбудови, слід зазначити, що науковцям вдалося провести вичерпні археологічні дослідження території собору (керівник — доктор історичних наук Гліб Івакін). Внаслідок цього віднайдено чимало цінностей, вартість яких (не лише історико-культурна,

а й суто матеріальна) набагато перевищила кошти, витрачені на дослідження.

Інженерне вирішення відтворюваного собору викликало гостру дискусію серед фахівців. Відбудову здійснено кількома етапами: завдяки незвичайно теплій зимі 1997–1998 років удалося розпочати зведення собору ще перед новим 1998 роком, і впродовж наступних місяців мурування стін і склепінь ішло майже безперервно. 21 листопада 1998 року освячено хрест на головній бані відбудованого собору. З того моменту розпочалися роботи з оздоблення інтер'єру, які в цілому завершено до 2000-ліття Різдва Христового. Собор освячено на День Києва 28 травня 2000 року і надано для богослужінь Українській Православній Церкві (Київському патріархату).

Архітектурно-пластичне вирішення інтер'єру собору виявилося дуже складною проблемою, що викликала тривалі дискусії серед фахівців. Зрештою відтворили центральний іконостас собору станом на 1888 рік, тобто одноярусним, а бічні іконостаси — у первісних формах, на повну висоту п'ять ярусів. Копії давньоруських мозаїк і фресок повернули на ті поверхні, які вони прикрашали в первісному соборі (оригінали безцінних мозаїк і фресок так і лишилися в музеях). Решту площин в інтер'єрі розмалювали сучасні митці у відповідній стилістиці: центральну частину — в стилі XII століття, бічні приділи — в стилі XVIII століття. Таке вирішення не можна визнати бездоганним з науково-методичної точки зору.

Загалом відбудова Михайлівського Золотоверхого собору виявилася справою надто складною й неоднозначною. Вже після закінчення робіт з'ясувалося, що собор, всупереч вимогам офіційно затвердженої «Концепції», відтворено зовсім не в тих архітектурних формах, яких він набув у добу розквіту українського бароко в середині XVIII століття. Справа в тому, що були відтворені аркбутани й контрфорси[33], що оточують основний об'єм собору з півдня і півночі, але не були відтворені одноповерхові приміщення між контрфорсами, які були зведені одночасно з останніми й

[33] Аркбутани — спеціальні арки, які посилюють стіни будівлі; контрфорси — поперечні високі стінки, які приставляються до основної стіни з метою її посилення.

забезпечували співмасштабність собору людині, підкреслювали основну композиційну ідею цього храму: пірамідальне наростання архітектурних мас від периферії до центру композиції — головної бані, яка уособлює Ісуса Христа. Внаслідок цього архітектурний образ храму виявився спотвореним. Замість відродженого храму XII–XVIII століть маємо явну, грубо зроблену фальшивку. Знизило якість відтворення пам'ятки й вчинене всупереч забороні тодішнього головного органу з реставрації пам'яток архітектури (Держбуду України) антихудожнє пофарбування фасадів собору в інтенсивний синій колір з різнобарвним і негармонійним малюванням ліпленого декору. Отже, наскільки тривким виявиться цей витвір нашого часу, покаже майбутнє.

Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври — однієї з найшанованіших православних святинь Східної Європи — була незагойною раною Києва. Тому стосовно цього храму не було особливих дискусій — відбудовувати його чи ні. Дискутувалося про інше: як саме відбудовувати. Після десятилітньої напруженої праці, дискусій фахівців і гарячої полеміки в пресі вдалося знайти прийнятні технічні вирішення щодо влаштування фундаментів собору, пов'язання воєдино його старої та відтворюваної частин, збереження археологічного культурного шару, поховань, часточок мощей святих тощо. Проектом інституту «Укрпроектреставрація» (головний архітектор — Олег Граужис), одностайно схваленим, передбачено відтворення собору станом на період розквіту українського бароко другої половини XVIII століття.

Дослідження й експериментальні роботи на майданчику Успенського собору здійснювалися (з перервами) від 1986 до 1998 року. Така тривала праця фахівців різних спеціальностей дала змогу відпрацювати інженерні, технологічні й архітектурно-художні рішення з відтворення собору значно краще, ніж на Михайлівському Золотоверхому соборі. Мурування стін розпочалося наприкінці 1998 року. Першу цеглину в мур поклав Президент України Леонід Кучма 21 листопада 1998 року. Хрест на центральній бані відбудованого собору освятили менше ніж через рік, 28 жовт-

ня 1999 року. А навесні 2000 року основні будівельні роботи на соборі було вже закінчено. Це відтворення здійснила корпорація «Укрреставрація». Собор освячено 28 серпня 2000 року, якраз на Успіння Пресвятої Богородиці. У 2000 році розпочалося оздоблення інтер'єру з відтворенням барокового живопису, ктиторських портретів, надгробків князя Костянтина Острозького, графа Петра Рум'янцева-Задунайського та інших видатних осіб. Першочергово відтворено ефектний п'ятиярусний іконостас барокової стилістики. До праці широко залучені мистці Києва, Львова, Кіровограда, інших міст України. Орієнтовна вартість відтворення собору — понад 69 мільйонів гривень. Собор надається для богослужінь Українській Православній Церкви (Московського патріархату).

. Загалом архітектурні форми цієї пам'ятки відтворено досить точно на підставі всього комплексу історичних свідчень. Проте відтворення фасадного декору і мальовань не можна вважати вдалим і мистецьким. Первісний фасадний ліплений декор мав характер авторської скульптури (барельєф, горельєф), свідчив про виразну авторську манеру й ніби зберігав тепло рук стародавніх майстрів. Внаслідок поспіху, з яким провадилися відбудовчі роботи, до відтворення фасадного декору підійшли спрощено, змонтувавши на відповідних місцях заводські відливки, по яких «не пройшлася рука майстра», тож вони виглядають не живими мистецькими творами, а мертвими муляжами. Ці недоліки, як і вади фасадних мальовань, на нашу думку, можуть бути виправлені в майбутньому.

Відродилися до життя й інші монастирі по всій Україні: Святогірські обителі на Волині й Донбасі, Дерманський монастир на Рівненщині, Мгарський і Хрестовоздвиженський монастирі на Полтавщині, Мотронинський монастир на Черкащині, численні монастирі Києва й Київщини, Чернігівщини й Сумщини. У зв'язку з цим маємо застерегти від деяких вельми поширених помилок, шкода від яких може бути дуже значною і виправити яку буде досить складно. У реставраторів пам'яток стародавньої архітектури є таке ж правило, як і у лікарів: «Не зашкодь!» Про це варто постійно пам'ятати тим, хто береться за відтворення напівзруйнованих старовинних монастирів. Передусім

потрібен грамотний архітектурний проект відбудови. Без нього ніяке будівництво не дасть позитивного результату. Адже коли монастирські будівлі й споруди будуть побудовані, виправити що-небудь буде неможливо.

У цьому сенсі вельми повчальними прикладами є Глинська пустинь поблизу міста Глухова на Сумщині та Мотронинський монастир поблизу Чигирина. У центрі монастирського двору Глинської пустині збудували однокупольний храм з дзвіницею, який за своїм архітектурним устроєм є зовсім не монастирським, а сільським, парафіяльним. Це вносить певний дисонанс у монастирський архітектурний ансамбль. Ще більш прикрим дисонансом є величезний корпус келій для черниць відродженого Мотронинського монастиря, збудований, судячи з його вигляду, взагалі без архітектурного проекту.

Надбрамна церква Глинської пустині, збудована за проектом архітектора Володимира Бикова

Але тут же, в Глинській пустині, є й обнадійливий приклад зовсім іншого характеру. У 1999 році поряд із знищеною в роки радянської влади надбрамною дзвіницею тут було побудовано нову надбрамну церкву. Для її проектування запросили Сумського єпархіального архітектора Володимира Бикова, автора багатьох церков, побудованих на території Сумської області, лауреата двох Державних премій України в галузі архітектури. Він, крім усього іншого, багато років працював головним архітектором Сумської області та міста Сум. Залучення до проектування професіонала такого високого класу позитивно позначилося на результаті: нині обитель прикрашає чудовий храм, що відроджує минулу красу Глинської пустині.

Розділ 3

«Київ — наше небо»

Це визначення нашому столичному місту дав у 1635 році колишній префект Києво-Могилянської колегії, а на той час єпископ мстиславський, оршанський і могилівський Сильвестр Косов, майбутній митрополит Київський. Сильвестр був європейськи освіченою людиною, вільно говорив і писав латиною, тож в оригіналі цей вислів дзвенів римською бронзою: «Kiovia nostra coelum est». Інші проникливі автори називали Київ «Вічним Містом», «Другим Єрусалимом» і навіть «Третім Римом». Останнє визначення має за собою дуже давню історичну традицію. Наш стародавній літопис описує вчинки сина святого рівноапостольного князя Володимира, Ярослава Мудрого, який продовжив батькову справу. Даємо слово літопису: «Заложив Ярослав город великий — Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, Премудрості Божої. Після цього — монастир святого Георгія і монастир святої Ірини». І ось що вражає: посвячення і назви цих головних київських споруд цілком тотожні ідеологічно панівним спорудам Константинополя — столиці Візантійської імперії. А Константинополь, як відомо, мав іншу офіційну назву — Новий Рим. Отож, можливо, Ярослав уявляв свою столицю як Третій Рим. За це промовляють і такі слова літописця, який славить князя Володимира: «Він є новим Константином Великого Риму, який охрестився сам і охрестив люди свої». Очевидно, джерелами російської імперської концепції «Москва — Третій Рим» були зовсім не писання псковського ченця Філофея початку XVI століття. Насправді то був тільки пізній відгомін грандіозної ідеї про «Київ — Третій Рим»,

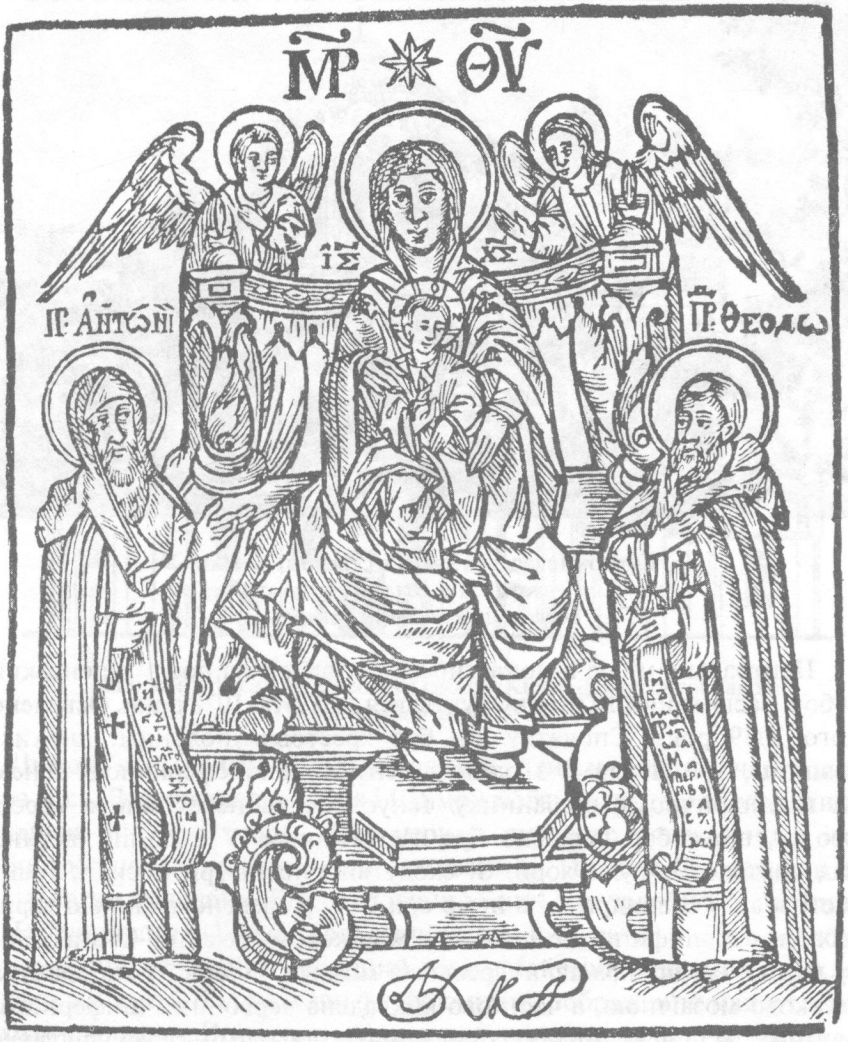
Київські монастирі й храми у 1638 р.
Гравюра з книги Афанасія Кальнофойського «Тератургима»

якою керувався у своїй державотворчій діяльності Ярослав Мудрий. Саме це засвідчує наш кам'яний літопис — найдавніші монастирі й собори Русі-України, серед яких найпершими є Києво-Печерська лавра і Свята Софія. Структуру середньовічного Києва як священного міста дуже добре передає гравюра 1638 року з книги Афанасія Кальнофойського «Тератургима», яку ми тут репродукуємо.

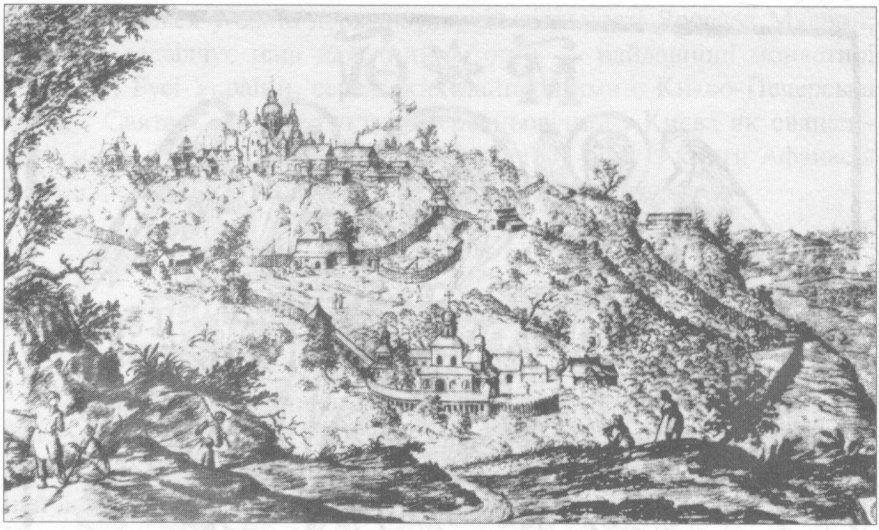
Києво-Печерська лавра

За літописними даними, Печерський монастир Успіння Пресвятої Богородиці заснований 1051 року поблизу села Берестового — заміської резиденції київських великих князів. Монастир цей поступово став найбільшим і найвідомішим релігійним центром Київської Русі. Назву «Печерський» він дістав від печер, де селилися перші ченці. За літописами, в цій місцевості до приходу перших ченців уже були стародавні печери, зокрема так звана Варязька. Київський священик Іларіон, майбутній митрополит і автор «Слова про закон і благодать» неподалік села Берестового, якраз на місці майбутнього монастиря, викопав собі малу печерку, в якій усамітнювався для молитви, проте це не дає підстави вважати його засновником Печерського монастиря. Засновником є Преподобний Антоній, справу якого продовжив Феодосій. З середини XII століття цей монастир, як найбільший і найшанованіший на Русі, почали називати лаврою. Юридичне підтвердження назви лаври Печерський монастир отримав 1688 року.

Монастир займає два високі пагорби правого берега Дніпра й улоговину між ними. Перші ченці селилися на дальньому пагорбі, що згодом почали називати Дальніми печерами. Перша монастирська церква Різдва Богородиці була підземною. Згодом на Дальніх печерах з'явилися наземні дерев'яні будівлі. На початку 60-х років XI століття Великий князь Київський Ізяслав Ярославич, син Ярослава Мудрого, подарував монастирю землю на горі над печерами. На цій землі у 70-х роках XI століття розпочалося спорудження мурованих будівель.

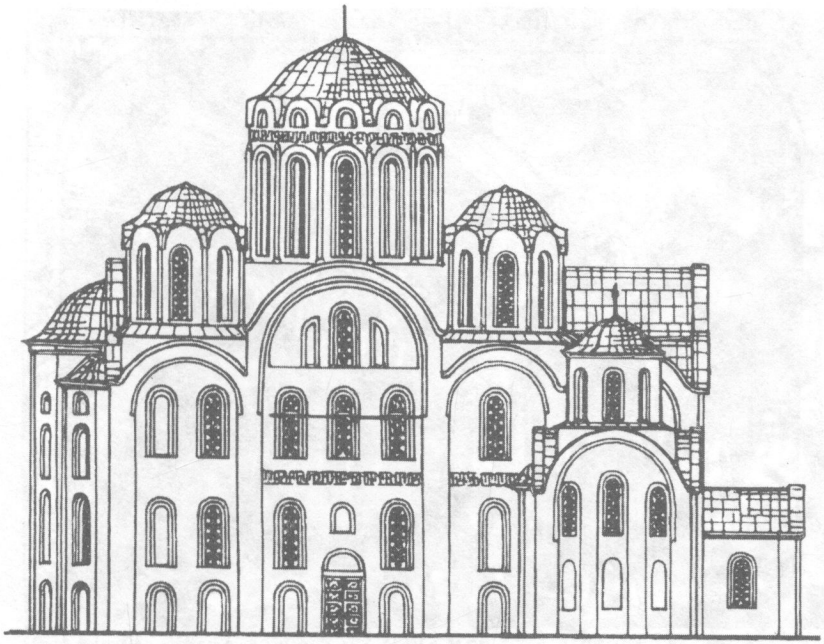
Преподобні Антоній і Феодосій перед престолом Богородиці.
Київська гравюра XVII ст.

Києво-Печерська лавра в середині XVII ст.
Копія з малюнка 1651 р. голландського художника Абрагама ван-Вестерфельда

Центральне місце в монастирському ансамблі посів Успенський собор. Заснований 1073 року, будувався з 1075 по 1078 роки. Освячено його 1089 року. Спочатку він був хрестовокупольним, шестистовпним, тринавовим, з однією центральною сферичною банею на циліндричному підбаннику. Існує досить переконлива версія про те, що собор первісно був п'ятибанним. У західній частині, над нартексом, були хори. Зі сходу виступали три апсиди, гранчасті зовні і циліндричні в інтер'єрі. Собор зведено технікою «opus mixtum»: з плінфи та каміння на цем'янковому розчині. Стіни собору в інтер'єрі прикрашали фрески та мозаїка. Підлога у вівтарі була частково мозаїчною, а частково викладена червоними шиферними плитами. Успенський собор став взірцем, за яким на Русі упродовж кількох століть зводилися міські й монастирські собори.

Давня київська легенда з «Печерського Патерика» розповідає про чудеса, пов'язані з заснуванням і будівництвом собору. Варяг

Північний фасад Успенського собору Києво-Печерської лаври.
Реконструкція Наталії Логвин

Шимон, якого вигнали з батьківщини, плив на кораблі через море на Русь. Раптом знялася буря і Шимон побачив на небі образ великої церкви й почув голос: «Ось церква, яку буде поставлено в ім'я Богородиці, і в якій ти будеш похований». Пізніше Шимон мав ще кілька таких видінь. Він розповів про них Преподобному Антонію. На виконання Божої волі вирішили збудувати в Печерському монастирі мурований соборний храм. Майстрів-будівничих викликали з Візантії. Ті привезли з собою план і зображення майбутнього храму, в якому Шимон упізнав церкву зі своїх видінь. Візантійські майстри, які пливли до Києва по Дніпру, кілька разів хотіли повернути назад, але Пресвята Богородиця їх не пускала, і корабель сам плив проти течії. Місце для спорудження храму було вказано Божим чудом:

Прибуття до Печерського монастиря візантійських майстрів з Константинополя.
Гравюра Леонтія Тарасевича 1702 р. до «Печерського Патерика»

Чудо під час заснування мурованого Успенського собору Печерського монастиря. *Лаврська гравюра XVIII ст.*

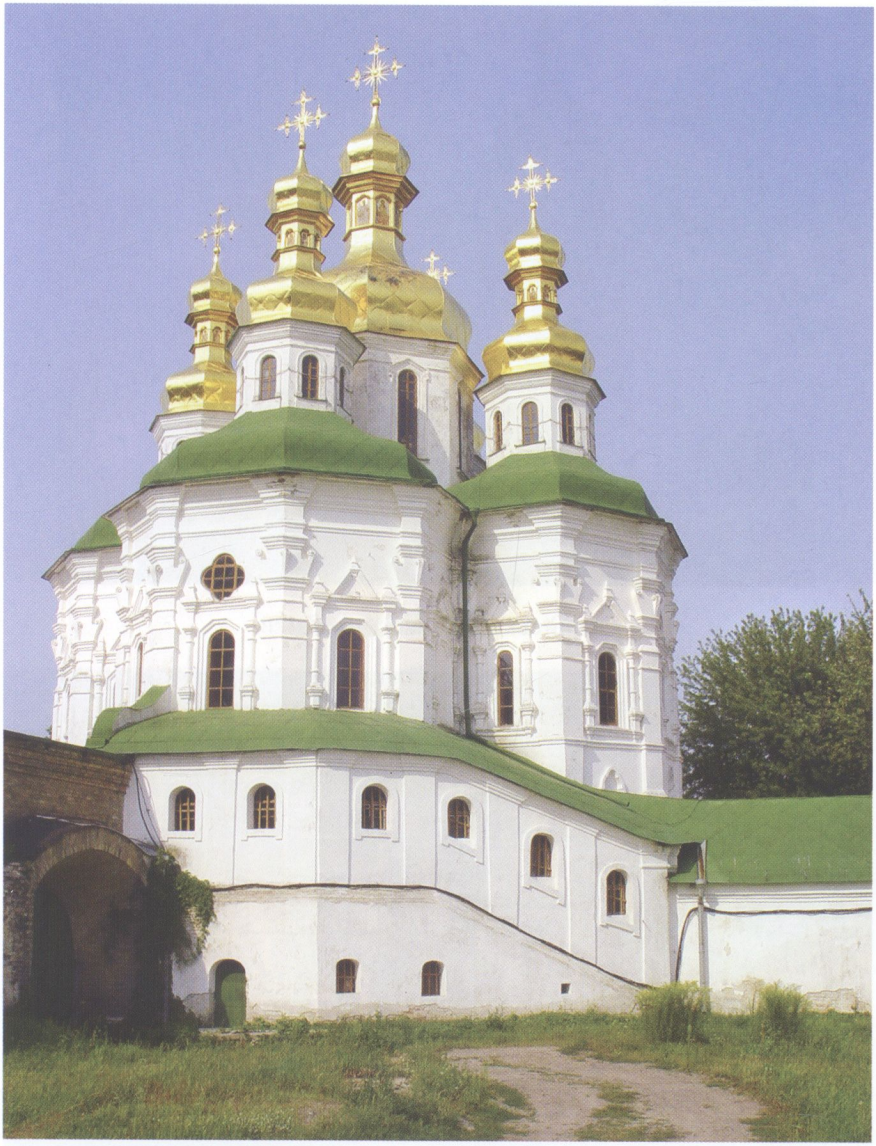
там випала роса тоді, коли навколо її не було. Варяг Шимон пожертвував на собор свій золотий пояс, яким і було розмірено план собору. Сам Великий князь Київський Ізяслав копав рови для закладення соборних підмурків. Майстри-будівничі привезли в Печерський монастир і чудотворну ікону Успіння Богородиці, яку їм вручила сама Богородиця у Влахернському храмі Константинополя.

У добу Київської Русі в монастирі велося інтенсивне муроване будівництво: у 1106–1108 роках зведено Троїцьку надбрамну церкву, у 1108 році — трапезну, а в кінці XII століття територію монастиря огороджено мурованими фортечними стінами.

У перші століття свого існування монастир відігравав важливу роль у розвитку давньоруської культури, був центром літописання. В монастирі працювали й поховані в печерах преподобні літописці Никон, Нестор, іконописці Алімпій (Аліпій, Олімпій) та Григорій, лікар Агапіт. У печерах спочивають Ілля Муромець, преподобні Антоній і Феодосій Печерські. А в соборі покоїлася чесна глава Святого рівноапостольного князя Володимира.

Києво-Печерський монастир, починаючи з середини XI століття, дав найбільше святих Православній Церкві. З них найвідоміші Преподобні Антоній і Феодосій Печерські. Далі було канонізовано першого ігумена монастиря Преподобного Варлаама, потім — Никона, який також був ігуменом цього монастиря і якого деякі вчені (М. Приселков і О. Шахматов) вважають за митрополита Іларіона, який нібито після усунення з митрополичого престолу прийняв схиму в Печерському монастирі під іменем Никона.

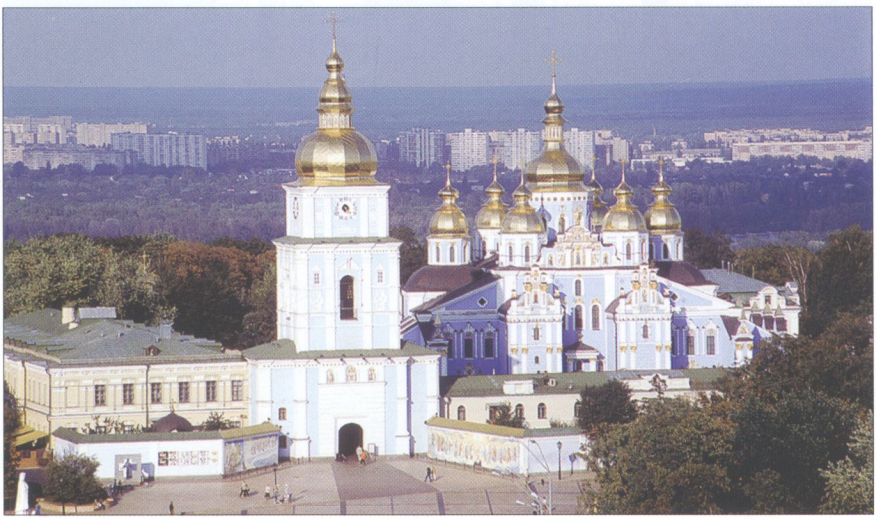
З перших подвижників монастиря вийшло багато єпископів, яких було проголошено святими. Першим серед них був святий Леонтій, єпископ Ростовський — киянин, який під час своєї праці щодо поширення християнства на далекій півночі прийняв мученицьку смерть від поган близько 1073 року. Його наступником на цій єпископській кафедрі був святий Ісайя, який також перед тим був ченцем Печерського монастиря. З ченців цього монастиря походили Святителі: Єфрем, єпископ Переяславський (помер 1098 року), Стефан, єпископ Володимирський на Волині (помер 1094 року), який

Всіхсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври

Софійський монастир у Києві

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві

Видубицький монастир у Києві

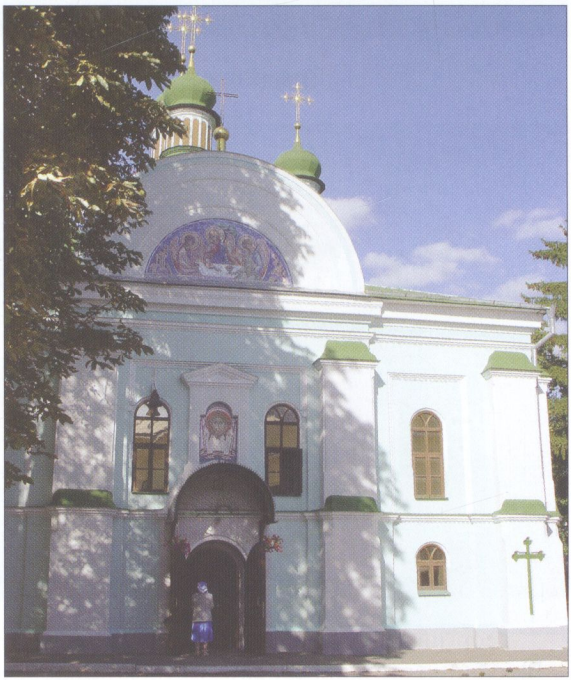
Георгіївський собор
Видубицького монастиря

Інтер'єр Георгіївського собору
Видубицького монастиря

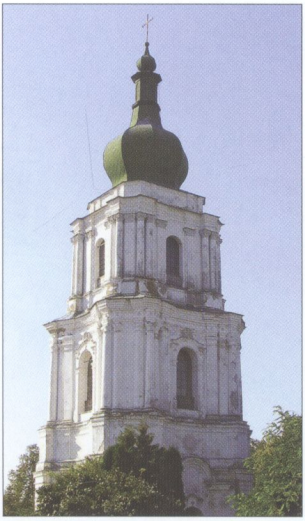
Воскресенська церква Фролівського монастиря

Троїцька церква Китаївської пустині: ліворуч — крона каштана, посадженого митрополитом Київським Петром Могилою

Троїцький собор Мотронинського монастиря у Холодному яру поблизу Чигирина

Дзвіниця Вознесенського монастиря у Переяславі-Хмельницькому

Собор Єлецького монастиря в Чернігові

Колегіум у складі Борисоглібського кафедрального монастиря
в Чернігові

Найстародавніша частина Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові: Іллінська церква з дзвіницею і входом до печер

Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському. Рисунок автора

Колишній Святодухівський монастир (нині ансамбль Спасо-Преображенського собору) в Путивлі

Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві

перед тим був ігуменом Печерського монастиря. Так само ігуменом Печерського монастиря був святий Феоктист, єпископ Чернігівський (помер 1123 року). Єпископ Володимирський святий Амфілохій наприкінці свого життя прибув до Печерського монастиря й там упокоївся в 1122 році. З ченців Печерського монастиря походили Святителі Новгородські Микита (1096–1108) й Ніфонт (упокоївся 1156 року).

У XI–XII століттях у Печерському монастирі жили такі відомі преподобні Печерські, як пресвітер Даміан, Єремія Прозорливий, Матвій Прозорливий, Ісакій Затворник, Лаврентій Затворник, Олімпій іконописець, Агапіт лікар, Григорій Чудотворець, Мойсей Угрин, Іван Многострадальний, Прохір Чудотворець, Марк Пещерник, Феофіл Плачучий, преподобні Федір і Василій, Пимен Многоболізний, Спиридон і Никодим — проскурники Печерські, мученик Євстратій, Никон Сухий, священномученик Кукша, Пимен Посник, Афанасій Затворник, преподобний Никола (Микола) Святоша — князь Чернігівський, Еразм, Арефа, пресвітер Тит, Нестор Літописець, Симон — єпископ Володимирський і Суздальський, Полікарп — архімандрит Печерський. Життя 39 Печерських святих докладно описано в знаменитій книзі «Патерик Печерський». Крім цих святих, у Печерському монастирі жило ще багато інших, про яких не збереглося докладних відомостей. Нерідко нам відоме тільки одне ім'я святого й більш нічого.

Про кількість прославлених святих, ченців Києво-Печерського монастиря, свідчить той факт, що в Ближніх (Антонієвих) печерах його спочили 73 мощей святих, а в Дальніх (Феодосієвих) — 45. Більшість Печерських святих жили в XI–XIV століттях. До цієї кількості треба ще додати певну кількість святих угодників, які спочатку перебували в монастирі, а потім були висвячені на єпископів, і їхні мощі спочивають деінде, а також деяких Печерських святих, мощі яких не збереглися.

З канонізованих єпископів, які жили в XII столітті, варті згадки святий Кирило, єпископ Турівський — знаменитий проповідник і церковний письменник та його наступник Лаврентій, який був

Спиридон і Никодим – проскурники Печерські.
Гравюра з «Печерського Патерика» 1661 р.

перед тим ченцем Печерського монастиря. У XIII столітті жив святий Серапіон, який тривалий час був ігуменом Печерського монастиря, а під кінець життя висвячений на єпископа Володимирського (над Клязьмою) і там упокоївся 1275 року.

Зі святих, що жили в XV столітті, вславився чернечими подвигами в Києво-Печерському монастирі Преподобний Федір, князь Острозький, у чернецтві Феодосій.

Перший ігумен Печерський Преподобний Варлаам походив з визначної київської родини. Батько його Іван (Ян) Вишатич, київський тисяцький (воєначальник міста), а дід Вишата й прадід Остромир були воєводами. Маючи з молодих літ нахил до чернецтва, він зрікся світської кар'єри, залишив батьківський дім і близько 1055 року прибувши до Преподобного Антонія, постригся в ченці. Довідавшись про це, батько силоміць забрав свого сина з печер, а Великий князь Київський Ізяслав Ярославич висловив догану ченцям за постриг Варлаама. Проте своєю рішучістю йти вибраним шляхом Варлаам переміг спротив батьків, які, зрештою, погодилися з його рішенням, і знову повернувся до печери Преподобного Антонія. Незабаром, коли кількість ченців збільшилася до 12 осіб, на бажання Антонія, який хотів відбувати свій подвиг на самоті, братія обрала своїм першим ігуменом Варлаама, попри його молодий вік. Коли кількість братії зросла до 20, Варлаам з благословення Антонія у 1062 році збудував над печерами малу дерев'яну церкву на честь Успіння Пресвятої Богородиці, чим фактично започаткував спорудження наземного архітектурного ансамблю. Того ж року князь Ізяслав Ярославич запросив Варлаама бути ігуменом у щойно заснованому Дмитрівському монастирі. Звідти він пішов на прощу до Єрусалима й інших святих місць Палестини та до Константинополя. Повертаючись до Києва, пішов окружним шляхом і, захворівши в дорозі, помер у досить молодому віці у Зимненському Святогірському монастирі біля Володимира на Волині в 1065 році. Поховано його згідно з заповітом у Печерському монастирі.

Одним з найближчих соратників Преподобного Антонія Печерського був Никон, який прийшов у печеру як священик. Тут він жив суворим чернечим життям. Антоній доручив йому як

Прибуття до Печерського монастиря іконописців з Константинополя.
Гравюра з «Печерського Патерика» 1661 р.

досвідченій духовній особі постригати в ченці тих, хто хотів стати печерським ченцем. Він постриг у ченці Преподобних Феодосія, Варлаама і Єфрема. Потім двічі відходив з Києва до Тмуторокані, заснувавши там монастир, проте, зрештою, повернувся-таки до Печерського монастиря. Читав книги й виголошував поучення братії, був великим майстром оправляти книги. У 1078 році братія обрала його ігуменом. Саме за його ігуменства закінчили будувати мурований Успенський собор, прикрасивши його мозаїками, фресками та іншими мистецькими витворами візантійських майстрів.

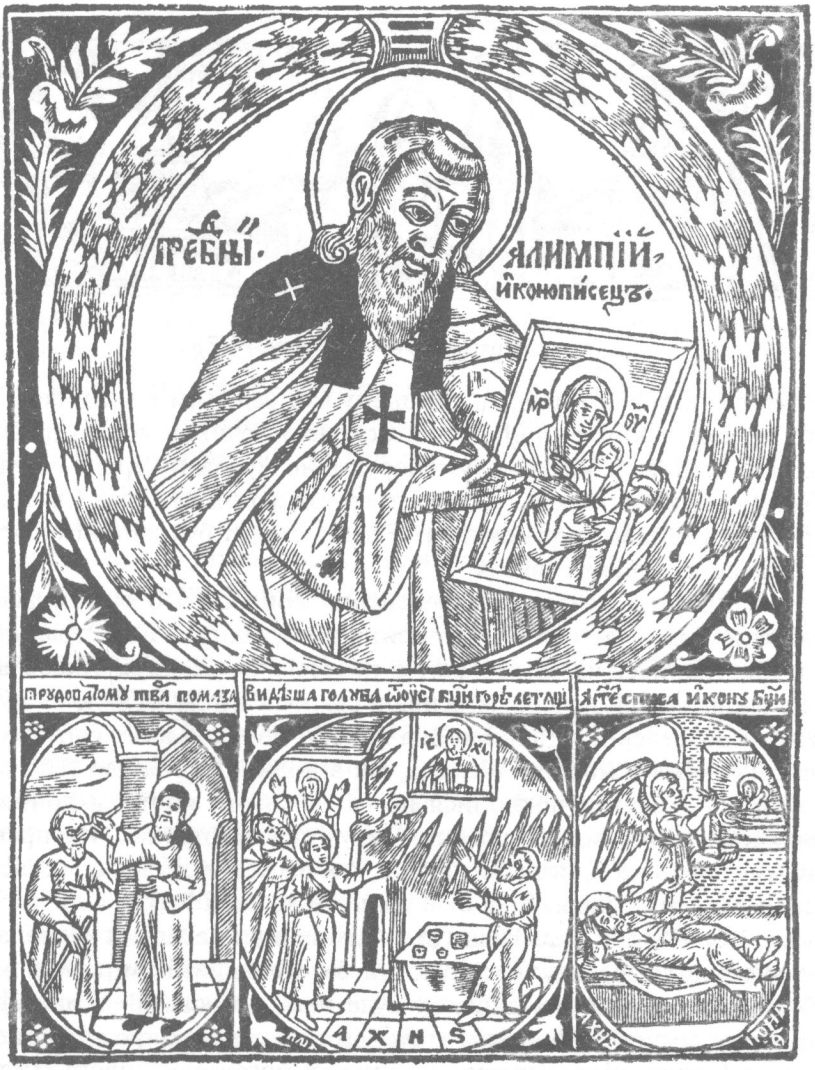
Преподобного Никона вважають автором одного з перших на Русі літописів. Цю його працю продовжив Нестор Літописець. Народився він 1056 року в Києві. У віці 17 років прийшов до Печерського монастиря, за якийсь час прийняв постриг і був висвячений на ієродиякона. Вславився своїми чернечими подвигами. За дорученням ігумена Івана в 1091 році відкопав мощі Феодосія Печерського.

Нестор Літописець належав до найосвіченіших людей на Русі: крім богословських наук, знав історію й літературу, а також грецьку мову. Мав великий літературний хист. З його праць збереглися опис життя й мучеництва святих князів страстотерпців Бориса і Гліба та опис життя Преподобного Феодосія Печерського. Йому також приписують оповідання про початок Печерського монастиря та опис життя перших Преподобних Печерських, хоча деякі вчені, зокрема Михайло Грушевський та Олексій Шахматов, вважають, що автором цих творів був Преподобний Никон. Найвизначнішим твором Нестора Літописця є «Повість временних літ» — головний літопис України-Русі, який він склав на підставі раніше написаних літописів, документів, народних переказів та оповідань, додавши опис сучасних йому подій. Під час написання літопису Нестор збирав інформацію в різних місцевостях і навіть їздив задля цього в 1097 році до Володимира-Волинського та до Зимненського Святогірського монастиря, в якому міг переписати Волинський літопис, що увійшов майже без змін до «Повісті временних літ». Над своїм літописом Нестор працював понад двадцять років, довівши його до 1110 року. Упокоївся Преподобний Нестор Літописець у 1114 році.

Преподобного іконописця Олімпія ще замолоду батьки віддали в науку іконного малярства. Він допомагав грецьким (візантійським) художникам, які оздоблювали інтер'єр Успенського собору. Був свідком чуда сходження Святого Духа на ікони Спасителя й Богородиці в іконостасі Успенського собору. Після пострижения в ченці Печерського монастиря писав і поновлював ікони, зовсім не відчуваючи втоми. Днями він працював, а вночі молився.

Наприкінці його земного життя стався такий випадок. Один побожний чоловік замовив йому написати ікону Матері Божої до празника Успіння Богородиці. Та Алімпій занедужав і не зміг вчасно виконати замовлення. На запитання замовника він відповідав: «Не докучай мені. Ікона в день празника стане на своєму місці». Увечері, напередодні Успіння Богородиці, замовник знову відвідав Алімпія і побачив, що образ не готовий. На його докори Алімпій відповів: «Чи неможливо для Бога ікону своєї Матері словом намалювати?» Після того, як Алімпій залишився на самоті, в його келію увійшов світлий юнак і почав писати ікону. Алімпій подумав, що це невдоволений замовник найняв іншого іконописця. Та якось надто швидко посувалася робота: за три години образ був готовий і раптово зник разом з юнаком. Тим часом замовник ікони вранці після безсонної ночі увійшов до Успенського собору й там побачив закінчену ікону, яку він замовляв Алімпію. Вона світилася, мов сонце. Тоді всі разом з ігуменом монастиря пішли до Алімпія і спитали: «Отче! Хто намалював ікону?» Той відповів: «Ангел намалював її і ось тепер стоїть і хоче мене забрати». Після цих слів Преподобний Алімпій упокоївся.

Серед провідних святих Печерського монастиря зустрічаємо й представників великокняжого роду. Рюриковичем, тобто прямим нащадком Святослава Завойовника, батька рівноапостольного князя Володимира, був Святослав, охрещений Миколою. Він залишився в історії і в святцях із прізвиськом Святоші. Це був перший князь, який так змінив стереотип княжої поведінки: замість того, щоб різати собі подібних, як це робили більшість Рюриковичів, він покинув своє Чернігівське князівство й постригся в ченці Печерського монастиря. Тут він виконував найчорнішу роботу: рубав дрова для кухні,

Преподобний іконописець Алімпій.
Гравюра з «Печерського Патерика» 1661 р.

Споруди Верхньої лаври. *Гравюра 1677 р.*

стеріг браму, копав город... При цьому був великим книжником — його особиста книгозбірня стала основою великої монастирської бібліотеки. Його ж коштом тут споруджено мурована Троїцька надбрамна церква, що збереглася дотепер. За життя Микола Святоша мав славу великого подвижника, а після смерті був канонізований серед перших руських святих.

З ченцями й святими Печерського монастиря з давніх-давен пов'язано безліч легенд, іноді досить моторошних. Так, страшний випадок трапився із затворником печерським Ісакієм. Якось він сидів уночі в своїй печері, загасивши свічку. Раптом засяяло сліпуче світло й до печерника зійшли два юнаки, обличчя яких світилися, мов сонце. Вони мовили: «Ісакію, ми ангели, а ось іде до тебе сам Христос, — впади й поклонися йому!» Чернець встав і вклонився привидові. Проте від хвилювання забув перехреститися. Насправді ж йому явився не Христос, а диявол. Аж раптом почувся крик бісів: «Тепер ти наш, Ісакію!» Тоді біси увійшли до келії Ісакія, сіли поряд з ним, і було їх так багато, що вони заповнили не тільки келію, а й усю вулицю Печерську. Найстарший біс мовив: «Візьміть сопілки, бубни і гуслі, й грайте, а Ісакій буде нам танцювати!» Коли біси заграли на музичних інструментах, вони почали всіляко знущатися з Ісакія і, зрештою, награвшись, кинули його ледь живого. Після того Ісакій два роки лежав паралізований і йому відібрало мову, аж поки він потроху прийшов до тями і зміг розповісти цю історію.

Протягом своєї багатовікової історії мурований Успенський собор Печерського монастиря зазнав численних руйнувань і перебудов. Наприкінці XI або на початку XII століття з північного боку було прибудовано хрещальню Іоанна Предтечі. У 1109 році з південного заходу добудовано каплицю над місцем поховання княгині Євпраксії. 1230 року внаслідок землетрусу на стінах собору з'явилися великі тріщини. У 1240 році собор зазнав руйнувань під час погрому Києва монголо-татарами хана Батия. Тільки через два століття, у 1470 році, відновив собор київський князь Симеон Олелькович. Зміни архітектурного устрою пам'ятки протягом семи століть полягали в оточенні центрального ядра каплицями, хрещальнями й бічними вівтарями та поступовому збільшенні їх масштабів.

Величезні доходи давали змогу монастирю вести на своїй території грандіозні, як на той час, будівельні роботи. Особливо активізувалася будівельна діяльність після звільнення України з-під влади Польщі. Починаючи з середини XVII століття, формуються ансамблі наземних споруд Ближніх та Дальніх печер, замість дерев'яної огорожі будують монастирські стіни з баштами та церквою над Економічною брамою, келії соборних старців, Микільську трапезну церкву при лікарні, пекарню, трапезну з Петропавлівською церквою, друкарню.

Крім того, Печерський монастир протягом XVII–XVIII століть був дуже потужною стратегічною фортецею. Можливо, саме з огляду на могутність Київської Печерської фортеці жоден з відомих завойовників: ні турки в 1677–1678 роках, ні шведський король Карл XII у 1708–1709 роках, ані імператор Франції Наполеон Бонапарт у 1812 році — не наважився під час воєн з Росією іти на Київ.

Монастирські оборонні мури було зведено в 1698–1701 роках коштом українського гетьмана Івана Мазепи, якому вони обійшлися у фантастичну, як на той час, суму в один мільйон золотих. Перед тим монастир оточувала дерев'яна огорожа. У зв'язку з турецькою загрозою в 1679 році українські козаки під керівництвом гетьмана Івана Самойловича насипали навкруги монастиря земляні вали. Мури оточили тільки територію Верхньої лаври. Їх периметр близько

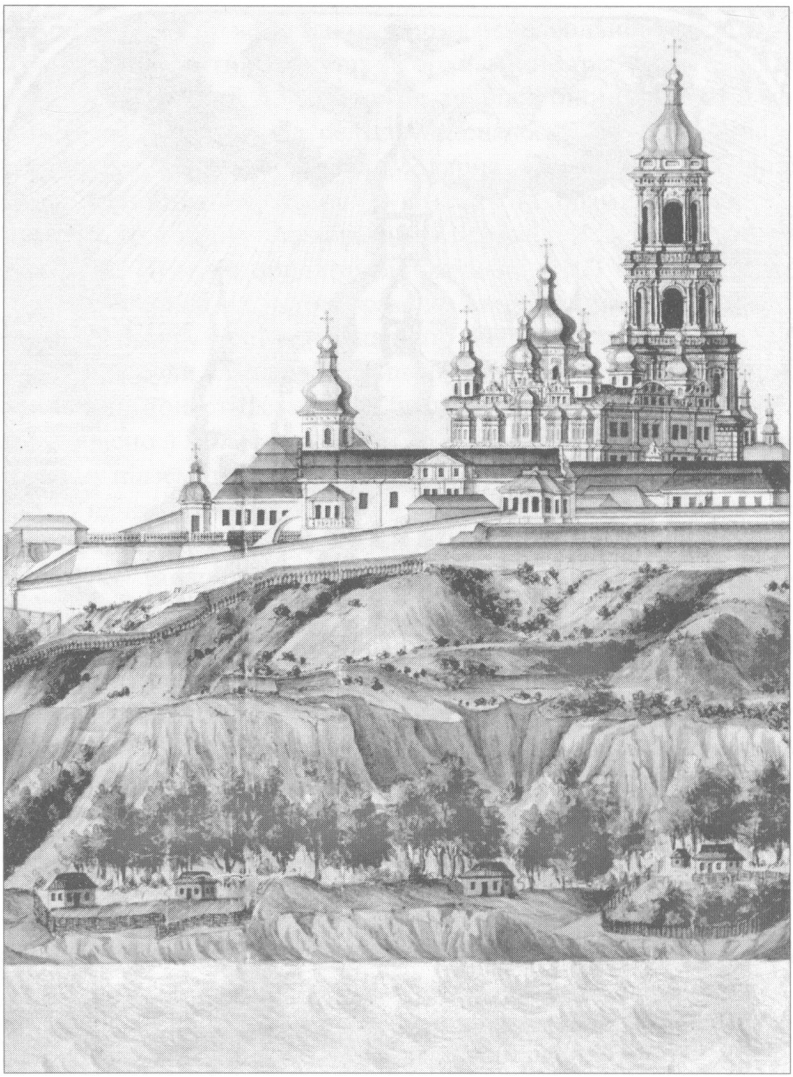
1290 метрів. У плані вони мають форму неправильного десятикутника з баштами на чотирьох кутах та брамами на трьох кутах. Товщина стін у нижній частині 2,5–3,0 метри, на рівні бійниць 1,0–1,5 метра, висота різна, залежно від рельєфу місцевості, середня — близько 7 метрів. Тут було п'ять башт (Малярна, Онуфріївська, Північно-західна, Годинникова, Івана Кущника) та брами Південна, або Печерна, Економічна з надбрамною церквою Всіх Святих, а також три запасні. Ці мури прилягли до зведеної в XII столітті Троїцької надбрамної церкви зі Святою брамою. З внутрішнього боку на широкому виступі муру у вигляді аркади по всьому периметру йшла бойова галерея та були влаштовані бійниці для стрілянини з рушниць. Як на ті часи, ці монастирські мури були грандіозним укріпленням.

Одночасно з монастирськими мурами було влаштовано унікальну систему підземних ходів, яка є не меншим дивом, ніж славнозвісні лаврські печери. Під підошвою фундаментів мурів майже по всьому їх периметру на глибині 7 метрів є ходи — «слухи» заввишки близько 2 та завширшки 1,2 метра, обкладені цеглою. У них через кожні 1,7 метра в шаховому порядку зроблено ніші, не обличковані цеглою, що давало змогу під час облоги рити підземні ходи назустріч можливим підкопам. Крім того, на всій території Верхньої лаври було збудовано цілу систему підземних ходів та великі підземні приміщення казематного типу для зберігання зброї, боєприпасів та запасів харчів.

Під час Північної війни за вихід Росії до Балтійського моря московський цар Петро I, з огляду на вигідне географічне розташування Києва, перетворює його на опорний стратегічний пункт. У 1706 році Петро I приїхав до Києва для підготовки міста до оборони на випадок шведської інтервенції. Після дослідження укріплень у Старому місті він дійшов висновку, що вони застаріли, й вибрав нове місце для фортеці — район Києво-Печерської лаври. Печерську фортецю було закладено 15 серпня 1706 року в присутності Петра I. Перший відомий план фортеці підписав інженер, генерал Алларт. Будували фортецю за проектом самого царя. Роботи закінчили в 1716 році, за іншими джерелами, — в 1723 році. Ця фортеця стала

Західний фасад Успенського собору Києво-Печерської лаври в 1702 р.
Гравюра Леонтія Тарасевича 1702 р. до «Печерського Патерика»

Головні споруди Лаври.
Фрагмент панорами Києво-Печерської фортеці 1784–1798 р.

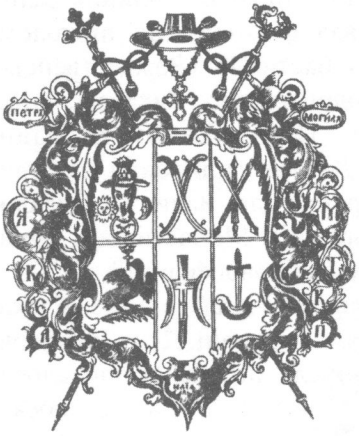
найпотужнішою в Україні. Вона становила півколо земляних валів та бастіонів з равелінами. Головний вал фортеці, що півколом охоплює ансамбль Лаври, має дев'ять бастіонів (Рождественський, Семенівський, Олексіївський, Андріївський, Кавалерський, Успенський, Петровський, Спаський, Павловський) та один Олександрівський напівбастіон. З боку Дніпра укріплення не були зімкнуті, оскільки захистом слугували крутосхили. Вали відповідали всім вимогам фортифікаційної науки того часу. Монастирські мури було включено до системи оборонних споруд нової фортеці.

У ніч з 21 на 22 квітня 1718 року в монастирі сталася пожежа, яка знищила всі дерев'яні будівлі та пошкодила муровані. Дуже потерпів Успенський собор. Відновлення Лаври після пожежі розпочалося тільки з 1720 року. У 1722–1729 роках собор відбудовано за проектом архітектора Федора Васильєва під керівництвом майстра Івана Каландіна. При цьому всі бічні вівтарі й каплиці надбудовано та об'єднано під одним дахом. Утворилися нові фасади (крім східного), поділені декоративним карнизом на два яруси.

З 1720 року розпочинається не тільки відновлення пошкоджених пожежею мурованих споруд Лаври, а й зведення нових будинків. Будують келії (корпус № 3), книжкову крамницю, корпус клірошан, Економічний корпус, будинок митрополита, галерею біля церкви Різдва Богородиці, будинок намісника. Найзначнішою спорудою цього періоду стала Велика дзвіниця Успенського собору — композиційний центр монастиря.

До середини XVIII століття архітектурний ансамбль Київської Свято-Успенської лаври цілком сформувався. На цей час збудовано келії соборних старців, трапезну, хлібопекарню, друкарню та інші будівлі. Завершується формування ансамблів Ближніх та Дальніх печер. У Лаврі працюють великі російські та українські зодчі Дмитро Аксамитов, Йоган Готфрід Шедель, Степан Ковнір та інші.

У 1767–1769 роках фасади Успенського собору за участю майстрів Ковніра та Білинського були увінчані бароковими фронтонами з пишним орнаментальним ліпленням рослинного характеру по свіжому тиньку. В такій самій техніці було виконано облямування наличників

Герб Київського митрополита Петра Могили

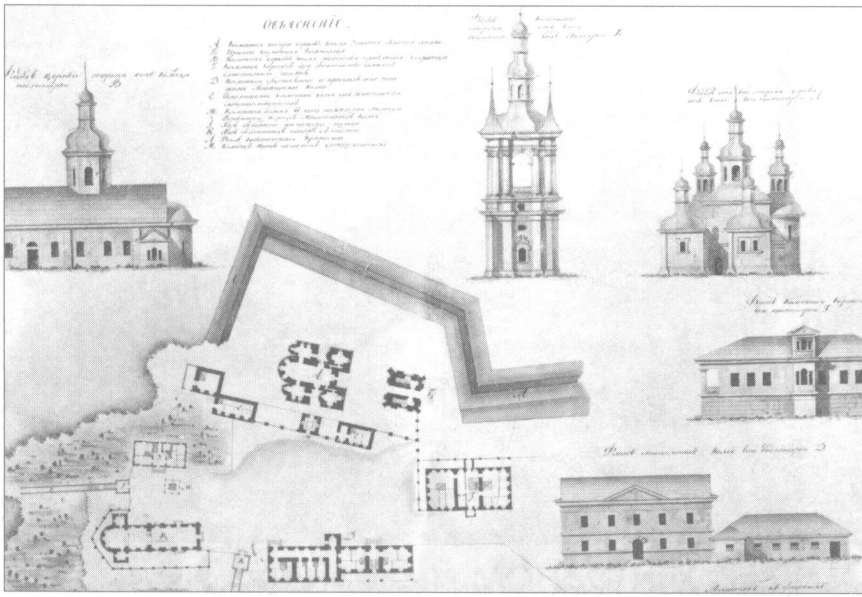
вікон і порталів. Фриз декоровано круглими полив'яними керамічними розетками. Апсиди теж прикрашено ліпниною з мотивами виноградної лози, квітів барвінку, соняшника і троянд, що переплітаються.

1729 року учні Лаврської іконописної майстерні під керівництвом Стефана Лубенського розписали інтер'єр собору, створивши унікальну портретну галерею історичних діячів. Тут були зображення князів Київської Русі, гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, російських царів, церковних ієрархів тощо. Всі розписи знищено у 1893–1896 роках, коли собор заново розписали в імперському стилі російські художники під керівництвом В. Верещагіна.

В Успенському соборі Лаври традиційно ховали найвидатніших людей Києва й України: князів (Олельковичі), митрополитів (Петра Могилу, Варлаама Ясинського), архімандритів (Інокентія Гізеля, Єлисея Плетенецького, Зосиму Валкевича) та багатьох інших (усього понад 120 осіб). В інтер'єрі великий інтерес становив скульптурний надгробок князя Костянтина Івановича Острозького. 1805 року було встановлено надгробок фельдмаршала Петра Рум'янцева-Задунайського (архітектор Тома де Томон, скульптор Іван Мартос).

У другій половині XVIII століття Лавра перетворилася на окреме велике місто з потужною, як на ті часи, промисловістю й величезними земельними маєтностями: в її власності було близько одного мільйона гектарів землі, 10 гут (склоробних заводів), 12 рудень, 35 винокурень, багато десятків млинів, декілька цегельних і свічкових заводів.

Наприкінці XVIII — протягом першої половини XIX століття монастирський ансамбль не зазнав значних змін. Збудовано лише

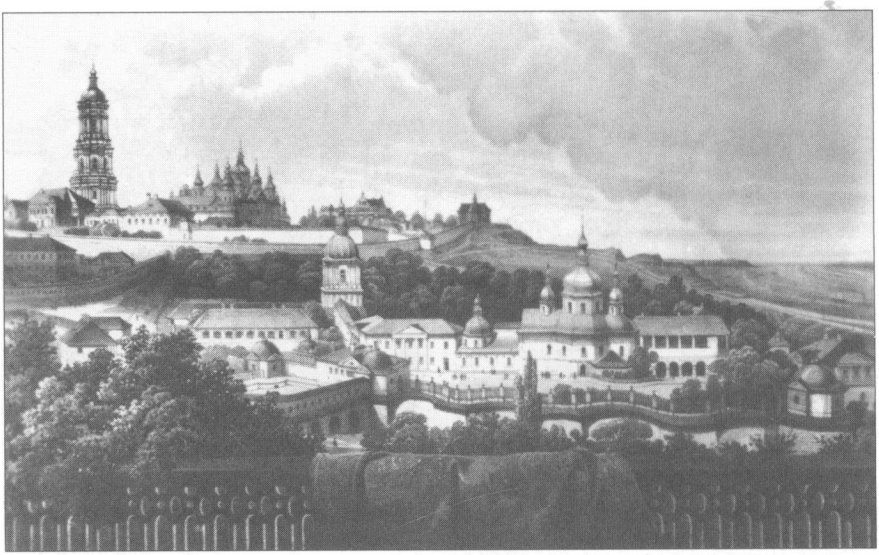

Плани і фасади споруд ансамблю Дальніх печер Києво-Печерської лаври.
Обмірні кресленики архітектора А. Меленського початку XIX ст.

братські келії та галереї на Дальніх та Ближніх печерах, будинок для начальника Дальніх печер, готель, а комплекси Ближніх та Дальніх печер обгороджені невисоким фортечним муром.

Наприкінці XIX — на початку XX століття збудовано декілька корпусів готелів, набірна, палітурня, малярний корпус, іконописна майстерня, електростанція, фотографія, лікарня, водокачка, аптека. Найзначнішою тогочасною будівлею стала нова трапезна з церквою Святих Антонія та Феодосія, збудована в російсько-візантійському стилі за проектом академіка архітектури Володимира Ніколаєва.

Сучасний лаврський ансамбль, розташований на 22 гектарах, поділяється на такі частини: Верхня лавра, Ближні печери, Дальні печери, Гостиний двір. Нині територію єдиного історичного ансамблю ділять між собою дві установи: власне монастир — Київська Свято-Успенська лавра та Національний Києво-Печерський історико-

Краєвид Києво-Печерської лаври з півдня. *Літографія 1850-х років*

культурний заповідник. Останній з'явився тут з волі більшовицької влади у 1926 році, коли потрібно було закрити монастир і зберегти при цьому хоча б якусь пристойність. Відтак постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 29 вересня 1926 року монастир оголошено історико-культурним державним заповідником з перетворенням монастиря на «Всеукраїнський музейний городок». Незважаючи на це, а також на ту обставину, що все монастирське майно більшовики конфіскували ще в 1919 році, чернеча громада чисельністю до 200 чоловік діяла до 1929 року. Під час Другої світової війни пограбовано всі музеї заповідника, висаджено в повітря Успенський собор, зруйновано понад 30 споруд — пам'яток архітектури. У травні 1944 року заповідник відновив свою роботу. Протягом повоєнного десятиліття відбудовано всі зруйновані пам'ятки, крім Успенського собору.

Під час німецької окупації Києва у лаврських печерах відродилася чернеча громада. Влада ліквідувала її у лютому 1961 року. У 1988–1990 роках частину території і споруд Лаври (комплекси Дальніх та Ближніх

печер) компартійна влада повернула Українській Православній Церкві (Московського патріархату) в дуже занедбаному стані. Відтоді монастир розвивається, розширює свою діяльність, зокрема щодо використання пам'яток церковної архітектури. На цьому тлі все більш незрозумілою стає роль заповідника, який постійно ворогує з монастирем і створює класичну ситуацію, коли «у двох няньок дитя недоглянуте».

Києво-Печерська лавра є винятково цінним архітектурним ансамблем, що складався протягом майже дев'яти століть та відобразив розвиток культури й духовності, зміну стилістичних напрямів у мистецтві, процес удосконалення інженерних конструкцій. Більшість монастирських будівель і споруд мають архітектурні форми українського бароко середини XVIII століття. Ансамбль органічно пов'язаний з унікальним наддніпрянським ландшафтом і формує неповторний за красою та величністю силует Києва з боку Дніпра.

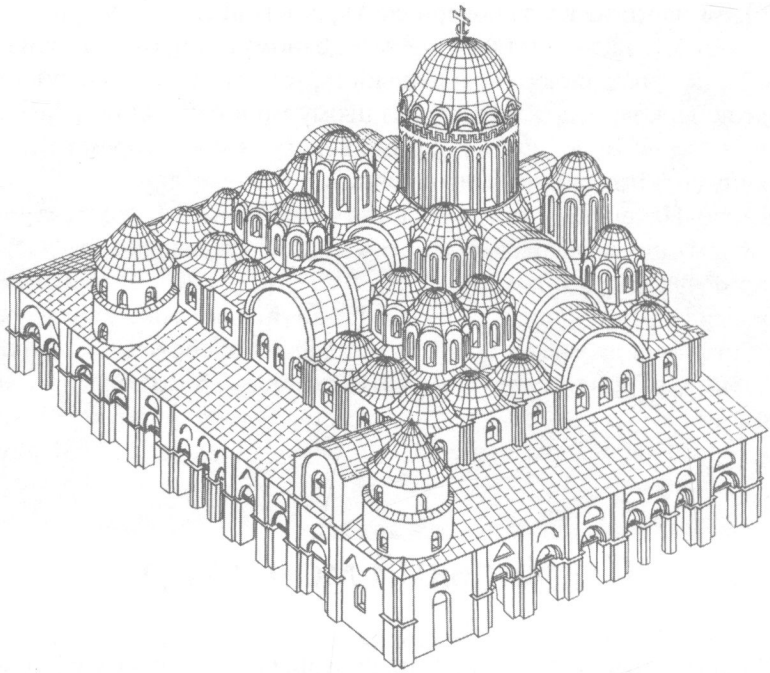
Софійський монастир

Собор Святої Софії з прилеглими будівлями утворює Софійський кафедральний монастир, який протягом багатьох століть був офіційною резиденцією православних митрополитів Київських.

Найшанованішу святиню Русі-України — собор Святої Софії, Премудрості Божої, закладено після 1017 року[1] з волі Великого князя київського Ярослава Мудрого. Точна дата будівництва храму вже понад 250 років є предметом дискусій серед науковців. На сьогодні можна лише з певністю стверджувати, що будівництво Софійського собору розпочалося не раніше 1017 року, а закінчилося не пізніше 1050 року.

В архітектурі Софії Київської закодовано основну християнську символіку. Інтер'єр храму поділено на п'ять нефів — кораблів.

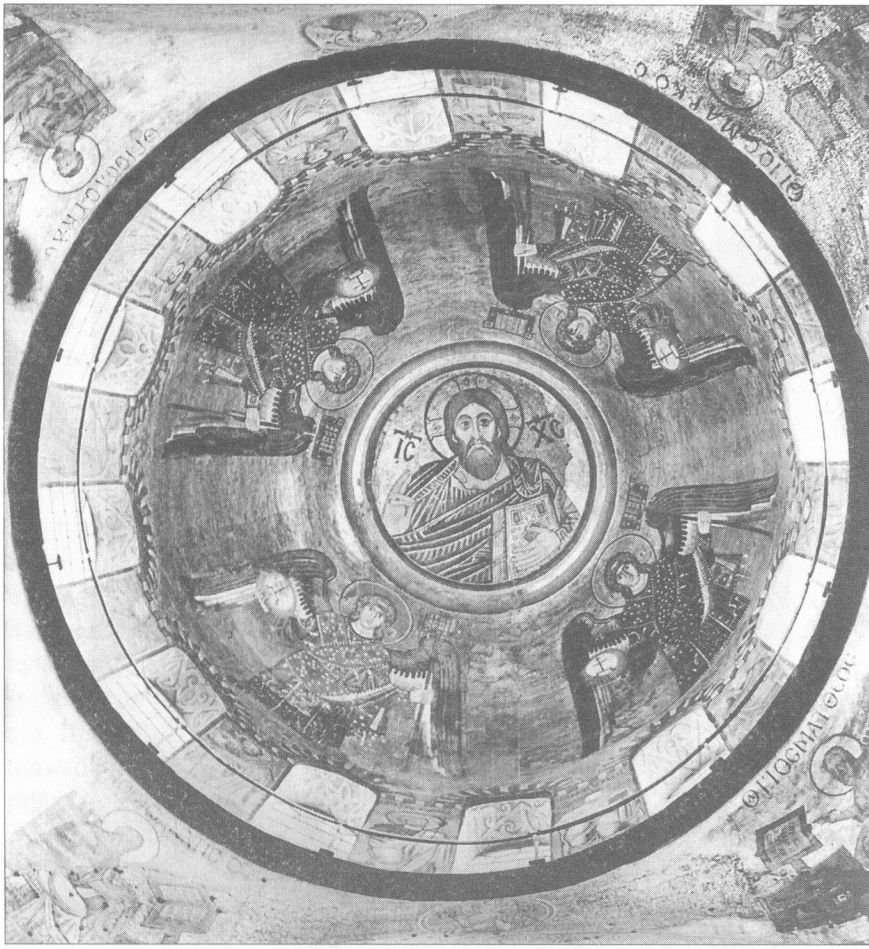
[1] Стародавні літописи подають дві дати будівництва Софійського собору: 1017 та 1037 роки. Проте в цьому датуванні не враховано, що процес будівництва собору мав тривати не менше п'яти років, а опоряджувальні роботи в інтер'єрі (мозаїки, фрески) — ще чотири роки.

Собор Святої Софії, Премудрості Божої. *Реконструкція Наталії Логвин*

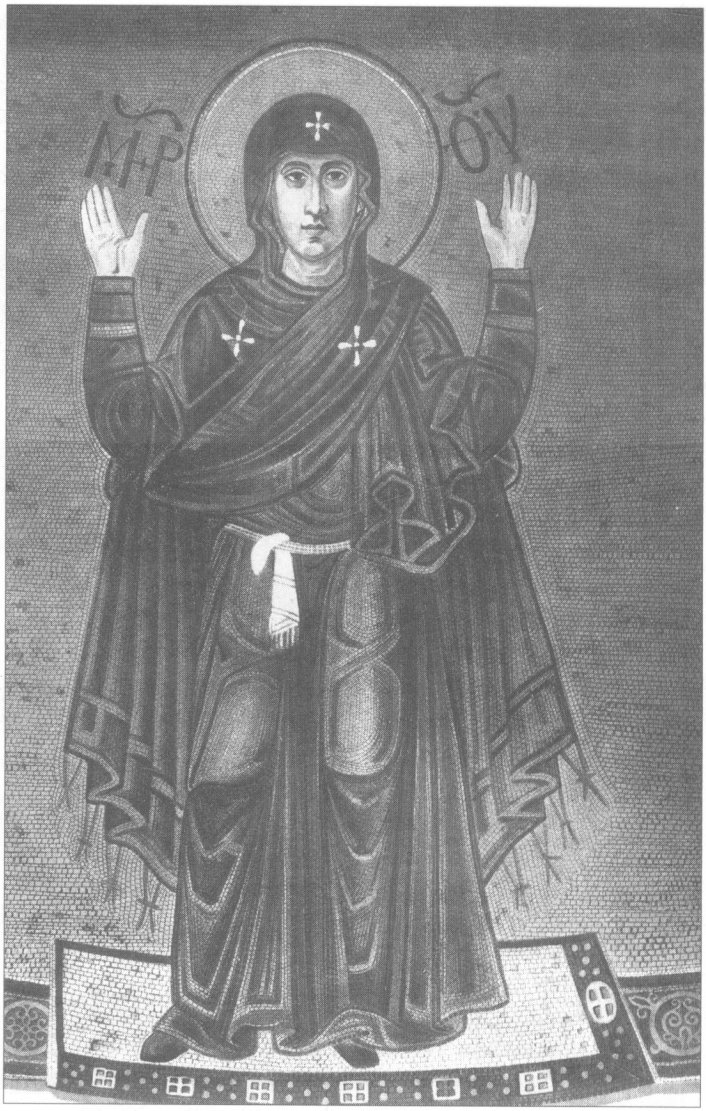
А корабель нагадує вірним, що крізь житейське море до небесної пристані людину може доправити лише Церква Христова. Коло центрального підбанника означає вічне тривання церкви. Перехрестя головних склепінь виявляє найглибший символ — хрест як основу Вселенської Церкви. Первісно Софію вінчали 13 бань, символізуючи 12 апостолів навколо Ісуса Христа. Мозаїчний образ Пантократора (Христа-Вседержителя) унаочнює головну роль центральної сфери.

Софія Київська як головний храм держави була не лише духовним, а й громадсько-політичним центром: тут відбувалися найважливіші державні церемонії, прийоми послів, переговори, укладання міжнародних договорів і династичних шлюбів; тут ухвалювалися й урочисто проголошувалися найважливіші державні рішення. Десь тут містилися

Мозаїчний образ Христа-Вседержителя (Пантократора)
в головному куполі собору Святої Софії

перші на Русі школа, бібліотека, скрипторій, де переписували й оздоблювали книги. Саме для цих практичних потреб у соборі влаштовано такі обширні хори, яких не має жоден інший храм Русі-України.

Оранта. *Мозаїка в головній апсиді собору Святої Софії*

Підкреслимо, що Київська Софія ні в чому, крім назви, не подібна до Софії Константинопольської. Вчені вже близько двох століть шукають прямі аналогії, та знайти не можуть. А розгадка тут проста: візантійські майстри виконували волю замовника — «самодержця Руського» Ярослава Володимировича, який утілював у камені власну імперську концепцію зверхності Києва.

Стіни Святої Софії — то неформальний кам'яний літопис. За 900 років на них, особливо в інтер'єрі, з'явилося кілька тисяч графіті — продряпаних написів про різні події: і про побутові дрібниці, і про переломні моменти нашої історії. Донині зберігся тогочасний запис про смерть князя Ярослава Мудрого, похованого в мармуровому саркофазі тут же, в соборі, який він спорудив.

Нині ансамбль колишнього Софійського монастиря — це Національний заповідник «Софія Київська». Його створено 27 березня 1944 року як Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» на базі музею, організованого в Софійському соборі ще в 1934 році після того, як його відібрали в Української Автокефальної Православної Церкви. Указом Президента України від 11 жовтня 1994 року заповіднику надано статус національного і сучасну назву. Площа заповідника становить п'ять гектарів. Він охоплює всю територію колишнього кафедрального монастиря з 10 архітектурними пам'ятками XI–XIX століть. Заповіднику також передано кілька найвизначніших пам'яток Києва за межами Софійського ансамблю: Кирилівську церкву XII століття, Андріївську церкву XVIII століття та Золоті ворота. У 1987 році Гамбурзький фонд (ФРН) нагородив заповідник «Європейською золотою медаллю за збереження історичних пам'яток». 1990 року ансамбль споруд Софійського собору включено до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Хоча нині колишній монастирський ансамбль включає декілька споруд різних історичних епох, усі ці споруди об'єднані композиційно, причому кожна з них — шедевр високого мистецтва архітектури. Софійський собор є центром композиції. За типом він близький до великих візантійських соборів X—XI століть. Це п'ятинефний

хрестовокупольний храм, що завершується на сході п'ятьма вівтарними апсидами. Центральне ядро з трьох боків (крім східного) оточують дві галереї: внутрішня двоповерхова та зовнішня одноповерхова, пізніше також надбудована. З західного боку розташовані дві вежі з крученими сходами, що ведуть на хори.

Протягом своєї багатовікової історії собор зазнав численних руйнувань та перебудов. У 1240 році його спустошили монголо-татари. Протягом XVI століття він був напівзруйнований. У першій половині XVII століття собор частково відбудовано стараннями київського митрополита Петра Могили, який залучив до роботи італійського архітектора Октавіано Манчині. Відтак у декорі собору з'являються ренесансні мотиви. Наприкінці XVII — у середині XVIII століття унаслідок кількох перебудов, одна з яких була щедро профінансована гетьманом України Іваном Мазепою, собор отримав форми українського бароко: над галереями надбудовано шість нових бань, зроблено нові дахи, фасади оформлено фронтонами та ліпними прикрасами, верхи всіх бань мають барокову форму. Наприкінці XIX століття зроблено прибудову до західного фасаду.

Починаючи з середини XIX століття собор досліджували десятки видатних учених зі світовими іменами. Йому присвячено величезну кількість книжок і статей: понад півтори тисячі назв. Усі, хто досліджував і реставрував собор, писав про нього, сходяться в одному: він, безсумнівно, належить до шедеврів світової архітектури і мав винятково велике значення для розвитку архітектури Київської Русі та України.

Головною висотною домінантою Софійського монастиря є дзвіниця заввишки 76 метрів. Вона належить до типу надбрамних і стоїть з боку Софійської площі. У пластиці фасадів помітна різночасовість будівництва її чотирьох ярусів. Від первісної триярусної дзвіниці, спорудженої одразу після пожежі 1697 року, зберігся тільки перший та частина другого ярусу, оскільки вона була радикально перебудована в 1744–1748 роках за участю славетного київського архітектора (німця за походженням) Йогана Готфріда Шеделя. При цьому пластику фасадів виконали відомі українські майстри-«сницарі» Іван та Степан Стобенські. Сучасних силуету та висоти дзвіниця набула під

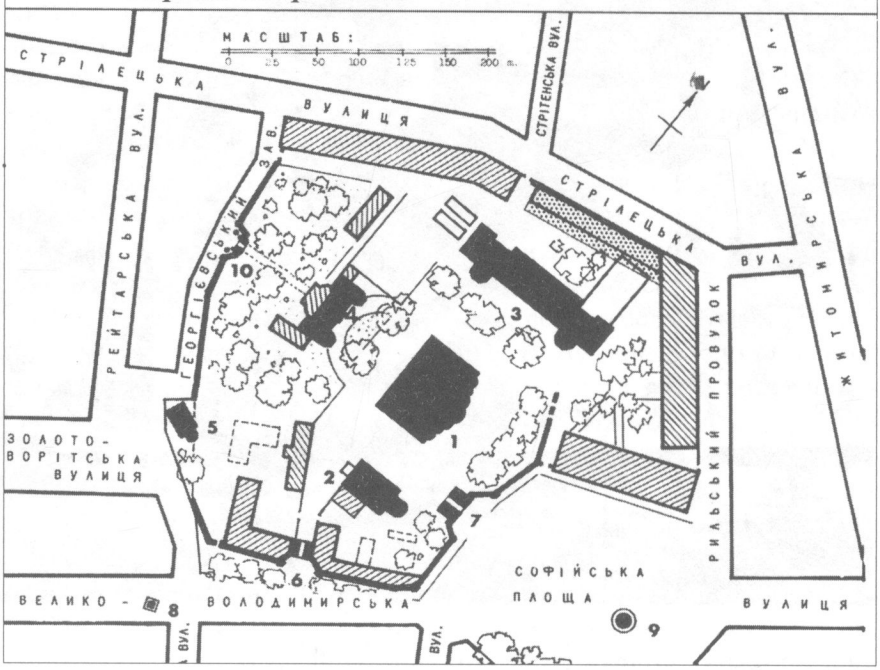

Сучасний вигляд собору Святої Софії

час реконструкції 1851–1852 років, коли надбудували четвертий ярус та грушовидну позолочену баню.

Двоповерховий з мансардою будинок митрополита, збудований протягом 1722–1730 років, стоїть прямо навпроти головного входу до собору. Архітектура першого поверху, перекритого мурованими

План колишнього монастиря (1638–1786 рр.) при катедрі Св. Софії
1. Катедра Св. Софії; 2. Трапезна церква; 3. Будинок Софійської бурси; 4. Митрополича палата; 5. Церква св. Георгія; 6. Південна брама; 7. Брама під дзвінницею; 8. Так званий пам'ятник св. Орини (на Велико-Володимирській вулиці); 9. Пам'ятник Богданові Хмельницькому; 10. Брама митрополіта Рафаїла Заборовського

План Софійського монастиря у 1920-х роках

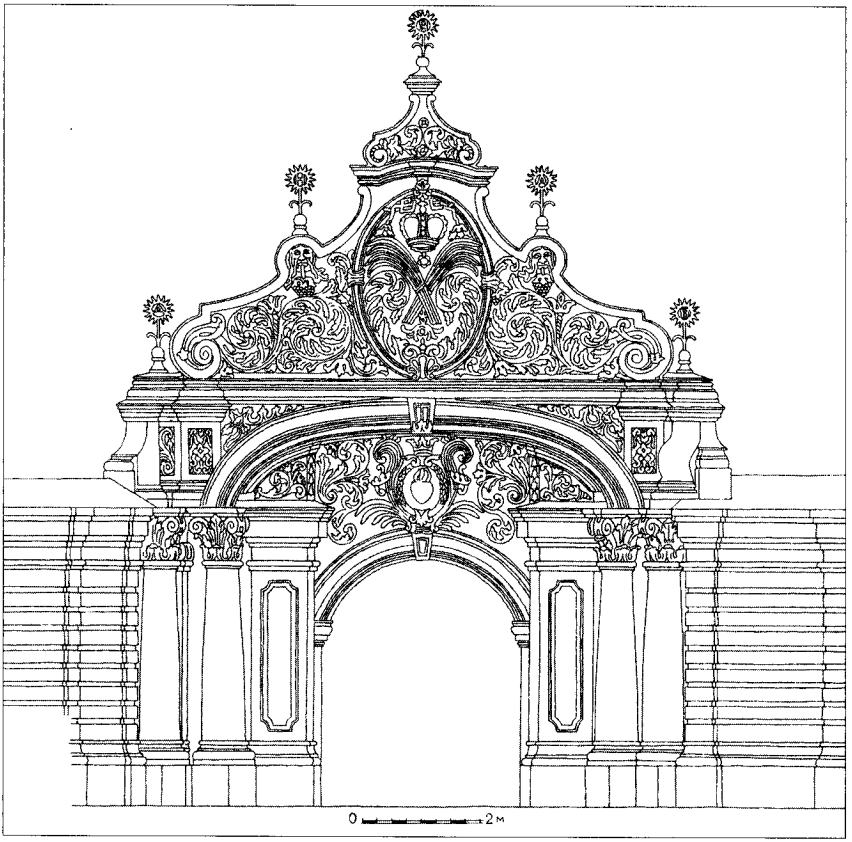
склепіннями, з його товстими стінами та глибоко посадженими вікнами відрізняється важкуватими формами від архітектури другого поверху, спорудженого на 20 років пізніше, в середині XVIII століття.

Тоді ж будинок доповнено бароковими фронтонами на західному та східному фасадах та високим мансардовим дахом. Такі архітектурні форми характерні для стилістики бароко. У XVIII столітті будинок мав два головних фасади: східний, що «дивиться» на собор, та західний, який виходить на митрополиче подвір'я, де знаходився парадний в'їзд до монастиря з боку Золотих воріт через браму Заборовського. Парадний в'їзд закрили у 1820-х роках. Зараз цей бароковий палац відреставровано й пристосовано для розміщення виставок, музейних експозицій і для проведення урочистих заходів державного рівня.

Трапезна церква, збудована 1722 року, розташована на південь від Софійського собору. Вона двоповерхова, що є нетиповим для традицій української монастирської архітектури. Західний фасад вінчається вишуканим бароковим фронтоном; над апсидою — баня на восьмерику. Архітектура будівлі характерна для трапезних XVIII століття, що поєднували обідню залу і церкву. Це й визначило комбінацію витягнутого об'єму та високої церкви. Будівля неодноразово перебудовувалася. В 60-ті роки XVIII століття їй надали виразно барокових форм, можливо, за участю славетного київського архітектора Івана Григоровича-Барського. Наступну реконструкцію здійснив у 1822 році не менш знаменитий київський архітектор Андрій Меленський. Останньої перебудови споруда зазнала у 80-ті роки XIX століття. Сучасний її вигляд — результат наукової реставрації, здійсненої у 1980-х роках.

Брама Заборовського — парадний в'їзд до монастиря, споруджена архітектором Шеделем у 1746 році за митрополита Київського Рафаїла Заборовського, стала своєрідним мистецьким підсумком архітектурно-пластичних пошуків українського зодчества під час переходу до зрілого бароко. Ця однопрогонова аркова композиція, фланкована лопатками і спареними колонами та увінчана фронтоном з митрополичими інсигніями й пишним рослинним орнаментом, увібрала найхарактерніші форми, композиційні прийоми й орнаментальні мотиви, властиві архітектурі України середини XVIII століття.

Бурса Софійського монастиря, збудована в 1763–1767 роках, розташована в північній частині ансамблю. Двоповерхова на підвалах, вона має два пластичних ризаліти на південному фасаді та високий

Брама Заборовського в Софійському монастирі

дах з заломом. Збудували її в стилі бароко архітектори Михайло Юрасов та Федір Папов з архітектурної команди Івана Мічуріна, який будував у Києві Андріївську церкву та Царський (нині — Маріїнський) палац. Будівлю, призначену для чернецьких келій, після скасування монастиря у 1786 році перебудовано на бурсу. У другій половині XVIII століття це була найбільша будівля в Києві. В 1823–1825 роках тут розміщувався штат обслуги Київського

митрополита. У 1976 році пам'ятку пристосували для розміщення Державного архіву-музею літератури та мистецтва, який і нині перебуває в цій історичній будівлі.

До складу Софійського ансамблю входять також Братський корпус 1750–1760 років, Хлібня та Консисторія 1712–1730 років. Територію оточують мури заввишки від 3 до 5 метрів. Найстародавніші ділянки, збудовані при митрополиті Рафаїлі Заборовському у 1745–1746 роках, збереглися з боку вулиці Стрілецької та провулку Стрілецького, а також обабіч дзвіниці на Софійському майдані. У першій половині XIX століття зсередини до мурів прибудували пристінний корпус, що призначався під житло дзвонарів та півчих собору. В мурах стоїть Південна в'їзна вежа, яка датується кінцем XVII — початком XVIII століття. У цій двоповерховій споруді було влаштовано в'їзд на територію монастиря, зручний для підвезення продуктів харчування в розташовану поблизу трапезну. Це одна з перших мурованих споруд, зведених під час великого будівництва, розгорнутого в монастирі за часів митрополита Варлаама Ясинського. Будівля є також визначною історико-меморіальною пам'яткою: тут, на другому поверсі, у 1930-х роках комуністична влада деякий час тримала в ув'язненні митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського.

Софійський ансамбль є не тільки одним з найстародавніших монастирів Київської Русі, а й одним з тих, що найкраще збереглися. А мозаїки та фрески Софії Київської — взагалі безцінні, унікальні й поза конкуренцією у світовому масштабі.

Михайлівський Золотоверхий монастир

Один з найстародавніших і найшанованіших київських монастирів — монастир Святого архістратига Михаїла, названий Золотоверхим — належить до тих небагатьох святинь, які були віхами

Загальний вигляд Михайлівського Золотоверхого монастиря.
Рисунок шведського художника Карла Петера Мазера 1851 р.

національної історії, творили своєрідний «каркас» духовності традиційного українського суспільства.

Виник монастир не у XII столітті, як багато хто вважає дотепер. Насправді в південному куті Старокиївської гори, який був оточений валами й забудований тільки в XI столітті, діставши назву «Города Ізяслава Ярославича і Святополка Ізяславича», був Дмитрівський монастир, уперше згаданий у літописі під 1062 роком. Його заснував як свій патрональний монастир син Ярослава Мудрого Ізяслав, у святому хрещенні Дмитрій. На честь свого небесного заступника Великий князь київський назвав монастир Дмитрівським, фундувавши тут мурований Дмитрівський собор. Як задумував засновник, цей монастир мав конкурувати з Печерським — про це прямо свідчить Літописець: «Коли ж монастир Печерський було споруджено, а ігуменство держав Варлаам, Ізяслав вивів Варлаама на ігуменство до святого Дмитрія, бо хотів зробити його вищим од сього монастиря, надіючись на багатство. Многі

бо монастирі цесарями, і боярами, і багатством поставлені. Та не такі вони, як ті, що поставлені сльозами, і постом, і молитвою, і неспанням». Наслідком переходу Варлаама в новий монастир стало обрання святого Феодосія ігуменом Печерського монастиря.

Син фундатора Ярополк Ізяславич, крім другого (православного) імені Гаврило, мав ще й третє ім'я, католицьке — Петро. Саме на пошану свого католицького патрона Ярополк розпочав будівництво в батьковому монастирі собору Святого Петра. Закінчити будувати він не встиг: 1087 року його було вбито й поховано в мармуровому саркофазі в незавершеному соборі Святого Петра у Дмитрівському монастирі.

Досі серед дослідників немає остайності щодо мурованих храмів Дмитрівського монастиря. Так, відомий дослідник «Літопису Руського» Леонід Махновець уважав, що церква Святого Дмитрія була просто переосвячена на церкву апостола Петра, й ототожнював рештки її з давньоруською спорудою, розкопаною у дворі будинку на вулиці Трьохсвятительській, 4. На думку видатного історика архітектури Київської Русі Юрія Асєєва, яку підтримуємо й ми, фундатор монастиря не мурував Дмитрівський собор, а збудував його дерев'яним, оскільки в літописному тексті вжито термін «постави», а не «созда», як слід було б сказати про мурована споруду. Син фундатора Ярополк не встиг закінчити мурований собор Святого Петра. Певно, після його смерті мурований собор добудували й переосвятили на Дмитрівський, без уваги на прокатолицькі симпатії покійного князя, який був одружений з католичкою Кунегундою, донькою мейсенського маркграфа Отто.

Але на цьому історія з перейменуваннями не скінчилася. Донька князя Ярополка Анастасія, пам'ятаючи про конкуренцію Дмитрівського монастиря з Печерським, відписала заснований батьком собор Печерському монастиреві. Як подає Лаврентіївський літопис під 1128 роком, «переяша церков Дмитрія печеряни і нарікоша ю Петра з гріхом великим і неправо».

Але в цей час Дмитрівський монастир уже мав іншу головну споруду, пов'язану з меншим Ярополковим братом Святополком Ізяславичем. Він був охрещений Михайлом. Тож на честь свого патрона князь звів мурований Михайлівський храм за взірцем

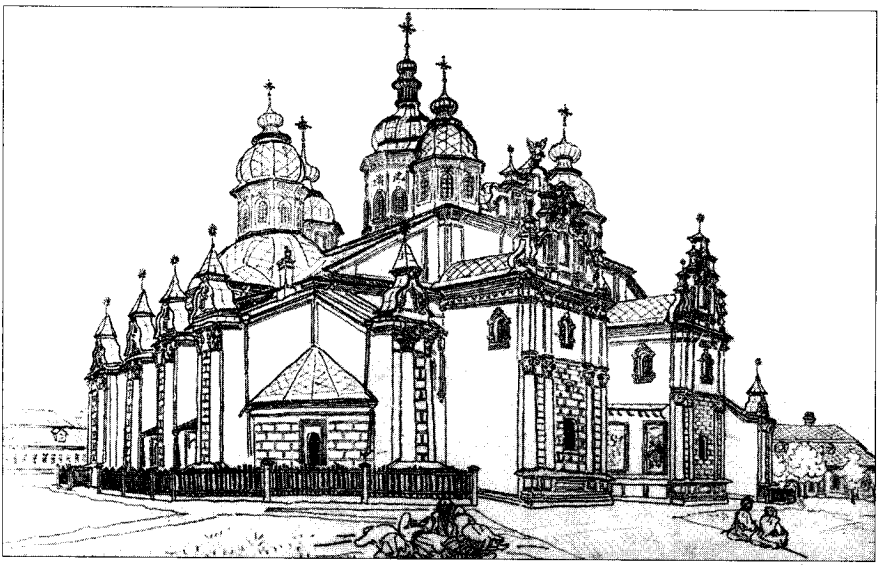
Успенського собору Печерського монастиря. Символічно, що храм закладено 11 липня 1108 року, в роковини смерті княгині Ольги (вона на той час ще не була канонізована). Це був шестистовпний, хрестовокупольний храм з чітко виявленим нартексом, з трьома апсидами і однією позолоченою банею, від чого й походить назва «Золотоверхий». До нартексу з південного боку прилягала хрещальня у вигляді маленького чотиристовпного храму. Собор було збудовано з каміння й плінфи на вапняно-цем'янковому розчині технікою «мішаного мурування». Його оздобили мозаїками й фресками.

1113 року великий князь Київський Святополк Ізяславич помер, і поховали його у Михайлівському Золотоверхому соборі. Його третьою дружиною була Варвара, донька візантійського імператора Олексія І Комнина. Їдучи на Русь, вона взяла з Константинополя мощі святої Варвари, які відтоді як одна з головних православних святинь зберігалися в Михайлівському Золотоверхому соборі (нині — у Володимирському соборі в Києві). Княгиню Варвару поховали в Золотоверхому соборі. Крім неї, тут поховали ще кількох князів з династії Ізяславичів.

1240 року собор і монастир потерпіли під час монголо-татарського погрому Києва, але не занепали. З 1398 року монастир уже згадується в документах як Михайлівський. Дмитрівська церква (церква Святого Петра) не пережила лихоліть. Відомо лише її місцезнаходження і гіпотетичний план, згідно з яким той храм мав бути подібним до Успенського собору Печерського монастиря.

Михайлівський Золотоверхий монастир особливого значення набув після Берестейської унії 1596 року, коли в руках уніатів опинилися Софія Київська й багато інших київських православних монастирів. Після відновлення православної ієрархії 1620 року, за митрополита Іова Борецького, Михайлівський монастир став на деякий час кафедральним, тобто резиденцією митрополита. Тоді ж тут закладено друкарню.

З початку XVII століття в монастирі провадиться значне будівництво: 1613 року зводять дерев'яну трапезну з церквою Іоанна Богослова. У Михайлівському соборі 1631 року створюють новий іконостас на замовлення Іова Борецького (на початку XVIII століття замінили новим, подарованим гетьманом Іваном Скоропадським).

Загальний вигляд Михайлівського Золотоверхого собору.
Рисунок Карла Петера Мазера 1851 р.

Коштом гетьмана Богдана Хмельницького наново позолотили по міді соборну баню. У XV–XVIII століттях Михайлівський собор перебудовують, розширюють, змінюють загальну композицію — він стає семиверхим, оздобленим у стилі бароко.

П'ятиярусний бароковий іконостас центрального вівтаря створив майстер Григорій Петров із Чернігова коштом гетьмана України Івана Скоропадського у 1718 році. Ікони до іконостаса написав київський священик Стефан Лубенський. 1888 року при черговому ремонті собору демонтували верхні яруси іконостаса для того, щоб відкрити для огляду мозаїки і фрески у вівтарі. У такому вигляді — як одноярусна передвівтарна перегорожа (з намісним рядом і празниками) — іконостас проіснував до 1935 року. Іконостаси бічних Катеринінського й Варваринського вівтарів були високими, п'ятиярусними. Виконали їх значно пізніше: Катеринінський — 1732 року, Варваринський — у першій половині XIX століття.

Споруди Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Фото кінця XIX ст.*

На початку XVIII століття зведено мурована триярусну дзвіницю (1716–1719) і мурована трапезну з церквою Іоанна Богослова (1713). Протягом XVIII — початку XX століття дерев'яні монастирські споруди повністю замінено мурованими.

Внаслідок багатовікової будівничої діяльності у центрі Києва постав другий за композиційною роллю (після Софії Київської) ансамбль Верхнього міста. Разом із Софійським монастирем Михайлівський монастир творив унікальну у світовому містобудуванні композицію, коли дві висотні домінанти були поставлені одна проти одної, замикаючи з двох боків перспективу вулиці, що сполучала їх (нині це Володимирський проїзд). Обидва ансамблі панували в панорамі Києва, сприймалися разом й уособлювали священний центр міста.

Вельми промовистим у контексті нашої історії є посвята монастиря й собору. Найперші на Русі собори загальнодержавного значення освячували в ім'я Богородиці (Десятинна церква в Києві, Софійські собори в Києві, Новгороді й Полоцьку, Успенські собори

у Володимирі-Волинському й Володимирі на Клязьмі, згодом — у Москві). Княжі патрональні храми й монастирі освячували здебільшого в ім'я святих воїнів, бо ж князь мав бути передусім воїном. Князь, який виходив за межі вояцького стереотипу, ризикував утратити не лише свою репутацію, а й владу. До речі, засновник Михайлівського собору Святополк Ізяславич був хворобливим, непитущим книжником, сентиментальним женолюбцем. Він терпів зневагу від князів і лише завдяки заступництву Володимира Мономаха не втратив київський престол. Але в посвяті свого собору витримав вояцьку лінію: храм одного святого воїна — Дмитрія Солунського — доповнив храм в ім'я святого воєначальника Архістратига Михаїла.

Архістратига віддавна шанували в Малій Азії. У Візантійській імперії його вважали за покровителя імперії та армії. Культ Михаїла у Візантії особливо розвинувся за імператора Василія I Македонянина, звідки й був занесений до княжого Києва. Тут святого Михаїла шанували як заступника князів і війська в походах. Пізніше, в добу козаччини, Військо Запорозьке мало Архістратига Михаїла за свого покровителя.

Опріч того, з XII століття зображення архангела Михаїла стало династичним знаком київських князів Мономаховичів — Мстислава I (1125–1132) та його нащадків. У XII і XIII століттях зображення архістратига було на княжих печатках, шоломах, гербових щитах — він став ніби емблемою Київської держави, а після втрати Києвом столичного статусу й далі уособлював Київську землю (під Литвою, Польщею, Москвою). Князівсько-вояцька семантика зображення архістратига відродилася у Гетьманщині: поряд з родовим гербом кожного гетьмана ставили знак архістратига. Цю саму семантику знаходимо й набагато пізніше на Заході: в Австрійській імперії архангела Михаїла вважали небесним заступником «Королівства Галіції і Лодомерії», тобто Галичини й Волині.

Все це свідчить про загальноукраїнське, а не регіональне київське поширення і визнання символіки Архістратига Михаїла, що ніби символізує духовну місію України — бути воїном проти підступів хаосу й пітьми. Про це писав у середині XX століття український поет Леонід Мосендз: «А чи ви знаєте, хто є патрон нашої землі?

Західний фасад Михайлівського Золотоверхого собору.
Фото початку XX ст.

Сам Святий Михайло, що ненавидить Сатану, що не хоче прощати його, Архістратиг, небесний маршал. Мені колись казав знайомий чех: «Страшного маєте патрона — будете великим народом...»[2]. Нині Архістратиг Михаїл є гербом міста Києва.

У 1934–1937 роках Михайлівський Золотоверхий собор і дзвіницю знищено за наказом безбожної комуністичної влади. При цьому частина фресок і мозаїк собору загинула, а частина — збереглася. Показово, що всі керівники, котрі віддавали накази про знищення цієї святині, невдовзі загинули лютою смертю.

[2] *Вечерський В.* Реабілітація репресованої святині // Пам'ятки України: історія та культура. — 1999. — № 1. — С. 15.

Питання про відбудову монастиря порушила українська інтелігенція наприкінці 1980-х років. Ця відбудова вже стала фактом суспільно-політичного і культурного життя столиці України. Не залишилося жодної газети, жодного журналу, телевізійного каналу, які б не висловилися з цього приводу. Палкі суперечки фахівців і аматорів не раз ставили справу на межу: бути чи не бути. Перебіг подій 1997–1998 років засвідчив однозначно: бути! Протягом 1996–1999 років з ініціативи Всеукраїнського фонду імені Олеся Гончара за сприяння Президента України та Київського міського голови було відбудовано собор, надбрамну дзвіницю, мур з Економічною брамою, реставровано інші монастирські споруди. Відродження монастиря було закінчено до 2000-ліття Різдва Христового й нині він належить до Української Православної Церкви Київського патріархату.

Видубицький монастир

Історично Видубичі були південним передмістям Києва. Згідно з легендою, назва походить з часу подій 988 року, коли князь Володимир Святославич під час хрещення Русі наказав скинути в Дніпро дерев'яних ідолів, зокрема й бога Перуна, і пустити їх униз за водою. Кияни-язичники у розпачі бігли за ідолом берегом Дніпра, причитаючи: «Видибай, боже!» Біля теперішнього Видубицького монастиря течія прибила ідола до берега, тобто він «видибав» з води. На етапі християнізації Русі на таких місцях, шанованих язичниками, християни завжди намагалися поставити якщо не церкву, то бодай капличку. Вірогідно, так воно сталося і на цьому місці.

Видубичі були важливим стратегічним пунктом — тут сходилися найважливіші шляхи на південь та південний схід, тут же був перевіз через Дніпро. Тому в 1070-х роках син Ярослава Мудрого князь Всеволод Ярославич побудував тут свій приміський «Красний двір». Поруч з ним був заснований князівський Видубицький монастир. Красний двір згодом спалили половці під час одного з нападів на Київ,

а монастир протягом тривалого часу відігравав роль «вотчого», патронального монастиря київської княжої династії Мономаховичів. У Видубицькому монастирі в 1116 році ігумен Сильвестр редагував «Повість временних літ». Тут він написав і Київський літопис. Цей монастир часто відвідували князі, зокрема тут деякий час жив князь Юрій Долгорукий. У літописах зафіксовано, що тут у 1250 році, їдучи в Золоту Орду, зупинявся князь Данило Галицький.

У 1070 році в монастирі розпочалося будівництво мурованого Михайлівського собору. Оскільки собор необачно поставили на самому краю високого пагорба, який весь час підмивався водами Дніпра, то досить скоро виникла потреба укріпити цей пагорб. Відтак у 1199–1200 роках у Видубицькому монастирі були проведені великі, небачені доти на Русі, будівельні роботи. За наказом київського князя Рюрика Ростиславовича, який, за словами літописця, «мав любов ненаситну о зданіях», його придворний архітектор Петро Милоніг спорудив підпірну стіну для захисту Михайлівського собору. Вона була чи не найбільшою інженерною спорудою того часу. Кияни тоді писали, що, вийшовши на вершечок цієї стіни, здавалося, що летиш у повітрі. На жаль, ця підпірна стіна зруйнувалася десь у другій половині XVI століття. Тоді разом з нею у води Дніпра обвалилася також східна половина Михайлівського собору.

Нині монастир займає улоговину поміж горами, порослими лісом. Його добре видно з Дніпра та з Видубицького озера, що лежить біля підніжжя монастиря. Сучасний вигляд ансамблю монастиря склався в середині XVIII століття. На той час були побудовані Георгіївська церква (собор), трапезна зі Спаською церквою, дзвіниця, поминальна каплиця, будинок настоятеля, а пізніше — братський корпус. Центром усього ансамблю є Георгіївська церква, яку найчастіше називають собором за її домінуючу роль у композиції монастиря.

Територія Видубицького монастиря з давніх часів була місцем поховань видатних киян. Тут поховані відомий український та російський педагог Костянтин Ушинський, засновники Київського музею західного й східного мистецтва подружжя Богдан і Варвара Ханенки, меди-

Видубицький монастир у Києві. *Офорт Тараса Шевченка 1844 р.*

ки Євген Афанасьєв та Володимир Бец, учений-гідротехнік Микола Лелявський, генерал української армії Яків Гандзюк, по-звірячому вбитий більшовиками 25 січня 1918 року, та багато інших.

Монастир закрили у 1921 році, проте окремі його церкви діяли до 1930-х років. Після того тут були різні радянські заклади. З 1975 року в монастирських будівлях розмістився Інститут археології Національної академії наук України. В 1967–1982 роках усі споруди ансамблю відреставровано під керівництвом відомого українського архітектора-реставратора Раїси Бикової. З 1997 року тут діє чоловічий монастир Української Православної Церкви Київського патріархату.

Найдавнішим храмом цього монастиря є Михайлівський собор, збудований коштом князя Всеволода Ярославича в характерній для XI століття візантійській техніці змішаного мурування (по-латині вона називається «opus mixtum»). Нині від колишньо-

Георгіївський собор Видубицького монастиря. *Рисунок автора*

го великого храму збереглася західна частина, а східна відома лише за розкопками фундаментів. За типом це був тринавовий однобанний храм. Пізніше, близько 1088 року, з західного боку до нього прибудували нартекс з вежею, сходи якої ведуть на хори. Завдяки цій прибудові з заходу собор став дуже видовженим. Археологічні розкопки виявили біля собору залишки прямокутної в плані прибудови, ймовірно, терема або башти, а також усипальниці.

Після того, як східна частина собору обвалилася приблизно у 80-х роках XVI століття, він стояв у руїнах. Згодом за митрополита Петра Могили в першій половині XVII століття до уцілілої мурованої частини прибудували дерев'яний вівтар. Ця прибудова проіснувала до 1760 року, коли Михайлівський собор потерпів від пожежі. Відбудували його протягом 1766–1769 років під керівництвом архітектора Михайла Юрасова. У цей час заново зведено східну стіну з трьома апсидами; водночас зроблено нові склепіння та баню, в храмі влаштовано другий поверх, до якого вели сходи давньої північної башти. Добудови XVIII століття надали храму окремих рис барокової стилістики. Протягом 1974–1981 років на соборі проведено реставраційні роботи, під час яких знайдено фресковий живопис XI століття, а також цінний настінний живопис XVIII–XIX століть.

З південного боку Михайлівського собору стоїть невеличка поминальна каплиця, збудована в середині XVIII століття. Це рідкісна на сьогодні для монастирських ансамблів споруда. Вона прямо-

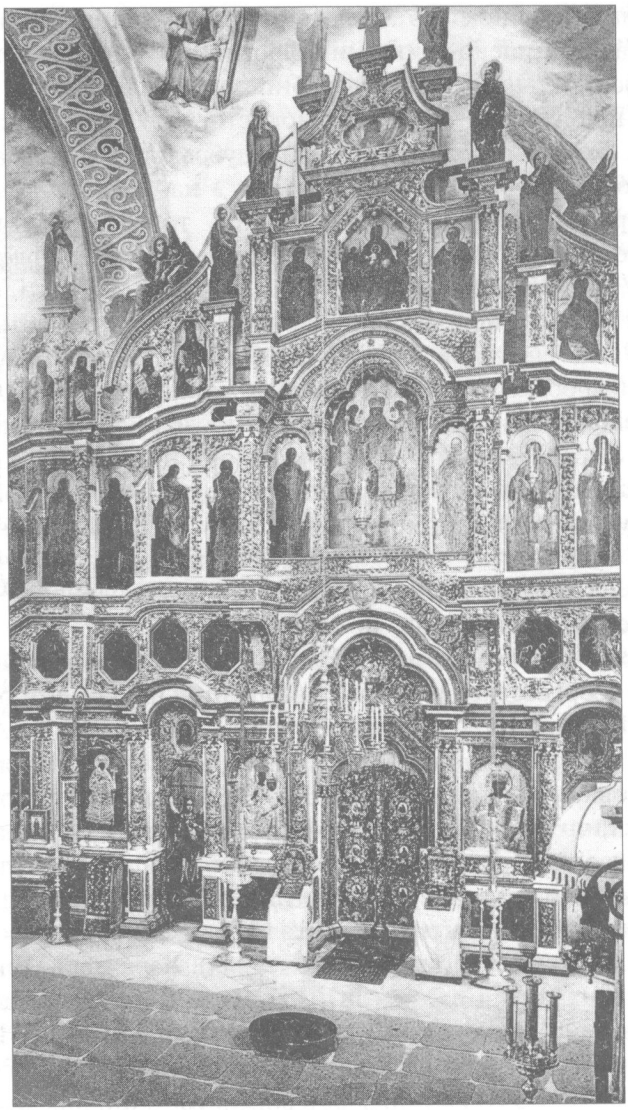
кутна в плані, заглиблена в землю. Прикрашений нішами та півколонами фасад завершено трикутним фронтоном. Загалом архітектурні форми прості й навіть дещо незграбні, проте мальовничі.

Нині найбільшою спорудою монастиря є Георгіївська церква, збудована коштом полковника стародубського Михайла Миклашевського в 1696–1701 роках. Це один з найкращих зразків української архітектури доби Гетьманщини, тобто другої половини XVII — початку XVIII століття. За типом це класичний український хрещатий, дев'ятидільний, п'ятибанний храм. Стрункі пропорції споруди та майстерно виконана пластика фасадів надають пам'ятці особливої мистецької виразності. Особливо характерні високі вікна з вишуканим облямуванням, а також чотири вікна у вигляді хрестів. В інтер'єрі бічні приміщення органічно поєднані з центральним підкупольним простором за допомогою високих арок.

На жаль, нам невідомо ім'я автора цього архітектурного шедевра[3]. Припущення дослідників про те, що автором Георгіївської церкви були побудовані також церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври та Катерининська церква в Чернігові, не мають серйозних підстав.

Справжнім шедевром українського мистецтва доби бароко був іконостас Георгіївської церкви, завершений на момент освячення храму 1701 року. Його подарувала Уляна, дружина Данила Апостола, майбутнього гетьмана України. Іконостас займав усю широчінь трьох основних дільниць храму. Він високий, сягав центрального підбанника, чотириярусний, з примхливо вигнутими рядами ікон, які по горизонталі розділялися антаблементами різноманітних профілів, а по вертикалі — різьбленими тричетвертними колонками з мотивами виноградної лози (деякі з колонок, особливо в центральному пряслі, були встановлені на консолях). Характерні трилопатеві арки царських врат і елементів над ними. Серед ікон іконостаса виділялася одна на сюжет «Чудо Архістратига Михаїла». 1915 року живопис іконостаса поновлено, проте він у цілому добре зберіг свою

[3] Авторство знаменитого московського архітектора Дмитра Аксамитова, яке раніше обстоювалося деякими дослідниками, сьогодні не підтверджується.

Іконостас Георгіївського собору Видубицького монастиря. *Фото 1920-х років*

барокову стилістику. Знищений за невідомих обставин у середині 1930-х років.

Монастирська трапезна стоїть між Михайлівським собором і Георгіївською церквою. Збудовано її протягом 1696–1701 років коштом полковника стародубського Михайла Миклашевського. Це витягнута в плані прямокутна споруда з одноапсидною невеликою одноверхою Спаською церквою на східному кінці будівлі. Оскільки споруду звели на схилі, тому вона має різну поверховість: з північного боку — двоповерхова, а з південного, що виходить на головний монастирський двір, — одноповерхова. Фасади скромно декоровано, проте привертає увагу тонке орнаментальне ліплення рослинного характеру, що прикрашає портал входу й фриз. За характером такий декор близький до народного різьблення по дереву. Над порталом входу розміщено шляхетський герб ктитора трапезної та Георгіївського собору Михайла Миклашевського.

Монастирська надбрамна дзвіниця, яка розташована під горою, зведена у 1727–1733 роках коштом гетьмана України Данила Апостола. Споруда чотириярусна з квадратовими в плані нижніми ярусами й восьмигранним горішнім. У першому ярусі був проїзд і приміщення варти, в другому — невелика надбрамна Даниїлівська церква (на честь небесного покровителя гетьмана), вище містилися дзвони.

Первісно дзвіниця була триярусною. У 1829–1833 роках за проектом київського архітектора Андрія Меленського надбудовано четвертий ярус з куполом і шпилем. Хоча надбудову й виконано в архітектурних формах класицизму, проте вона чудово гармонує з нижніми ярусами дзвіниці. В 1894 році будівлю капітально відремонтовано, а в 1902 році за проектом архітектора Євгена Єрмакова до дзвіниці прибудовано двоповерхову споруду з напівкруглою західною частиною для розширення монастирської ризниці та бібліотеки. Нині у цій прибудові міститься ресторан-музей «Трапезна».

До цивільних будівель, які формують монастирський ансамбль, належать будинок настоятеля, братський корпус і альтанка над колодязем.

Двоповерховий будинок настоятеля стоїть поряд з дзвіницею. Зведений він у 1770 році архітекторами Михайлом Юрасовим і Федором Паповим як одноповерховий корпус монастирських келій. У 1780 році надбудували другий дерев'яний поверх. У 1896 році архітектор Євген Єрмаков ще раз перебудував цей корпус: південну дерев'яну частину і дерев'яний другий поверх замінили на цегляні. Архітектурне оздоблення першого поверху збереглося у формах пізнього бароко, а другий поверх набув дещо еклектичних форм, характерних для архітектури кінця XIX століття.

Братський корпус поблизу Михайлівського собору збудовано у 1846 році за проектом архітектора Павла Спарро. Він був одноповерховим, з мезоніном[4] над центральною частиною, який невдовзі після зведення згорів. У 1901 році надбудовано другий поверх.

Поблизу Братського корпусу знаходиться монастирський колодязь, збудований у 1788 році. Над ним тоді ж споруджено дерев'яну альтанку, увінчану високим шатром, яка згодом була втрачена, але в 1973 році відновлена реставраторами на підставі зображень середини XIX століття.

Усі ці будівлі формують неповторний за красою та унікальний за мірою збереженості архітектурний ансамбль, що має велику історико-мистецьку цінність. Серед усіх київських монастирів тільки Видубичі мають таку властивість: потрапляючи сюди, людина вмить забуває про сучасний велетенський мегаполіс, посеред якого розташовано цей оазис старовинної краси й молитовної тиші.

Фролівський монастир

Цей жіночий монастир розташований на Подолі біля підніжжя великої гори, на якій колись стояв дерев'яний Київський замок. Відтак ця гора має кілька назв: Замкова, Киселівка (від прізвища київського воєводи середини XVII століття Адама Киселя),

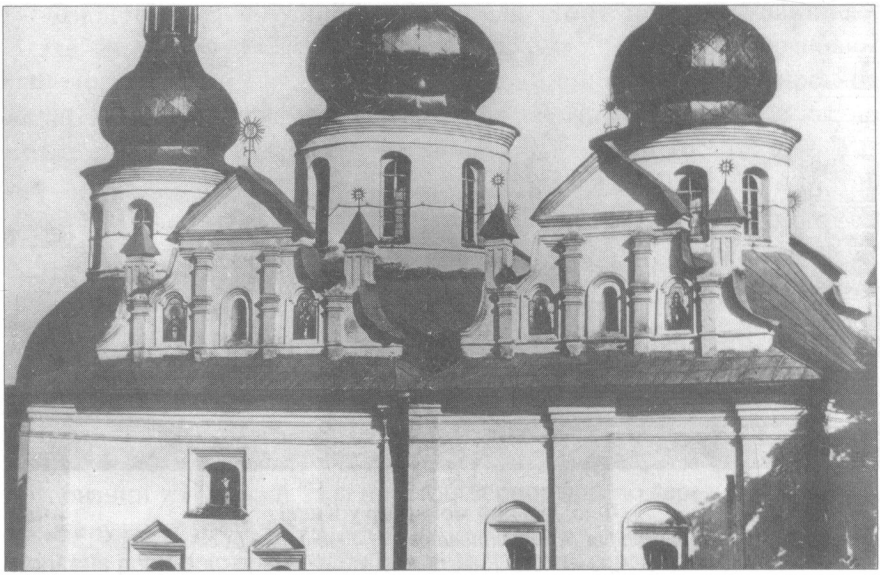
[4] Мезонін — житлова надбудова над середньою частиною будинку.

Фролівський монастир у Києві.
Літографія В. Барвитова другої половини XIX ст.

Фролівська. Остання назва походить від монастиря, який влаштував на горі свій цвинтар. Перші документальні згадки про монастир датуються 1566 роком, коли він відновлювався. В XVII–XVIII століттях монастир був відомий як центр золотошитного мистецтва.

Ансамбль кілька разів змінював свій зовнішній вигляд. Спершу він був дерев'яним. Такими його будівлі зображені на плані Києва 1695 року полковника Ушакова. Першою мурованою спорудою стала трапезна церква, збудована наприкінці XVII століття. На початку XVIII століття Фролівський монастир об'єднали з Вознесенським, що на Печерську під керівництвом Марії-Магдалени Мазепиної, матері гетьмана Івана Мазепи. У зв'язку з будівництвом Печерської фортеці місце, яке займав Вознесенський монастир, було відведено для будівництва арсеналу. Після пожежі 1718 року на місці згорілої дерев'яної соборної церкви Фрола і Лавра у 1722 році засновано мурована Вознесенську церкву, спорудження якої завершено у 1732 році. Вона й стала головною (соборною) в монастирі.

Завершення Вознесенського собору Фролівського монастиря.
Фото кінця XIX ст.

Усі дерев'яні споруди монастиря згоріли в 1811 році під час нищівної пожежі на Подолі. Були відновлені Вознесенський собор, трапезна церква, дзвіниця, збудовано нові муровані споруди: будинок ігумені, Воскресенська церква, павільйони-ротонди зі сферичними банями над фонтанами (з північного та південного боків собору) та корпуси келій. Усі роботи провадилися за проектами та під керівництвом тодішнього головного архітектора Києва Андрія Меленського.

В 1841–1844 роках у південній частині монастирського двору побудували Казанську церкву, а в 1857 році на Замковій (Фролівській) горі — невелику Троїцьку церкву на цвинтарі, яка не збереглася. Тоді ж уся територія монастиря була обнесена цегляним муром.

Сьогодні композиційним центром монастирського ансамблю є Вознесенський собор з вертикальною домінантою — дзвіницею 1821 року. На захід від собору стоїть трапезна, а на південь — будинок

Китаївська пустинь. *Фото кінця XIX ст.*

ігумені та корпус келій. На схилі гори примостилася Воскресенська церква, на північ від якої розташована група корпусів келій першої половини XIX століття. Мальовнича композиція ансамблю тактовно вписується у неповторний рельєф схилів київських гір, завдяки чому монастир відіграє важливу композиційну роль в історичній забудові Подолу. Крім того, кожна з будівель монастиря має визначну історико-архітектурну цінність. Нині це діючий жіночий монастир Української Православної Церкви.

Китаївська пустинь

Пустинь — це особливий тип самостійного чоловічого монастиря, заснований подалі від людей. Пустині, як правило, виникали на основі скитів — поселень схимників, розташованих неподалік великих монастирів. Китаївська пустинь лежить на південній околиці сучас-

Київський митрополит
Петро Могила

ного Києва (а колись ці землі були далеко за містом). Монастирський комплекс займає пагорб в улоговині між горами. Цей пагорб з трьох боків оточує каскад озер. На одній з гір розташовано археологічний комплекс Китаївського городища IX–XIII століть з поселенням і курганним могильником. Археологи ототожнюють його з давньоруським містом Пересічен (згадане в літописах під 1154 та 1161 роками), яке захищало південні підступи до Києва. У цій же горі викопано печери монахів-схимників, які датуються XVI–XVIII століттями.

Китаївська пустинь була заснована як скит Києво-Печерської лаври у XVI столітті. Тут любив проводити літні місяці архімандрит Києво-Печерської лаври, згодом митрополит Київський Петро Могила. Саме він привіз з Валахії[5] — своєї батьківщини — саджанець гіркокаштана звичайного і посадив його в центрі території скиту. Зараз це величезне дерево, віком близько 370 років, росте перед західним фасадом Троїцької церкви. Каштан, посаджений Петром Могилою, і є родоначальником знаменитих київських каштанів.

У 1716 році київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин своїм коштом збудував тут дерев'яні церкву Сергія Радонезького, трапезну й келії. Всі вони згоріли під час пожежі 1757 року. У 1759 році Синод дав дозвіл на спорудження нового, мурованого храму. Відтак мурована Троїцька церква збудована на місці згорілого храму протягом 1763–1767 років лаврським майстром Степаном Ковніром за проектом архітектора Петра Неєлова. Відтоді вся пустинь стала називатися Свято-Троїцькою.

[5] Колишнє князівство Валахія нині є територією Румунії.

Церква належить до типу п'ятикамерних українських церков з тією відмінністю, що до східних боків бічних рамен прибудовано жертовник і дияконник. Первісно церкву вінчали дві барокові двоярусні бані: одна над середохрестям у центрі храму, а друга над вівтарем. Фасадний декор був дуже оригінальним, витриманим у бароковій стилістиці із застосуванням штукатурного ліплення з рослинними мотивами. У 1854 році до храму зроблено прибудови, перебудовано старі бані та надбудовано три нових. Унаслідок цього церква стала п'ятиверхою. У 1892 році за проектом архітектора Володимира Ніколаєва церкву ще раз суттєво перебудували, прибудувавши великий прямокутний у плані об'єм із заходу.

За радянської влади, коли монастир був закритий, церкву доведено до такого стану, що в 1950 році впали бані. Тільки в 1970 році розпочаті роботи з дослідження та реставрації пам'ятки. Реставрацію з відтворенням втрачених бань закінчено в 1992 році згідно з проектом архітекторів-реставраторів Раїси Бикової і Василя Безякіна.

Другою за значенням спорудою Китаївської пустині була мурована надбрамна дзвіниця, збудована в 1829–1837 роках архітектором Іваном Богдановим за проектом архітектора Андрія Меленського у стилістиці пізнього провінційного класицизму. Вона чотириярусна, увінчана пласкою банею зі шпилем. Перший ярус — масивний двоповерховий об'єм брами, арка проїзду якої фланкована спареними колонами тосканського ордера, що несли важкий антаблемент з трикутним фронтоном. З цього п'єдесталу виростав циліндричний об'єм власне дзвіниці, яруси якої розділено антаблементами, що спиралися на пристінні півколони коринфського і композитного ордерів. Між ними по черзі розташовано аркові отвори дзвонів і глухі ніші, обламовані архівольтами. Нижній ярус циліндричного об'єму вирішено в римо-доричному ордері. Дзвіниця знищена в 1932 році.

До складу монастирського ансамблю входять також будівлі трапезної з келіями 1833 року, братський корпус 1844 року, будинок для старих ченців 1894 року.

З Китаївською пустинню пов'язане життя преподобного старця Досифея, який був у цій пустині рясофорним ченцем. Замолоду він

Дзвіниця Китаївської пустині. *Фото початку XX ст.*

з'явився у Києво-Печерській лаврі в 1739 році з наміром постригтися в ченці, проте архімандрит Рафаїл Заборовський, напевно, щось запідозривши, відмовив юному послушнику на тій підставі, що в нього не було ніяких документів. Тоді той прийшов у Китаєво, викопав собі печеру біля підніжжя гори і став жити там суворим затворницьким життям як перші християнські анахорети. Оскільки цей затворник мав дар провидця, він поступово став настільки знаменитим, що російська імператриця Єлизавета Петрівна, перебуваючи в Києві в 1744 році разом з майбутнім імператором Петром III та його нареченою Катериною, також майбутньою російською імператрицею, відвідала пустельника й буквально примусила вищих достойників київського чернецтва в своїй присутності постригти Досифея у рясофорні монахи. Тому виповнилося лише 23 роки. У 1767 році до нього прийшов за порадою син курського купця П. Мошнін, який хотів стати монахом. Досифей благословив його на чернецький подвиг і спрямував до Саровського монастиря. Згодом цей чернець прославився як знаменитий святий Православної Церкви Серафим Саровський.

Досифей помер у 1776 році. І тільки тоді з'ясувалася, що він був не чоловіком, а жінкою, точніше — незайманою дівицею. Нині історики з'ясували, що Досифей — це насправді Дарія Василівна Тяпкіна, яка народилася в 1721 році в родині рязанських дворян і з трирічного віку виховувалася в московському Вознесенському монастирі, де її бабуся була черницею. У десятирічному віці вона повернулася додому, але мирське життя після монастирського їй настільки не сподобалося, що у 1736 році вона втекла з дому й стала послушником Троїце-Сергієвої лаври. Зрештою бажання долучитися до джерел чернецтва на Русі привело її до Києва. Нині могила старця Досифея знаходиться з північного боку Троїцької церкви. Вона гарно впорядкована й дуже шанується віруючими.

Уся ця неймовірна історія є ніби докором Православній Церкві, яка, на відміну від протестантських церков, вважає жінку «людиною другого сорту» й відмовляє їй у праві на священство.

Розділ 4

Монастирі Наддніпрянщини

Розпочинати ознайомлення зі стародавніми осередками чернецтва Наддніпрянщини та Лівобережжя найкраще з двох монастирів міста Переяслава-Хмельницького (колишнього Переяслава), що належить до лівобережної частини Київської області. За Княжої доби це була територія самостійного Переяславського князівства, яке вважалося найнебезпечнішим місцем на Русі. Щороку доводилося відбивати напади степовиків — спершу печенігів, потім — половців. Тому князь, який зумів дати собі раду в Переяславі, на порубіжжі зі степом, міг потім претендувати й на великокняжий престол у Києві. Найвидатнішим з переяславських князів був Володимир Мономах. Він «труждався, походи діючи і лови, з тринадцяти літ», та так вправно, що іменем його половчанки лякали своїх дітей. Його вояцьке життя витворило своєрідний фаталістичний світогляд: «Хіба дивно, що муж помер на війні? — Так померли ліпші в роду нашому!» У заповіті нащадкам князь пише: «Смерті, діти, не боячись ні на раті, ні од звіра, діло мужеське робіте, як вам Бог дасть. Бо коли я од війни, од звіра і од води, і з коня падаючи не вмер, то і з вас ніхто не зможе покалічитися і вбитися, допоки Бог не звелить. А якщо од Бога буде смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не зможуть від неї уберегти. Боже оберігання — ліпше від людського».

У добу Гетьманщини Переяслав був центром Переяславського полку. З початку XIX століття й до 20-х років XX століття ці землі належали Полтавській губернії. Архітектурно-містобудівна спадщина міста датується переважно XVII — початком XX століття і найяскравіше

представлена пам'ятками доби Гетьманщини (українське відродження і бароко) та класицизму. Нині Переяслав-Хмельницький є одним із найвизначніших історичних міст не тільки цього регіону, а й України-Русі. Відтак він включений до Списку історичних населених місць України. Він є, без перебільшення справжнім містом-музеєм. Тут діє Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», створений за постановою Ради Міністрів УРСР від 13 березня 1979 року на базі 29 нерухомих пам'яток історії та культури, Музею народної архітектури та побуту, історичного та інших музеїв міста. Він включає також ансамблі Вознесенського й Михайлівського монастирів. У музейному фонді — понад 170 тисяч одиниць зберігання, що становить основу 17 музеїв та окремих експозицій у складі заповідника. Основні з них: Переяславський музей народної архітектури та побуту (створений 1964 року, територія 30 гектарів, 239 пам'яток народної архітектури, у фондовій збірці 127 тисяч одиниць зберігання), Музей народного одягу (міститься в будівлях Михайлівського монастиря, має 15 тисяч одиниць зберігання), Музей архітектора Володимира Заболотного (1,5 тисячі експонатів), Музей Григорія Сковороди (створений 1972 року на території Вознесенського монастиря, має понад 6 тисяч рукописних книг і стародруків), Музей давньоруської архітектури (створений 1982 року на території Михайлівського монастиря), Музей кобзарства (створений 1989 року), музей хліба тощо. Статус національного заповідника надано Указом Президента України від 1 червня 1999 року.

Переяславські монастирі

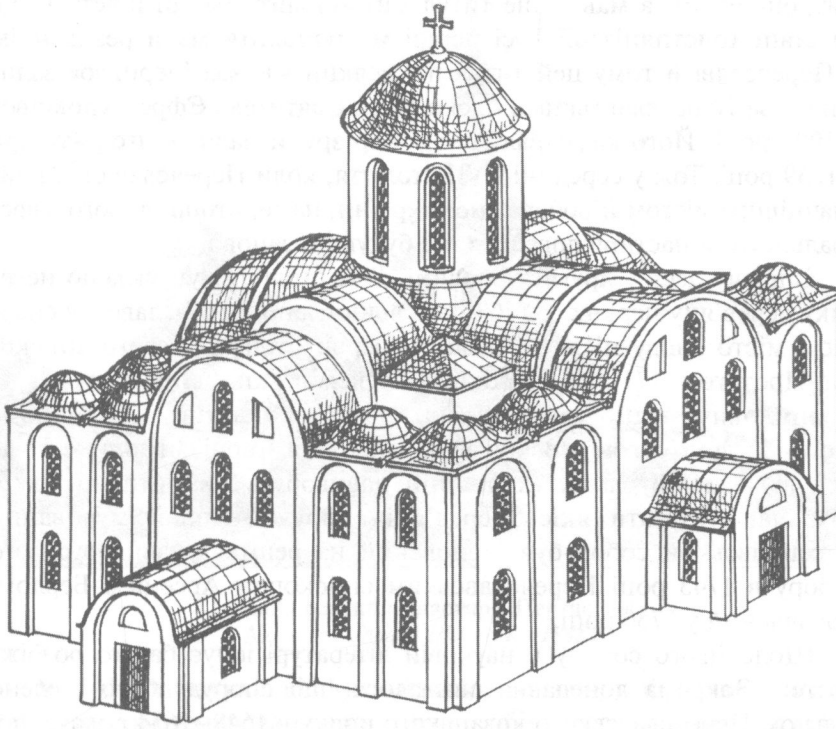
Михайлівський монастир розташований у самому «серці» княжого Переяслава. За Княжої доби місто складалося з двох укріплених частин — дитинця й окольного города. Їх дерев'яно-земляні укріплення було споруджено на початку XI століття. Дитинець міститься на краю мису при впадінні річки Альти в річку Трубіж. Його терито-

рію, що мала майже трикутну форму в плані протяжністю з півночі на південь близько 400 метрів, площею 10 гектарів, оточували земляні вали заввишки 17–18 метрів і завширшки 18 метрів. На гребені валу стояли дерев'яні стіни. З боку рівнинного плато дитинець від окольного города відділяв рів-перекоп. Значна частина цих земляних укріплень збереглася і досліджена археологами.

Окольний город площею 80 гектарів прилягає до дитинця з півночі. Периметр його оборонної огорожі становив близько 3 кілометрів. Збереглося майже 1500 метрів цих земляних валів. Їх конструкція така сама, як і конструкція валів дитинця. Лінія укріплень мала три брами, одна з яких — Єпископська — була поблизу Михайлівського монастиря. Залишки цієї брами, збудованої в 1089 році, виявлені 1955 року й досліджені археологами в 1960 році.

Нині архітектурний комплекс колишнього Михайлівського монастиря розташовано на південній околиці історичного середмістя на трикутному в плані виступі біля злиття річок Альти і Трубежа в межах дитинця княжих часів. Комплекс виник у XVII–XVIII століттях на місці єпископського мурованого Михайлівського собору, збудованого 1089 року й зруйнованого монголо-татарами. Підмурки собору досліджували видатні вчені: в 1949–1953 роках ленінградський археолог Михайло Каргер і в 1967 році переяславець Михайло Сікорський і киянин Віктор Харламов. Цей єпископський кафедральний собор мав досить дивний план, що не дає змоги зробити достатньо вірогідної реконструкції первісного вигляду храму. Тож зображення, яке ми тут подаємо, є суто гіпотетичним, одним з багатьох можливих.

Зі стародавнім єпископським собором пов'язана діяльність одного з перших святих Київської Русі — преподобного Єфрема Печерського, єпископа Переяславського. Він походив з визначного боярського роду й до прийняття чернецтва був придворним Великого князя київського Ізяслава Ярославича, який княжив у 1054–1078 роках. Життя при княжому дворі його настільки гнітило, що він, залишивши все, подався до преподобного Антонія Печерського й проти княжої волі став ченцем. Святий Антоній благословив Єфрема на подорож до Константинополя, де на прохання

Михайлівський собор часів Київської Русі в Переяславі. *Реконструкція*

Феодосія, ігумена Печерського, той переписав устав Студійського монастиря. Саме цей устав преподобний Феодосій запровадив у Києво-Печерському монастирі. Незабаром після повернення з Константинополя у 1072 році Єфрема висвятили на єпископа Переяславського. Його кафедральним собором і став мурований Михайлівський храм. Єпископ Єфрем відзначився будівництвом церков та влаштовуванням шпиталів, мав дар чудотворення. Деякі вчені вважають, що він був Київським митрополитом, бо згадується в літописі як «митрополит Єфрем». Проте історик Православної Церкви Євген Голубинський встановив, що Єфрем не був Київським

митрополитом, а мав лише титул митрополита на тій підставі, що на етапі християнізації Русі перші митрополити мали резиденцію в Переяславі й тому цей титул ще деякий час «за інерцією» залишився за Переяславськими єпископами. Святитель Єфрем упокоївся в 1098 році. Його кафедральний собор зруйнували монголо-татари в 1239 році. Тож у середині XVII століття, коли Переяслав став найзначнішим містом Лівобережної України, на території старого кафедрального монастиря довелося все будувати заново.

Спершу десь у другій половині XVII століття тут зведено невелику дерев'яну церкву. У 1702 році відновлено Переяславську єпархію і місто знову після тривалої перерви отримало свого єпископа. Протягом 1711–1713 років Переяславський єпископ Захарія Корнилович відновив Михайлівський монастир на старому місці. За допомогою московських стрільців, гарнізон яких займав Переяславський замок (колишній давньоруський дитинець), він розпочав будувати якісь дерев'яні споруди. Новий мурований Михайлівський собор був заснований на рештках давньоруського собору в 1743 році Переяславським єпископом Арсенієм Берлом, а освячений у 1750 році.

Щодо цього собору в науковій літературі існує багато розбіжностей. Зокрема донедавна вважалося, що споруду було зведено коштом Переяславського козацького полку в 1648–1654 роках, або, за іншими даними, — в 1646–1666 роках і в 1734 році вона потерпіла від пожежі. На сьогодні науковці місцевого заповідника досить аргументовано обґрунтували датування пам'ятки 1743–1750 роками.

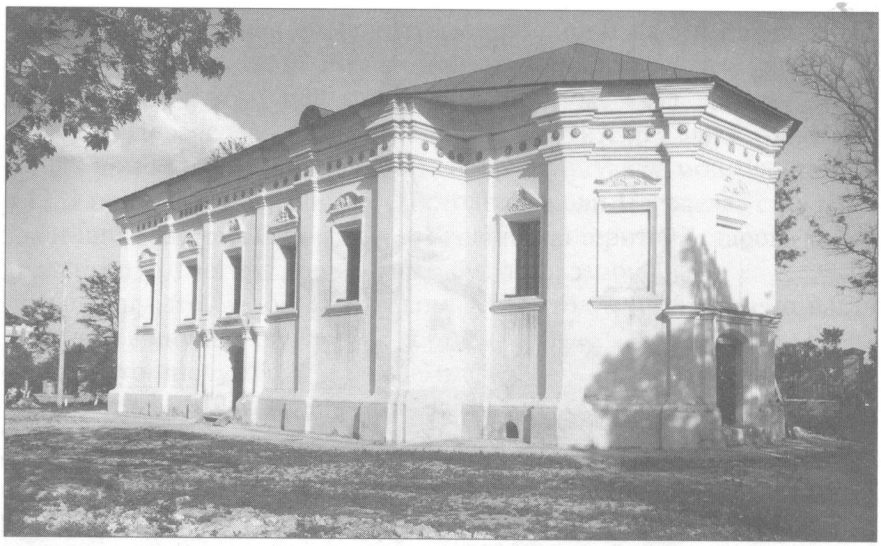
У 1770-х роках ігуменом монастиря був знаменитий Мельхіседек Значко-Яворський — оборонець Православ'я, якого в народі вважали ідейним натхненником Коліївщини — козацько-гайдамацького повстання 1768 року на Правобережжі, спрямованого проти польської влади.

У 1823 році на монастирському соборі було влаштовано дерев'яний восьмигранний верх із плескатою банею. Про первісне вінчання храму відомостей бракує. Протягом XIX століття втрачено фронтони, які акцентували західний і східний фасади, перероблено дах.

Михайлівський монастир у Переяславі.
Малюнок Тараса Шевченка 1845 р.

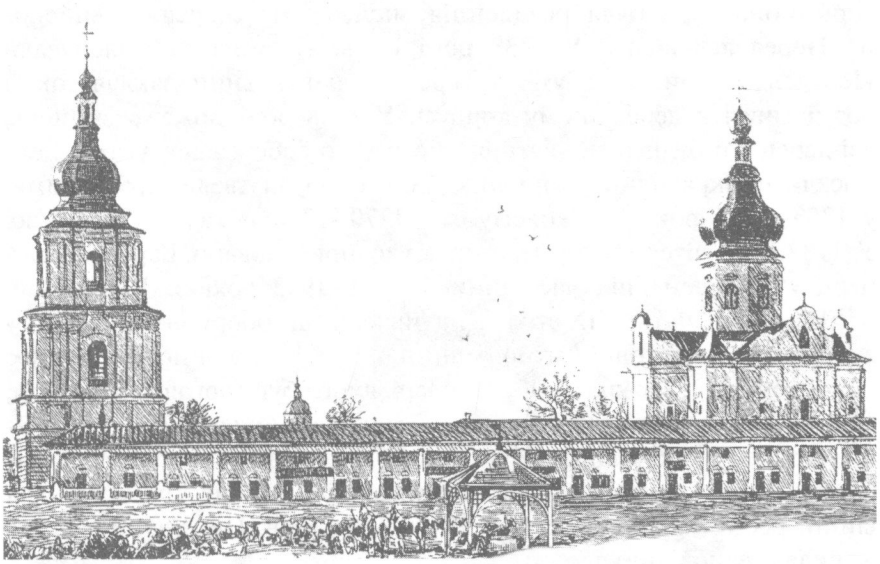
У 1745 році на схід від Михайлівського собору збудовано багатофункціональну мурована споруду, що об'єднала надбрамну дзвіницю і трапезну з келією. Дзвіницю вінчав верх наметових обрисів. У 1845 році обидві споруди Михайлівського монастиря замалював Тарас Шевченко, зафіксувавши форму вінчань храму й дзвіниці. У 1860-х роках дзвіницю надбудовано двоярусним дерев'яним четвериком, увінчаним сферичною банею з маківкою. Собор і дзвіниця зазнали значних руйнувань під час Другої світової війни. Зокрема були втрачені дерев'яні надбудови XIX століття: соборна баня й четверик дзвіниці. Обидві будівлі реставровано протягом 1951–1953 років з відтворенням вінчання надбрамної дзвіниці на підставі малюнка Тараса Шевченка 1845 року. При цьому соборна баня не була відновлена з ідеологічних міркувань, щоб собор якнайменше був схожим на культову будівлю.

Михайлівський собор після реставрації 1953 р.

Отже, Михайлівська соборна церква монастиря належить до типу зальних, безкупольних. Вона тридільна, з прямокутною центральною частиною і гранчастими притвором та вівтарем. Обабіч вівтаря розташовано прямокутні дияконник і жертовник. Центр перекрито циліндричним склепінням з розпалубками над вікнами (висота — 8 метрів), притвор і вівтар — зімкненими склепіннями. Фасади декоровано стримано, у перехідних стильових формах від відродження до бароко. Стіни членуються пілястрами й увінчуються масивним карнизом, під яким є фриз із поліхромних керамічних розеток. Прямокутні вікна облямовані лиштвою й увінчані трикутними та лучковими сандриками, тимпани яких заповнені горельєфною ліпниною з рослинними мотивами, маскаронами й путті. Інтер'єр облаштовано на засадах глибинно-осьового розкриття простору. Фрагментарно зберігся монументальний живопис XVIII—XIX століть.

Надбрамна дзвіниця — прямокутний одноповерховий корпус, над проїзною аркою якого височить четверик дзвіниці з великим

Вознесенський монастир у Переяславі. *Рисунок кінця XIX ст.*

арковим вирізом у кожній грані. Четверик увінчується верхом наметових обрисів з перехватом і маківкою. Приміщення перекриті коробовими склепіннями з розпалубками над вікнами. Декор фасадів дуже стриманий: застосовано пілястри, карнизи, віконні ніші.

В обох будівлях поки що розміщено не монастир, а Музей народного одягу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Обидві споруди є унікальними й не мають прямих аналогів в українській архітектурі. Це пам'ятки архітектури національного значення, які добре збереглися дотепер саме завдяки тому, що ними опікувався заповідник.

Вознесенський монастир. Формування другого в Переяславі монастирського комплексу започатковано 1695 року, коли коштом гетьмана Івана Мазепи розпочато будівництво мурованого Вознесенського собору, освяченого в 1700 році. Протягом XVIII–XIX століть на тери-

торії монастиря була резиденція місцевого архієрея — єпископа Переяславського. У 1738 році в цьому монастирі заснували Переяславський колегіум — середній навчальний заклад, який розмістився в дерев'яному корпусі. У 1748 році пожежа знищила всі дерев'яні будівлі монастиря, після чого собор відбудували, його фасади прикрасили ліпниною, а інші споруди звели мурованими: у 1753–1757 роках — колегіум, у 1770–1776 роках — дзвіницю. У 1782 році зі сходу до дзвіниці було прибудовано Варваринську церкву (знищена під час війни в 1941–1943 роках). Наприкінці XVIII — на початку XIX століть на південь від собору зведено видовжений двоповерховий мурований корпус із колонною галереєю на південному фасаді, перший поверх якого був торговими рядами, другий — бурсою для семінаристів. Територія монастиря була оточена муром. У 1916 році двоповерховий корпус згорів, залишки розібрали. Будівлі комплексу, які дуже потерпіли під час Другої світової війни, реставровано протягом 1954–1964 років. Нині вони входять до складу заповідника.

Монастир розташований в історичному середмісті Переяслава з виходом на центральний майдан. Збереглися собор, дзвіниця та колегіум. Собор і дзвіниця є головними містобудівними домінантами в забудові й ландшафті: їх добре видно звідусіль, навіть з протилежного берега Дніпра.

Собор — хрещатий, дев'ятидільний, увінчаний однією банею. Західне рамено видовжене, прямокутне в плані, решта рамен — гранчасті. Приміщення між ними квадратні в плані, двоповерхові. Композицію ускладнюють два циліндричні об'єми обабіч західного рамена. Всі частини собору рівновисокі, підведені під єдиний карниз. Рамена увінчані тридільними фронтонами вишуканих барокових обрисів, приміщення між раменами — наметовими дахами. Над середохрестям підноситься двоярусна барокова баня на високому восьмигранному підбаннику. Декор екстер'єру стриманий: грані архітектурної форми акцентовано наріжними лопатками; вікна, розташовані у два яруси, облямовані лиштвами й увінчані прямими, трикутними та лучковими сандриками. Чолові грані

Вознесенський монастирський собор

рамен декоровано горельєфною ліпниною з переважанням рослинних мотивів. Решту граней декоровано нішами різноманітних форм і солярними знаками.

Для інтер'єру характерне поєднання глибинно-осьового та центричного принципів організації простору. Рамена об'ємного хреста утворюють єдиний простір, відкритий до самого верху бані. Приміщення, що знаходяться між раменами, відкриваються в центральний простір триярусними аркадами.

Вознесенський собор є мистецьки неповторною пам'яткою Мазепиної доби — перехідного етапу від стилю українського відродження до бароко.

Дзвіниця належить до типу надбрамних і стоїть на південний захід від собору, замикаючи перспективу кількох міських вулиць. Споруда триярусна, увінчана високою двоярусною банею барокових обрисів на низькому підбаннику. У плані являє собою квадрат із увігнутими гранями. Перший ярус рустований, арка проїзду прикрашена виразним бароковим порталом. Грані другого й третього ярусів прорізані арковими отворами для дзвонів, підкреслені розташованими обабіч пучками півколон і пілястр тосканського (другий ярус) і композитного (третій ярус) ордерів. Яруси увінчують масивні карнизи. Дзвіниця є характерним зразком висотних споруд епохи пізнього бароко.

Колегіум збудований коштом переяславського єпископа І. Козловича. Дотепер вважалося, що у 1753 році тут викладав піїтику видатний український філософ Григорій Сковорода. З огляду на це, тут сьогодні (з 1972 року) розміщено Музей Сковороди. Однак на час викладання філософа в Переяславському колегіумі припадає тільки початок будівництва цього мурованого корпусу. Отже, навчання в 1753 році відбувалося в якихось пристосованих приміщеннях, що не збереглися. Проте близька пов'язаність найвідомішого українського філософа з Переяславом — факт безсумнівний, яким переяславці дуже пишаються.

Григорій Сковорода ніколи не був монахом, жодна з церков ніколи не порушувала питання про його канонізацію. Проте це був істин-

Учитель навчає студентів. *Гравюра XVII ст.*

но святий чоловік, який благотворно впливав на духовність не лише своїх сучасників, а й майбутніх поколінь.

Духовні провідники української нації XVII століття створили напрочуд демократичну й елітарну водночас систему освіти в Україні. На лавах Київської академії, Чернігівського чи Переяславського колегіумів поруч могли сидіти гетьманський син і мужицьке дитя.

Пам'ятник Григорію Сковороді поблизу колегіуму на території Переяславського Вознесенського монастиря

Завершивши повний курс навчання, кожен міг вибрати духовну чи світську кар'єру і дослужитися до митрополита, як Самуїл Мислављський, чи гетьмана, як Данило Апостол, стати «свєтлєйшим князем» і канцлером Російської імперії, як Олександр Безбородько, чи першою особою Святішого Синоду, як Феофан Прокопович.

Проте один із найблискучіших випускників Київської академії вибрав собі інший шлях, заявивши: «А мій жребій — з голяками». Це був Григорій, син козака Сави Сковороди із села Чорнухи на Полтавщині. Він став чи не єдиним із тогочасних європейських філософів, хто жив достеменно так, як учив. І навчав він не стільки словесами мудрими, скільки власним прикладом.

Упродовж останніх двох століть образ Григорія Сковороди в Україні набув рис міфологічного, майже казкового персонажа. Фольклор пов'язує з ним безліч легенд, подібних до оповідей про давньогрецького філософа Діогена, який жив у бочці. Так, коли Сковороді запропонували увійти до церковної ієрархії, спокушуючи статусом одного із стовпів православ'я, він відповів: «Ах, преподобні! Я стовпотворіння примножувати не хочу. Досить і вас, стовпів неотесаних, у храмі Божому!» Загалом історія ця вельми правдоподібна, бо й на могилі своїй філософ наказав викарбувати епітафію схожого змісту: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Як у відомій народній казці про Колобка, Григорій Сковорода спізнав усі принади світу цього й від усіх них рятувався втечею. У 19 років, не закінчивши курсу Академії, він потрапив співаком до Придворної капели до Петербурга. Витримав там тільки два роки: «Цього смороду і поганої лютости не стерпівши, я з жахом, відвертаючи очі, відійшов». Потім була п'ятирічна мандрівка до Угорщини, Австрії та Німеччини, навчання в університеті Галле, завершення студій у Київській академії, викладання в Переяславському й Харківському колегіумах, вчителювання в родинах кількох магнатів... Він ніде довго не затримувався. Ніколи не мав власного дому. Мандрував від села до села. Любив жити в садах і на пасіках. Ніколи не думав про те, що їстиме і де ночуватиме. Від грошей відмовився і взагалі їх не визнавав[1]. Усе його майно становили флейта і торба з книгами.

Незважаючи на такий спосіб життя, а точніше завдяки йому, вважав себе належним до суспільної еліти. З губернаторами й митрополитами спілкувався, як рівний з рівними. Понад те, вважав ієрархічну організацію суспільства єдино можливою: «Что глупєє, як равноє равенство, которое глупці ввести в мир всує покушаються...»

А прикладом свого життя великий мудрець давав зрозуміти землякам: щастя полягало не в погоні за мундирами, чинами і маєтками, а лише в мудрому житті відповідно до своїх природних нахилів: «Краще бути натуральним котом, ніж з ослячою натурою — львом». Але освічена верства, для якої він писав усіма тодішніми книжними мовами — латиною, грецькою і слов'янською — залишилася байдужою. Цього дивака шанували, як шанують непідвладні людині стихійні явища, але не розуміли. Парадоксально, що Сковорода виявився зрозумілішим для народних співців — кобзарів, які понесли межи люди його вірші й пісні. Навряд чи сам філософ дуже переймався цими колізіями. «Ліпше бути в пошані в одного розумного, ніж у тисячі дурнів», — це його слова.

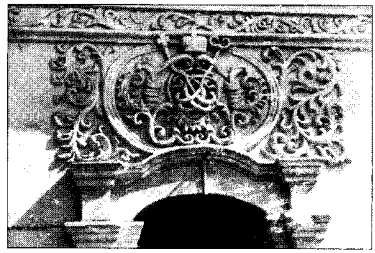
---

[1] У цьому сенсі досить двозначно сприймається нещодавно випущена в обіг українська банкнота найбільшого номіналу: на 500-гривневій купюрі зображено портрет людини, яка принципово не визнавала грошей, — Григорія Сковороди.

Переяславський колегіум

Будівля Переяславського колегіуму — прямокутна в плані, дуже видовжена. Вона складається з чотирьох класних кімнат і трьох сіней між класами. На поздовжньому фасаді, оберненому до собору, влаштовано три портали. Усі приміщення перекриті цегляними склепіннями. Фасадний декор — у стилі бароко: стіни членуються пілястрами, віконними та дверними прорізами. Стіни увінчує масивний карниз, під яким є фриз, прикрашений рослинним орнаментом — бігунцем. Надвіконні ніші декоровано орнаментальними барельєфними вставками з рослинними мотивами, в яких переважає виноградна лоза. Акцентами фасаду

Декор над порталом колегіуму

є портали входів. Найскромніше вирішено центральний портал, який вів до молодших класів, і значно багатше — бічні, які вели до старших класів. Портали однакові за схемою — дверні прорізи фланковано пілястрами, поєднаними вгорі дугоподібним карнизом, вище від якого розташовано орнаментальне панно. Над лівим порталом у картуш вкомпоновано малярський твір релігійного змісту, над правим — барельєфне зображення єпископських інсигній з монограмою єпископа І. Козловича. Вуличний фасад декоровано значно скромніше: площину стіни членують лише рустовані пілястри й аркові вікна. Будівлю увінчує високий дах.

Вознесенський монастир у Переяславі-Хмельницькому — один із найвизначніших архітектурних ансамблів доби Гетьманщини. Він є пам'яткою архітектури національного значення.

Де святили ножі гайдамаки

Переяслав протягом XVII–XVIII століть був тісно пов'язаний з так званим Задніпров'ям — Правобережною Україною, яка лишалася під владою Польщі аж до самого її розвалу в 1795 році. У XVIII столітті саме Переяславським єпископам підпорядковувалися православні парафії та монастирі Правобережжя загальною кількістю понад 500. Серед усіх правобережних монастирів найавторитетнішим був Мотронинський, розташований неподалік від першої гетьманської столиці Чигирина в Холодному Яру.

З цим монастирем пов'язано надзвичайно багато легенд. І найперша з них — про заснування монастиря ще в домонгольську добу, тобто за часів Київської Русі (у 1204 році). Оскільки документальних підтверджень цієї версії немає, то деякі вчені її заперечують, причо-

му надто категорично[2]. Ми ж вважаємо, що остаточно прояснити це питання зможуть лише результати ґрунтовних археологічних досліджень на території монастиря. Поки що можемо з впевненістю стверджувати лише те, що монастир уперше згадується у 1568 році. Він містився в лісовому урочищі Холодний Яр на велетенському скіфському городищі. Городище датується VI–IV століттями до нової ери і має площу понад 200 гектарів, тобто є одним з найбільших у Європі. Сам Холодний Яр — без перебільшення одне з найбільш унікальних місць в Україні: адже це не просто яр, а велика розгалужена мережа ярів та байраків, порослих прадавнім дубовим лісом, з численними джерелами, потічками, озерами. Сніг лежить тут аж до середини літа. Саме тому це урочище як неприступна природна фортеця протягом століть було місцем збору людей, м'яко кажучи, нелояльних до влади — від простих розбишак і грабіжників до козаків Богдана Хмельницького у XVII столітті, гайдамаків Максима Залізняка у XVIII столітті, бійців так званої Холодноярської республіки у 1920-х роках й українських селян, які неодноразово повставали проти радянської влади.

Найближчим до яру і монастиря селом є Мельники — саме через них найкраще добиратися до монастиря, їдучи з Чигирина, Черкас чи Києва. Нині від старого монастирського ансамблю лишилася тільки одна мурована Троїцька церква. Решта будівель, які сьогодні були б пам'ятками архітектури, не пережили розгулу комуністичного атеїзму 1930—1970 років.

Мотронинський Троїцький чоловічий монастир спершу був просто скитом з капличкою, заснованим завдяки Київському митрополиту Іоні Протасовичу. У 1648 році Київський митрополит Сильвестр Косов своїм коштом спорудив у монастирі дерев'яну трапезну церкву. Згодом цей монастир підтримували не тільки гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан і Юрій Хмельницькі, Петро Дорошенко, митрополит Київський Йосиф Нелюбович-Тукальський, а й навіть польський князь Ян Яблоновський. Проте аж до початку XIX століття всі монастирські споруди були дерев'яними.

---

[2] *Кілессо С.* Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. — К.: Техніка, 2000. — С. 120.

Меморіальна дошка на честь Мельхіседека Значко-Яворського на фасаді Троїцької церкви Мотронинського монастиря

Хоча монастир і містився на правобережжі Дніпра, він традиційно підпорядковувався Переяславським єпископам, які намагалися якнайчастіше його відвідувати. Монастирські ігумени часто їздили до Переяслава. Найвідомішими ігуменами Мотронинського монастиря були двоє запорозьких козаків, які сховалися під прибраними чернецькими іменами Ігнатій і Мельхіседек. Ігнатій — це колишній чигиринський сотник Устим Сахненко, учасник оборони Чигирина від турків у 1678 році. Він керував монастирем з 1717 до 1753 року. Після нього ігуменом став син лубенського полкового осавула Карпа Значко-Яворського Матвій, який прийшов до монастиря у 1745 році 22-річним козаком і отримав староєврейське чернече ім'я Мельхіседек, під яким він й увійшов в історію. Протягом 1753–1777 років ігумену Мельхіседеку підпорядковувалися, крім Мотронинського монастиря, ще й усі православні парафії і монастирі Правобережної України. Він був дуже активним пастирем: багато їздив по краю, відстоював права православних, а під час відвідин у 1765–1766 роках Петербурга й Варшави отримав підтримку своїх домагань від російської імператриці й від польського короля. 23 липня 1766 року, коли Мельхіседек повертався на Чигиринщину з Переяслава, його заарештували поляки на Сокирнянському перевозі через Дніпро і в кайданах відправили до Дерманського монастиря на Волині, де він зазнав катувань. Йому вдалося втекти з ув'язнення, але до Мотронинського монастиря вже не судилося повернутися — він перебрався до Переяслава.

А тим часом у Холодному Яру поблизу монастиря збиралися ватаги невдоволених польською владою — селяни-втікачі, гайдамаки й запорозькі козаки під проводом місцевого уродженця Максима Залізняка[3] та Семена Неживого. Спершу серед них, а потім і по всьому Правобережжю поширилися чутки про те, що «православна цариця Катерина» на підтримку православним українцям прислала багато возів зі зброєю, а також свою «золоту грамоту», в якій нібито закликала «різати панів, жидів і католиків». До цього ж кола легенд

[3] Максим Залізняк народився в 1740-х роках у присілку Івківці села Медведівка.

Освячення гайдамацької зброї у Мотронинському монастирі.
Рисунок Опанаса Сластіона

належить ще одна, про те, що ігумен Мельхіседек у Мотронинському монастирі під час всенощної освятив гайдамацькі ножі, прислані російською царицею. Тарас Шевченко все це дуже жваво описав у поемі «Гайдамаки», а видатний український художник Опанас Сластіон змалював у своїх ілюстраціях до «Гайдамаків».

Відтак у травні 1768 року розпочалося велике повстання, відоме в історії під назвою «Коліївщина». Максима Залізняка проголосили гетьманом України. Повсталі здобули штурмом міста Умань, Черкаси, Канів, Богуслав, Корсунь та багато інших. Але незабаром повстання придушила російська армія, яка прийшла на допомогу полякам. Після цих подій утиски Православної Церкви з боку польських урядових кіл перестали бути такими дошкульними, як до Коліївщини.

Тут не місце з'ясовувати питання про те, чи й справді Російська імперія спровокувала це повстання: прямих документальних свідчень немає, зате опосередкованих — достатньо. Хай там як, але Росія зуміла дуже добре скористатися наслідками Коліївщини: під приводом неефективності польської влади та її нездатності навести порядок у власній країні, під благородним гаслом захисту православних від утисків єзуїтів та уніатів імператриця Катерина II спершу ввела свої війська на територію суверенної держави, а через два десятиліття просто приєднала її до своєї імперії.

У цьому контексті дуже промовистою є та обставина, що тогочасні видатні, мислячі й патріотично налаштовані українці дуже активно й цілком щиро підтримували таку імперську політику. Серед них був не тільки Мотронинський ігумен Мельхіседек Значко-Яворський, а й син генерального писаря та генерального судді Гетьманщини Андрія Безбородька Олександр — «світлейший князь» і канцлер Російської імперії, керівник її закордонної політики та дипломатії. Причому Олександр Безбородько, один з найрозумніших людей XVIII століття, не просто підтримував, а сам творив цю імперську політику, бо вважав необхідним зібрати таким чином усі українські землі в межах якоїсь однієї держави.

Під час Коліївщини Мотронинський монастир був пограбований і частково зруйнований, проте у 1770-х роках він швидко відродився.

У монастирі на той час існували побудовані з дуба соборна Троїцька церква, трапезна церква Іоанна Златоуста, надбрамна дзвіниця, братські келії та інші споруди.

На початку XIX століття монастир перетворили з чоловічого на жіночий. Він відчутно збіднів після того, як імперська влада позбавила його маєтностей, проте саме в цей час спромігся на дуже коштовне муроване будівництво. Муровану соборну Троїцьку церкву почали будувати у травні 1800 року замість старої дерев'яної. Будівельними роботами керував підрядник з міста Єлисаветграда[4] Артем Чеменко. У жовтні 1802 року майже завершена будівля обвалилася. Її руїни розібрали й церкву наново побудували в 1804 році. Вона досить непогано збереглася дотепер. Це стрункий за пропорціями дев'ятидільний, хрещатий у плані однобанний храм. Його фасади з заокругленими кутами розчленовано карнизами й пілястрами. Підбанник має значну висоту. Рамена просторового хреста увінчано трикутними фронтонами. Суворий декор фасадів зводиться до гладенької віконної лиштви, неглибоких ніш та полив'яних керамічних поліхромних кахлів, розміщених під карнизом. Храм має дуже цілісний, величний і парадний інтер'єр, у якому почуття піднесеності створюється за допомогою щедрого освітлення завдяки численним великим вікнам.

Хоча храм і зводився тоді, коли панівною архітектурною стилістикою став класицизм, проте в Троїцькому храмі присутні ще виразні риси українського бароко. Завдяки добре знайденим пропорціям, лаконічному пластичному вирішенню, ця пам'ятка є одним з яскравих творів української національної архітектури на Правобережжі.

Протягом 1824–1830 років у монастирі збудували нові муровані споруди трапезної церкви, настоятельських келій та інші. Таким побачив цей монастир Тарас Шевченко, який побував тут двічі: у 1843 та 1845 роках. Під час останніх відвідин він написав відому акварель «Мотрин монастир», яка вже в наш час послужила безцін-

[4] Нині місто Кіровоград.

Акварель Тараса Шевченка 1845 р. «Мотрин монастир»

ним джерелом інформації під час розроблення проектів реставрації монастирського комплексу.

У 1923 році радянська влада закрила монастир. У 1929 році все монастирське майно було передане місцевій комуні «Заповіт Леніна», яка швидко його розтринькала. Відтоді монастирище стояло пусткою аж до 1965 року, коли в дивом уцілілій Троїцькій церкві місцева влада заходилася створювати музей Коліївщини. І тільки наприкінці 1980-х років тут відродився жіночий монастир, у якому нині понад 20 черниць. На території монастиря та довкола нього є чимало меморіальних знаків і пам'ятних місць, пов'язаних з історією визвольної боротьби у цьому краї.

Розділ 5

«Наша українська Равенна»

«Серед темних лісів і зелених лук, помережана широкими смугами мочарів і річок, дрімає нинішня Чернігівщина, здалеку прислухаючись до гомону нового життя. І серед неї її старий історичний осередок, наша українська Равенна — Чернігів, задумано мріє про колишнє життя серед своїх старинних церков, музеїв, архівів — облишений новішою динамікою українського життя. Життя пішло геть далеко на полудне, залишивши на півночі сі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища, останки співацьких цехів, фольклорні скарби й діалектичні пережитки — багатющі наукові й національні клейноди... Тут поховані секрети Старої України — і зародки Нової»[1], — так писав Михайло Грушевський про Чернігово-Сіверську землю та її стольний град Чернігів.

Тому дослідники української культури з усе більшою пильністю беруться вивчати історичні реліквії цього краю і серед них монастирі, бо саме вони були головними вогнищами духовності, освіти, книжності, осередками художніх ремесел, малярських і архітектурних шкіл. Вивчаючи культурний спадок чернігово-сіверських монастирів, наочніше бачиш факт єдності української культури на широких просторах від Дону до Сяну, бо на кожному кроці знаходиш аналоги, паралелі, прототипи щодо мистецтва Галичини, Волині, Карпат, інших країв. Це й не дивно, якщо врахувати, що за висновками того таки Грушевського, «У віках XVII–XVIII стара

[1] *Грушевський М.* Чернігів і Сіверщина в українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 101.

Сіверщина стала лабораторією нового українського побуту, державності, культури козацької доби, виявила чималу силу притягання не тільки для колишніх Сіверянських волостей, але й для всього взагалі Східнослов'янського світу. В житті сеї північної Сіверщини певними моментами брала перевагу активна сторона, і тоді вона ставала такою українською робітнею, де кувалися нові форми української культури... Іншими разами її роль більше консервативна: тоді вона зберігає і підтримує здобутки і досягнення української культури, не даючи перерватися золотій нитці української творчої традиції — до припливу нової хвилі активності. В обох разах, щоб пізнати розвій українського життя, треба йти за сим сюди, до цих північних сховків, комор українського життя»[2].

Отже, звернімося до цієї скарбниці й хоча б побіжно ознайомимося з найстародавнішими релігійними та культурними центрами Чернігово-Сіверщини. У цьому краї віддавна було чимало монастирів: Борисоглібський, Сіверський, П'ятницький, Єлецький Успенський та Іллінський у Чернігові, Спаський у Новгороді-Сіверському, Макошинський, Кербутівський, Гамаліївський Харлампіїв, Святодухів і Мовчанський у Путивлі, Софроніївський, Глухівсько-Петропавлівський, Крупицько-Батуринський, Густинський, Глинський, Козелецько-Георгіївський, Домницький, Ладанський, Максаківський, Пустинно-Рихлівський, Любецький Антоніїв та багато інших. Далеко не всі з них збереглися дотепер, тому розповімо лише про найцікавіші з тих, які уціліли.

Борисоглібський кафедральний монастир у Чернігові

В історичному центрі Чернігова на території древнього княжого Дитинця, на північ від Спаського собору підносяться оригінального

[2] Там само. — С. 117.

Споруди колишнього Борисоглібського монастиря
в Чернігові на початку XX ст.: колегіум і Борисоглібський собор

вигляду споруди, архітектура яких свідчить про їх велику стародавність. Це Борисоглібський собор, колегіум та будинок архієрея — все, що залишилося від колись знаменитого Борисоглібського кафедрального монастиря, який у XVII–XVIII століттях був справжньою Чернігівською академією. Нині ці будівлі займає Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» та обласний історичний архів.

Близько 1120 року чернігівський князь Давид Святославич на своєму дворі почав будівництво мурованого храму на честь свого патрона святого князя Гліба (у хрещенні — Давида). Таким чином, первісне посвячення цього придворного храму — Глібоборисівський, тобто на честь двох князів-страстотерпців Гліба й Бориса, убитих за наказом їхнього брата Святополка Окаянного. Обох князів невдовзі по смерті Церква канонізувала, прагнучи притлумити хижацькі інстинкти князів, щоб вони припинили різати одне одного.

В інтер'єрі храму було влаштовано ніші-аркасолії для поховань, тут же спочив і князь — будівник собору. На початку XIII століття при

Святі князі Борис і Гліб.
Гравюра з «Анфологіона» київського друку 1619 р.

Реконструкція загального вигляду Борисоглібського собору станом на кінець XII ст.

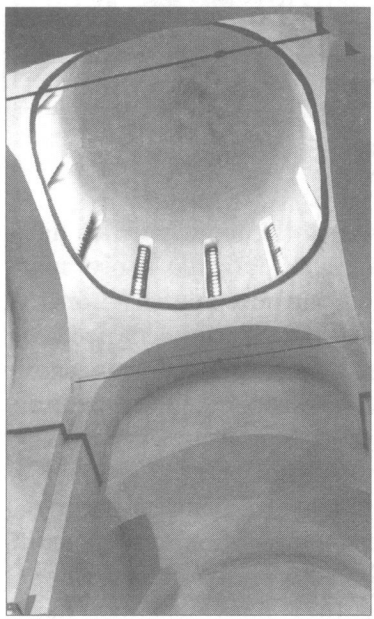
Глібоборисівському храмі організовано монастир, який занепав після монголо-татарського погрому Чернігова. Відомості про нього знову трапляються в джерелах лише 1611 року, коли він потерпів від пожежі, та 1 грудня 1627 року, коли польський король Сигізмунд III звелів передати православний Глібоборисівський храм католицькому домініканському монастиреві. У ці часи давньоруський тринавовий, триапсидний, однобанний собор зазнав деяких перебудов: домінікани переробили апсиди, зруйнували галереї, понищили стародавні фрески[3].

Після початку Хмельниччини 1648 року домінікани мусили утікати з Чернігова, а храм було заново освячено як Борисоглібський. 1657 року новопоставлений Чернігівський архієпископ Лазар Баранович відновив при храмі монастир. 1671 року владика пере-

[3] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 4. — Чернигов, 1873. — С. 93–94.

Лазар Баранович

Інтер'єр
Борисоглібського собору

селився з Новгорода-Сіверського до Чернігова й монастир з того часу розбудовується як кафедральний, тобто резиденція архієпископа. За його ініціативою 1679 року сюди з Новгорода-Сіверського перевели латинську школу з її бібліотекою, започаткувавши таким чином «чернігівські Афіни духовні». Також сюди з Новгорода-Сіверського перевезли друкарню, яку згодом передали до Іллінського монастиря.

Лазар Баранович зібрав у Борисоглібському монастирі визначні наукові й культурні сили: до чернігівського гуртка належали богослови Адам Зернікау, Іоанникій Ґалятовський, Дмитрій Туптало (майбутній Дмитрій Ростовський), проповідник Тимофій Богданович, архітектор з Вільна Йоганн-Баптист Зауер (будівничий Троїцько-Іллінського монастиря), ігумен Іллінський Лаврентій Крщонович, видавець знаменитої книги «Руно орошенное» і фактичний начальник Чернігівської друкарні, а також Михайло Оснецький, перекладач давнього богослова Єфрема Сіріна та інші. Не випадково, що до Лазаря Барановича неодноразово звертались патріархи Московські за вирішенням важливих богословських питань.

Іоанн Максимович

Одним з перших учителів латинської школи у Борисоглібському монастирі став уродженець Ніжина Іван Максимович Васильківський, який згодом постригся в ченці, став ігуменом Єлецького монастиря в Чернігові, а 1696 року був поставлений архієпископом. Саме він, відомий в історії як Іоанн Максимович (майбутній митрополит Тобольський, канонізований Православною Церквою у 1916 році), у 1697 році перетворив Борисоглібську школу на колегіум, який на честь свого засновника з 1708 року називався Колегією архієпископо-максимовичівською чернігівською. Його співробітниками на освітній ниві були: ієромонах Антоній Стаховський — перший префект і ректор колегії (майбутній митрополит Тобольський), Іларіон Лежайський (майбутній начальник російської місії в Китаї), ієромонах Герман Кононович та інші.

Колегія розміщувалася в спорудженних ще домініканами дерев'яних корпусах та в мурованому будинку келій і трапезної Борисоглібського монастиря. Цю споруду в 1701–1702 роках добудовано: із заходу прибудовано церкву Іоанна Богослова з високою дзвіницею, зі сходу — Всіхсвятську церкву. Так сформувався двоповерховий з дзвіницею корпус, трохи схожий на Академічний корпус Києво-Могилянської колегії. Він зберігся донині і є видатною архітектурною пам'яткою доби українського відродження. У 1952–1954 роках під час реставраційних робіт тут знайдено керамічну закладну таблицю з гетьманським гербом і написом: «Сей храм создан Божим благословеніем й прещедрим даяніем й іждивеніем от ясне вельможного пана Іоанна Мазепи славного войск російских гетмана»[4].

1705 року до трьох нижчих класів колегії — фари, інфіми й граматики — приєднано клас риторики з піітикою і діалектикою. Викладання мало своєрідний військово-патріотичний характер, відповідно до тогочасної ситуації в Україні й політики гетьмана Мазепи, друга і покровителя архієпископа Іоанна Максимовича. Сам владика видав чимало власних полемічних і навчальних творів. Одним з найвизначніших є «Алфавит... рифмами сложений», виданий 1705 року. На титулі книги зображено Борисоглібський собор та символіч-

[4] *Логвин Г.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — Изд. 2-е, дополненное. — М.: Искусство, 1980. — С. 74.

Титул книги Іоанна Максимовича «Алфавит... рифмами сложений» із зображенням Борисоглібського собору. 1705 р.

не родове дерево російських монархів, що розпочинається святими Володимиром та Ольгою, святими князями Борисом і Глібом, а закінчується царем Петром I[5].

У колегіумі, за прикладом Києво-Могилянської академії, започатковуються містерії та диспути. Викладаються філософія Арістотеля, латинська, грецька, польська, німецька, французька мови, деякі природничі дисципліни.

Про свідому орієнтацію чернігівських просвітителів на духовну спадщину і навчальну практику Петра Могили свідчить і те, що велика частина його власної бібліотеки потрапила до бібліотеки Чернігівської колегії. Багато книг мали власноручні надписи (інскрипти) Петра Могили. Крім цих книг, основу книгозбірні, яка наприкінці XVIII століття налічувала понад 1000 інкунабул[6], склала особиста бібліотека Лазаря Барановича. Тут, крім стародруків, були й рукописні книги, багато з них мали інскрипти Лазаря Барановича, святого Дмитрія Ростовського, святого Феодосія Углицького, святого Іоанна Максимовича, а також Мефодія, єпископа Мстиславського, Іоанникія Галятовського та інших відомих історичних діячів. Український історик Микола Маркович, оглянувши цю бібліотеку в середині XIX століття, писав, що вона «має такі дорогоцінності, другі примірники яких навряд чи можна десь знайти, та й взагалі бібліотека ця найвизначніша в країні, скарб для бібліомана»[7]. Подальша доля цієї бібліотеки трагічна — XX сторіччя в Україні не сприяло збереженню культурних цінностей. Де поділася ця унікальна книгозбірня, чи загинула вона вся, чи її книги розпорошено по різних сховищах — це питання потребує спеціального вивчення.

З Борисоглібським монастирем пов'язано кілька всесвітньо відомих пам'яток стародавнього українського мистецтва. Одні з найзагадковіших — так звані капітелі й наріжні камені Борисоглібського собору. Ці кам'яні різьблені елементи архітектурного декору з рослин-

---

[5] *Логвин Г.* З глибин: гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. — К.: Дніпро, 1990. — С. 70–71.

[6] Інкунабула — старовинна рідкісна книга.

[7] Историко-статистическое описание... — Кн. 2. — С. 136.

Зображення птиці Сіріна на так званій капітелі Борисоглібського собору

ним орнаментом, зображенням фантастичних істот: птиці Сіріна, пса Сімаргла, левів тощо — віднайдено під час археологічних досліджень собору. Досі точиться дискусія про те, належав цей язичницький за характером декор Борисоглібському собору чи якійсь іншій споруді. Свого часу була опублікована гіпотеза знаного дослідника чернігівської старовини Андрія Карнабіда про те, що ці різьблені камені — залишки язичницького святилища, яке було в IX—X століттях якраз на місці собору[8]. Слушність цієї гіпотези начебто підтверджує ще одна археологічна знахідка майже 300-річної давності: 1701 року під

[8] *Карнабед А.* Що ховають в собі «капітелі» Борисоглібського собору? // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. — Чернігів, 1985. — С. 122–124.

Зображення пса Сімаргла на так званій капітелі Борисоглібського собору

час розбудови колегіуму в землі знайшли срібного поганського ідола. За наказом гетьмана Івана Мазепи його переплавили, і з цього срібла коштом полкового судді Карпа Мокрієвича 1702 року в німецькому місті Аугсбурзі майстер Філіп Якоб Дрентветт виготовив срібні з позолоченими деталями царські врата іконостаса Борисоглібського собору. Це — видатний твір металопластики. В основі композиції — відомий мотив «древа Ієсеєвого» з зображеннями Давида, Ієсея і апостолів.

Що стосується різьблених каменів з Борисоглібського собору, то привабливу версію про їх походження з язичницького капища IX–X століть спростовує лише один, проте визначальний факт: за стилістикою різьблення по каменю ці елементи чітко датуються XII століттям.

У Борисоглібському соборі були поховані видатні православні ієрархи: Лазар Баранович та святий Феодосій Углицький. Поховання першого з них сплюндровано у 1950-х роках: покійника обдерто і його облачення (панагію та інші речі) виставлено на загальний огляд. Рака з мощами святого Феодосія 1988 року була повернута Православній Церкві.

На схід від Борисоглібського собору стоїть мурований двоповерховий будинок архієпископа — архітектурна пам'ятка кінця XVIII століття, перебудована 1804 року архітектором Антоном Карташевським у стилі класицизму з величним шестиколонним портиком іонійського ордера.

Згідно з указом російської імператриці Катерини II, 1786 року Борисоглібський монастир закрито, а споруди його пристосовано для різних адміністративних установ. Тоді ж колегіум перетворено на духовну семінарію, яку на початку XIX століття перевели в інше місце, а архієрейську резиденцію перенесли до Троїцького монастиря. Поступово зруйнували й частину монастирських споруд, зокрема мур, що оточував територію.

Монастирський ансамбль дуже потерпів від німецьких бомбардувань 1941 року. Його основні споруди в 1950–1960-х роках відновили в первісних архітектурних формах видатні реставратори Петро Барановський, Микола Холостенко та Маріоніла Говденко. Нині тут організовано експозиції з історії церковного мистецтва Чернігівщини (ікони, металопластика, кераміка, фрески тощо).

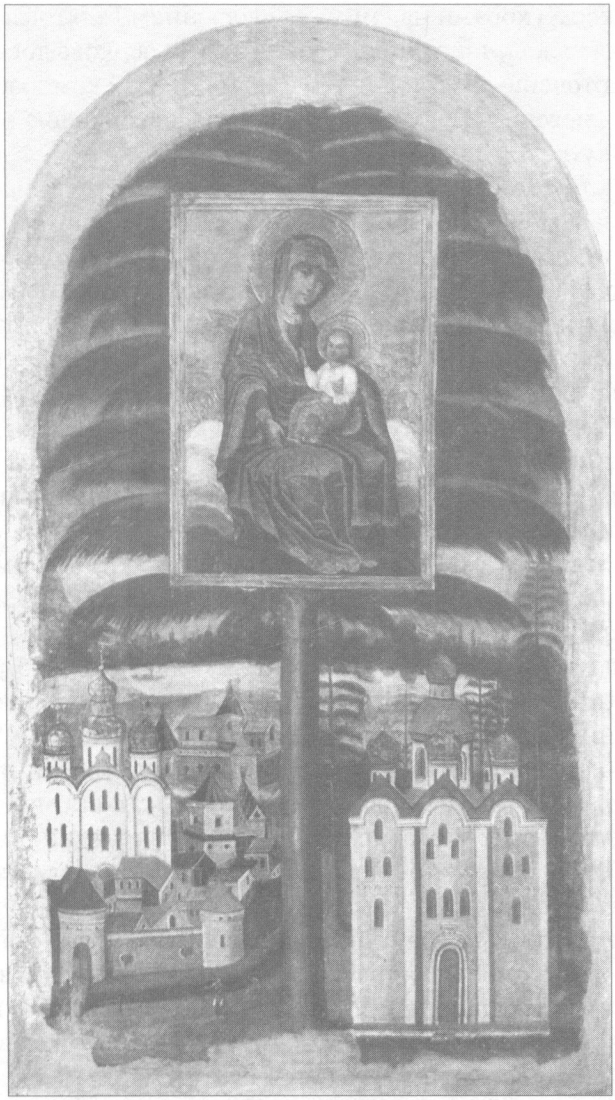
Єлецький Успенський монастир у Чернігові

Один з найстародавніших монастирів Сіверщини було засновано на Єлецькій горі правого берега річки Десни, трохи далі на захід від давньоруського дитинця Чернігова. Є припущення археологів, що на Єлецькій горі у X — на початку XI століть був князівський двір.

Цьому припущенню суперечить легенда про заснування монастиря, зафіксована Єлецьким ігуменом Іоанникієм Галятовським у XVII ст. «На том місті монастыря од людей йдучих образ Пресвятої Богородиці променями світлими, як огнем оточений, єсть виденный и знайденний на дереві еловом». Чудотворну ікону посеред ялинового лісу знайдено 3 лютого 1060 року, тоді ж князь чернігівський Святослав Ярославич, син великого князя Київського Ярослава Мудрого, заснував на місці явлення ікони монастир Успіння Богородиці, який у народі прозвали Єлецьким.

З цими подіями пов'язана й сама чудотворна ікона Єлецької Богородиці. До наших часів дійшла і зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї імені Василя Тарновського одна з копій ікони, зроблена в XVII столітті. Давніша копія, навряд чи оригінал, 1860 року була передана до Харківського Успенського собору. Вже згадуваний Галятовський описує Єлецьку Богородицю, яку він бачив у середині XVII століття, так: «Намальоване дерево еловое з галузями зеленими, межи тими галузями зеленими високо сидячая, на своих коленях дитятко Христа сидячого под пахи лівою рукою держачая, правою рукою Христа за ноги держить, а Христос в лівой рукі держить хартію звитую». Якщо порівняти цей опис з іконою «Єлецька Богородиця — неувядаємий цвіт», що лишилася в Чернігові, побачимо майже повну тотожність, за винятком хартії в руках Христа. На думку доктора мистецтвознавства Григорія Логвина, тип обличчя Богородиці, рисунок очей і губ, увесь образ Марії, стилістика іконопису дуже близькі до образу Іллінської Богородиці 1654 року майстра Григорія (Геннадія) Дубенського. Про те, що Чернігівська Єлецька Богородиця є хоча й досить вільною, та все ж копією ікони давньоруського періоду, свідчить характер зображення на ній споруд Єлецького та Борисоглібського монастирів: бачимо два типових давньоруських собори з дуже характерними архітектурними прикметами.

Найбільш імовірний час побудови мурованого Успенського собору Єлецького монастиря — друга половина XII століття. Це був храм князівсько-монастирський — тринавовий, триапсидний, з низень-

Копія чудотворної ікони Єлецької Богородиці

ким нартексом і хорами над ним. За свідченням Ґалятовського, «яко в Києві Печерская, тако в Чернигові Елецкая церковь докола каплицями була оточена». Незвичайною в архітектурній композиції собору є наявність невеличкої хрещальні з півкруглою апсидою в південно-західному куті споруди.

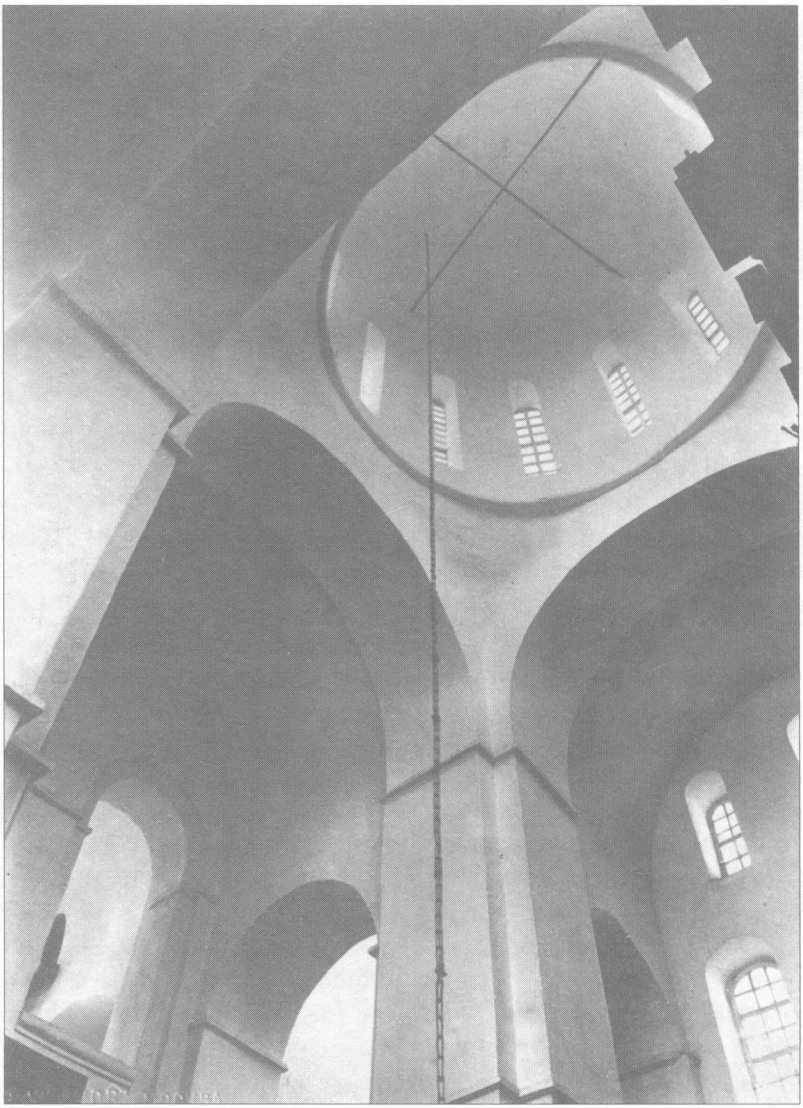
Серед істориків архітектури досі точиться дискусія про первісну кількість бань Успенського собору. Його трактували переважно як однобанний, при цьому виходили з певних композиційних канонів. Натурні дослідження не змогли прояснити ситуацію, оскільки теперішні склепіння храму зведені досить пізно, в XVII столітті. На наш погляд, заслуговують довіри свідчення чернігівських старожилів, зафіксовані Галятовським, про те, що до 1616 року Єлецька церква мала «багато верхів мурованих», покритих дубовими дошками, а монастир оточувала дерев'яна оборонна стіна — така ж, як і в чернігівському замку. 1618 року, під час штурму Чернігова польською армією, в монастирі сталася велика пожежа: «Тогда верхи мурованые над хором и по бокам упали, на остаток й великий верх мурованый в засклепіню ся проламал и упал, й учинил грамот великий, котрий по всім Чернигові люди чули».

Навряд чи бічні бані на храмі могли з'явитися 1445 року, коли за князя Івана Можайського відбудовували собор після тривалого запустіння. Отже, мав рацію дослідник середини XX століття Микола Холостенко, який реконструював собор трибанним, з трьома притворами з трьох боків. Монументальність статичного образу суворого монастирського храму порушує виразний динамічний струмінь, добре виявлений в об'ємах: загальна композиція має риси пірамідальності, що досягається не лише невисокими об'ємами бічних притворів, а й пониженням бічних апсид відносно центральної.

Собор добре зберіг первісні форми — перспективні портали, обриси вікон, романську аркатуру, монументальні півколони на фасадах. Під час реставрації собору в 1668–1670 роках відновлено три первісні бані та поставлено нову над середньою апсидою; усі бані були увінчані високими багатоярусними верхами. 1698 року з півдня до собору прибудовано теплий храм апостола Якова. Ця низенька

Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові

Інтер'єр Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові

Реконструкція первісного вигляду Успенського собору Єлецького монастиря. *За Миколою Холостенком*

двоверхова прибудова, зведена коштом чернігівського полковника Якова Лизогуба, героя Азовського походу проти турків, своєю присадкуватістю лише підкреслила величність собору. Сам Яків Лизогуб похований у теплому храмі, про що свідчить тогочасна меморіальна таблиця на фасаді з коротким віршованим панегіриком на честь «сего града градителя, Азова й многих міст кріпкого побідителя».

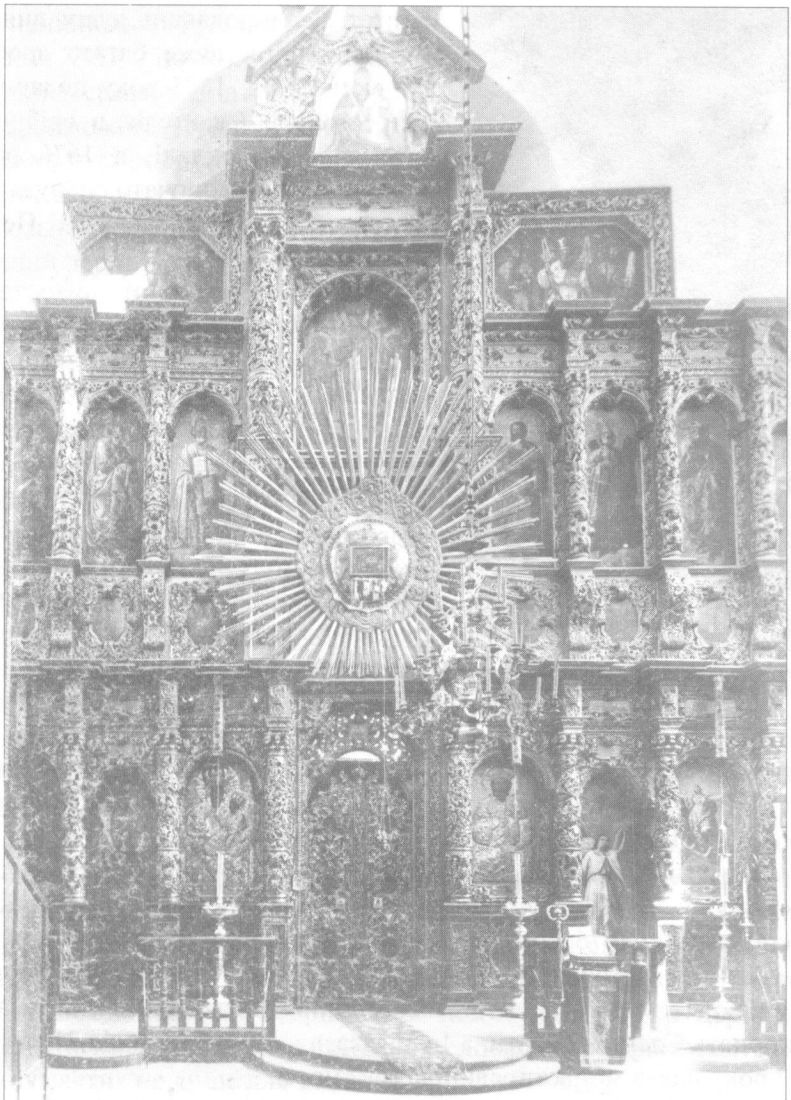
У давньоруські часи собор в інтер'єрі мав фресковий розпис, який майже весь загинув. Дослідженнями професора Андріана Прахова

1892 року відкрито лише кілька збережених фрагментів композицій: «Страшний суд», «Три отроки в печі огненній», «Хрещення», постаті невідомих святих. Енергійно написані фігури персонажів «Страшного суду» не мають аналогій у тогочасному малярстві. Крім фресок, у давні часи собор в інтер'єрі прикрашали підлога, викладена з багатобарвних керамічних плиток, і навіть кольорові вітражі на вікнах.

Зі старовинною фрескою собору, яка зображувала Богоматір-Оранту (не збереглася), пов'язана відома в Чернігові легенда, яку оповів в одній зі своїх книжок Іоанникій Галятовський. Напередодні захоплення Чернігова поляками в 1618 році якийсь чоловік закопав під підлогою собору біля фрески свій скарб — мідний казанок з грішми. Проте поляки той скарб знайшли і гроші забрали. Повернувшись до собору і не знайшовши своїх грошей, той чоловік страшенно розлютився і звернувся до Богородиці з богохульними словами: «Ти чому не встерегла мій скарб?» Після цього він ударив образ Богородиці в лице й одразу ж сказився. «І обуяв його Сатана». А фрескове зображення Богородиці-Оранти в Успенському соборі чернігівці після цього шанували як чудотворний образ.

Внутрішній вигляд собору змінився у 1668–1670 роках, коли зроблено новий липовий позолочений п'ятиярусний іконостас у перехідних ренесансно-барокових стильових формах. Він мав строгу композиційну побудову, ще без барокової химерності. Його основний каркас становили колонки, прикрашені улюбленим декоративним мотивом виноградної лози, виконаним у техніці наскрізної різьби, та горизонтальні карнизи. Вишуканістю різьблення відзначалися також царські врата, кіоти намісних ікон, однією з яких була «Єлецька Богородиця».

Серед фундаторів і покровителів монастиря бачимо видатних історичних діячів Гетьманщини, зокрема Василя Андрійовича Дуніна-Борковського, генерального обозного й чернігівського полковника. Це був чоловік настільки впливовий, багатий і загадковий, що на Чернігівщині ще в середині XIX століття фіксувалися народні перекази про полковника Дуніна-Борковського, який набув

Іконостас Успенського собору (не зберігся). *Фото початку XX ст.*

Василь Дунін-Борковський

багатства, запродавши душу дияволу. Полковник дуже багато зробив для монастиря: 1685 року подарував напрестольне Євангеліє в срібному позолоченому окладі, а 1676 року на його кошти розпочато спорудження нової трапезної церкви Петра і Павла.

Дунін-Борковський удостоївся честі бути похованим у соборі. Над місцем поховання раніше висів його портрет на повний зріст, написаний на дошці. Тепер портрет перебуває в Чернігівському художньому музеї. Полковник, одягнений у дорогий жупан, з булавою в руці, стоїть коло столу, вкритого килимом. Високий лоб, пронизливий погляд, вольові риси обличчя видають непересічну особистість епохи Руїни. Крім Дуніна-Борковського і Якова Лизогуба, в соборі було поховано ще одного козацького вождя — чернігівського полковника Леонтія Полуботка (помер 1695 року), батька наказного гетьмана й мученика за Україну Павла Полуботка.

Єлецький монастир завдяки чудотворній іконі в XVII столітті мав широку славу й великий авторитет, користувався прихильністю можновладців. 1676 року на честь відновлення собору московські царі Іоанн і Петро надіслали в подарунок потир, кадило, дискос із зіркою. Гетьман Дем'ян Многогрішний видав кілька універсалів на користь Єлецької братії, а Іван Мазепа універсалом від 21 грудня 1687 року надав монастиреві нові маєтності.

Історична роль Єлецького Успенського монастиря побільшується й тим, що через нього пройшло чимало видатних діячів українсько-

Іоанникій Ґалятовський

го національно-культурного відродження XVII — початку XVIII століть. Першим серед них слід назвати Кирила Ставровецького (Транквіліона), який близько 1625 року (за іншими відомостями, 1618 року) перевіз до Чернігова свою мандрівну друкарню. Тут і вийшов перший чернігівський друк — «Перло многоцінноє» (1646 року) — збірник віршів і прозових творів морально-учительної тематики. Ставровецький пройшов складний життєвий шлях, характерний для українського інтелектуала першої половини XVII століття: спершу був викладачем у братських школах Львова та Вільна, став провідним діячем Львівського православного братства; у своїх друкованих творах продовжував традиції великого полеміста проти унії Івана Вишенського. Та зрештою сам 1626 року перейшов в унію і як винагороду отримав пост архімандрита Єлецького монастиря, саме тоді захопленого уніатами. Парадоксально, але рік виходу першого чернігівського друку (1646) став останнім роком життя видавця та останнім роком існування його друкарні.

Від часу вигнання уніатів на початках Хмельниччини і до 1669 року монастирем безпосередньо керував славнозвісний Лазар Баранович, колишній професор і ректор Києво-Могилянської колегії. Зібравши навколо себе визначні наукові й культурницькі сили того часу, він зумів перетворити Чернігів взагалі і Єлецький монастир зокрема на справжню «кузню кадрів», яка підготувала безліч церковних діячів, письменників, полемістів, богословів, філософів і навіть майбутніх святих не лише для України, а й для Росії.

1669 року Лазар Баранович висвятив на Єлецького архімандрита колишнього ігумена Київського Братського монастиря і ректора

Феодосій Углицький

колегії Іоанникія Галятовського, вже тоді відомого письменника, проповідника, полеміста. Він уславився як автор проповідей, зібраних у книжці «Ключ разумінія...», збірника оповідань «Небо новоє», написаних тодішньою українською книжною мовою, а також богословсько-полемічних праць польською і німецькою мовами. В Єлецькому монастирі він написав твори «Стара східна церква новій римській», «Алфавіт єретиків», «Відповідь римлянам на фундаменти унії», «Премудрость Божія» (проти аріан), «Душі людей умерлих». Усі ці твори були видані Новгород-Сіверською і Чернігівською друкарнями. Помер Іоанникій Галятовський 12 січня 1688 року й похований в Успенському соборі.

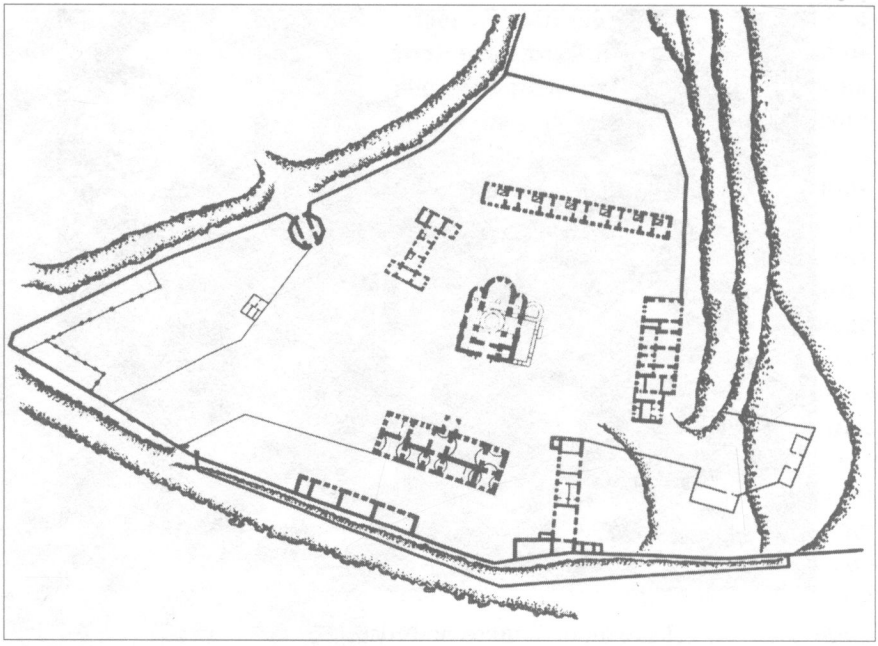
Його наступником у сані архімандрита став Феодосій Углицький, майбутній святий. Досі на території монастиря дивом зберігся його дерев'яний будиночок з відповідним різьбленим написом на сволоці. Це найстаріша дерев'яна житлова будівля на всій Лівобережній Україні. 1696 року Феодосій уже в сані архієпископа Чернігівського висвятив нового Єлецького архімандрита Іоанна Максимовича, який доклав багато праці до створення «Чернігівських Афін» — колегії, яка на початку XVIII століття називалася його іменем. А в 1697–1699 роках архімандритом Єлецьким був Дмитро Туптало — майбутній святий Дмитрій Ростовський.

Дерев'яний будиночок Феодосія Углицького
на території Єлецького монастиря

Усі ці ієрархи були відомими книжниками, тож завдяки їхнім старанням монастирська бібліотека стала однією з найбагатших в Україні. Архієпископ Лазар Баранович 1674 року передав до монастиря Євангеліє, позолочений срібний оклад якого дивом зберігся донині і є видатною пам'яткою українського ювелірного мистецтва XVII століття. Серед декоративних елементів окладу бачимо й святительські атрибути з монограмою Лазаря Барановича.

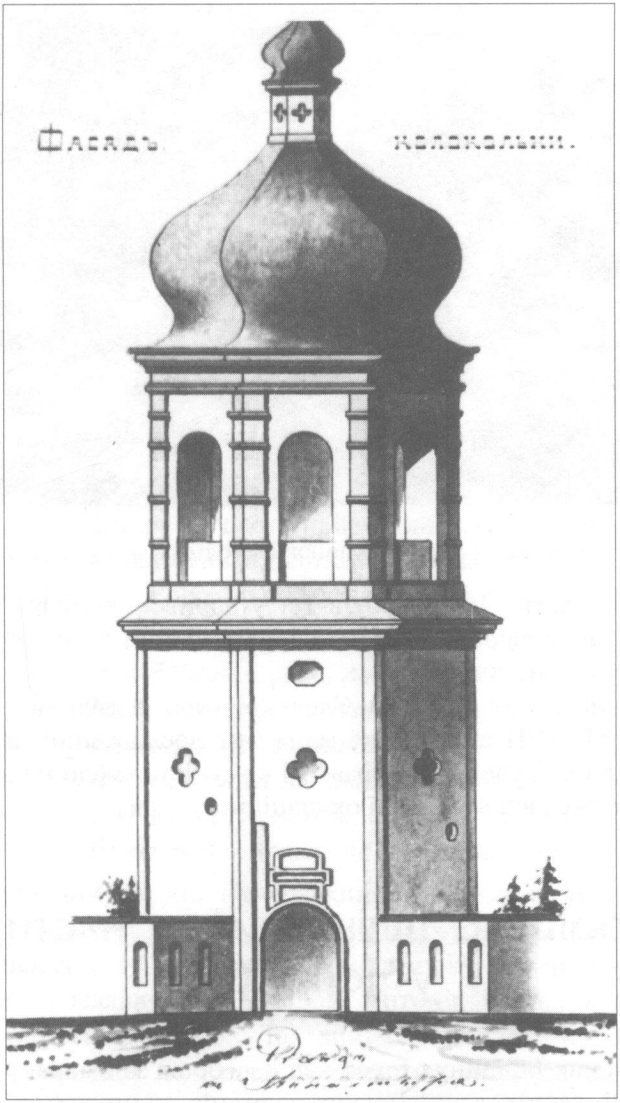
Архімандрити, яких ми вже згадали, вели у монастирі широке будівництво. У 1670–1675 роках споруджено двоярусну, 36-метрової висоти монастирську надбрамну дзвіницю — споруду з відкритим арковим восьмериком дзвона та вишуканим бароковим верхом, але з фортечними бійницями. Тоді ж монастирську територію оточено муром периметром понад 1 кілометр і висотою 4,5 метра. Східний братський корпус збудовано на зламі XVII–XVIII століть, він має традиційну бага-

План Єлецького монастиря

токамерну структуру й скромний цегляний декор. До того ж будівельного періоду належать новий корпус настоятеля (тепер зруйнований) та південно-західний корпус келій. Північний корпус келій (старий будинок настоятеля) — унікальна мурована споруда XVI століття, відреставрована в 1954–1958 роках на основі детальних архітектурно-археологічних досліджень з відновленням первісного інтер'єру — дерев'яної стелі зі сволоками, чудових кахляних груб тощо.

На жаль, менше пощастило іншим спорудам монастиря: після його закриття в 1920-х роках іконостас собору спалено, бібліотеку розграбовано і частково спалено. У радянську добу споруди монастирського ансамблю займали якісь випадкові дрібні контори, собор не діяв і руйнувався. Єлецький монастир було включено до складу Чернігівського заповідника, який не міг дати йому ради.

Надбрамна дзвіниця Єлецького монастиря. *Кресленик кінця XIX ст.*

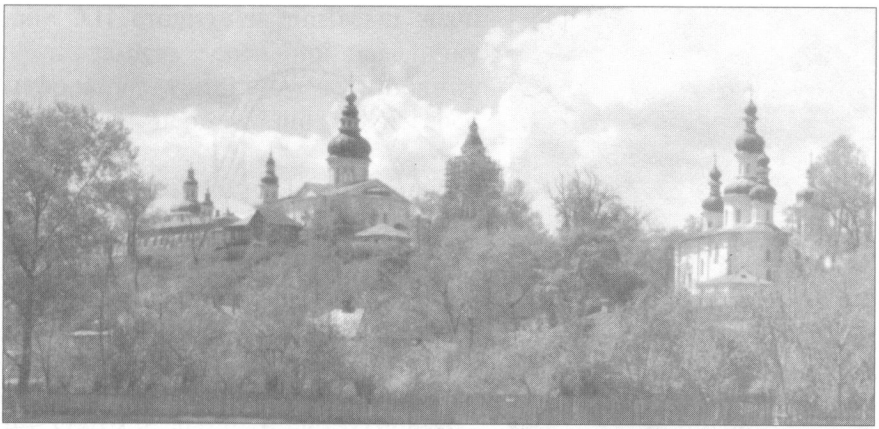
Північний корпус келій (старий будинок настоятеля) в Єлецькому монастирі

Тільки на початку 1990-х років тут утворився жіночий монастир, який поступово відродив духовне призначення і давню красу цього визначного ансамблю.

Під монастирем у товщі Єлецької гори є великий печерний комплекс XI–XVII століть, ще майже не досліджений. Відомо, що 1941 року в цих печерах чернігівські комуністи (мало не весь обком партії) ховалися від німецької окупаційної влади.

Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові

На високих Болдиних горах над неозорою заплавою ріки Десни в оточенні давніх слов'янських курганів підноситься ансамбль Троїцько-Іллінського монастиря. Величний семиверхий собор

Панорама Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові

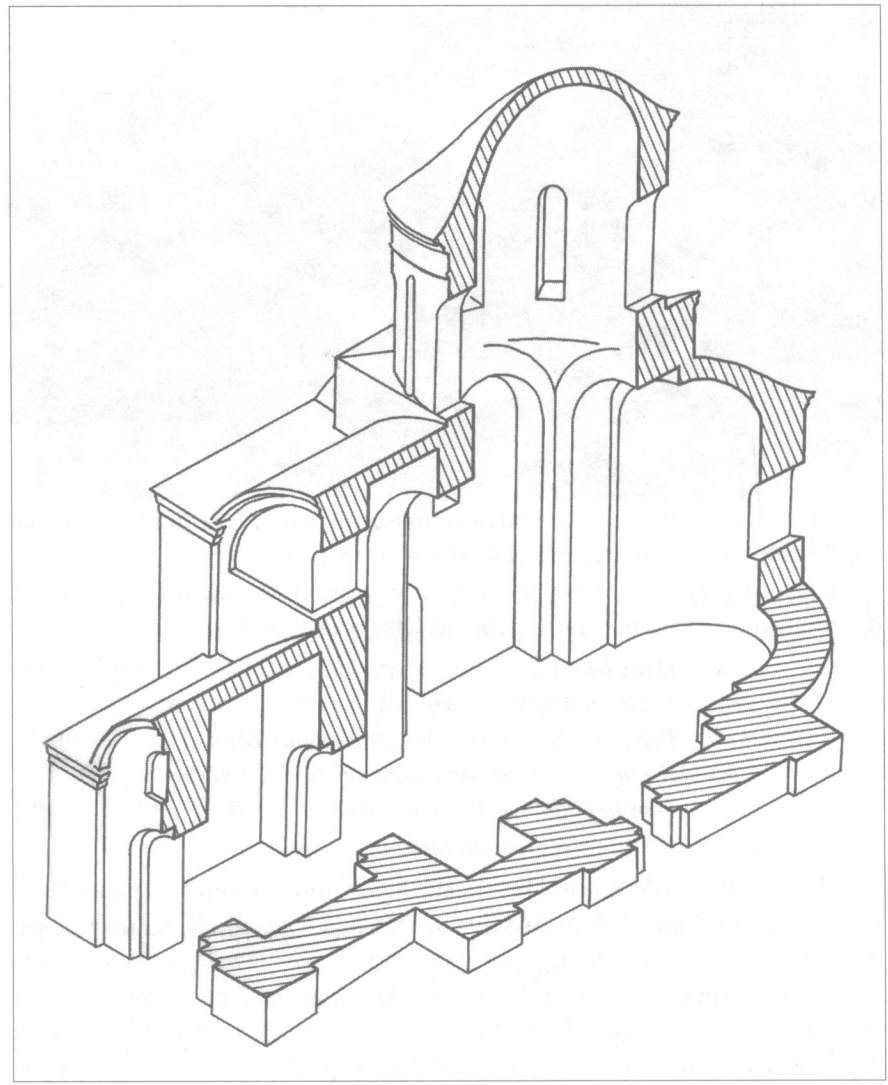
і 60-метрова дзвіниця вінчають найвищий пагорб, а біля підніжжя гори притулилася малесенька Іллінська церква.

Святий Дмитрій Ростовський у передмові до свого твору «Руно орошенное» писав про цю святиню Сіверської землі:

Илія Божий пророк, Антоній світило
Росії, й Марія, з которой Бог взял тіло,
Вертоград при Болдинських горах оградили,
Й в нім слічний сад слави своея насадили,
Тот церков, ов печери, а свій образ Діва
Презентует, храня нас от Божия гніва[9].

Преподобний Антоній Печерський, засновник чернецтва на Русі, 1069 року прийшов з Києва до Чернігова, «возлюби Болдиню гору, ископав пещеру, ту ся всели». Того ж року чернігівський князь Святослав Ярославич над печерою Антонія поставив дерев'яний храм Святого Пророка Іллі. Так виник монастир. Через три роки Антоній повернувся до Києва, а монастир лишився. Десь у сере-

[9] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 2. — Чернигов, 1873. — С. 1.

Іллінська церква. Аналітична реконструкція первісного вигляду.
Кресленик автора

дині XII століття чернігівські зодчі звели замість дерев'яної невеличку мурована тридільну однобанну Іллінську церкву, що збереглася донині.

Під час монголо-татарського погрому Чернігова 1237 року нападники зруйнували наземні монастирські споруди й поубивали ченців, що сховалися в печерах. Монастир занепав аж до середини XVII століття.

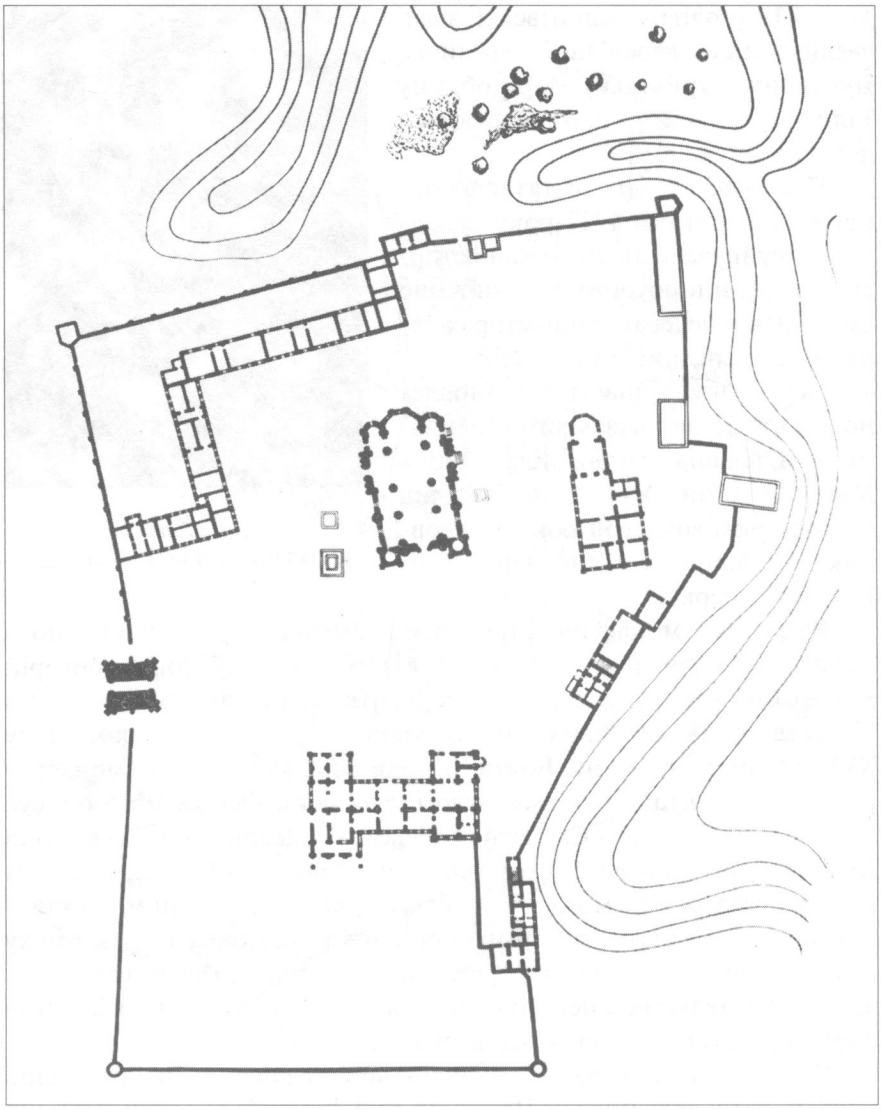
1649 року монастир відновлено коштом чернігівського полковника Стефана Пободайла, героя Хмельниччини. Убитий в бою під Старим Биховом 1654 року, полковник похований у відновленій ним Іллінській церкві.

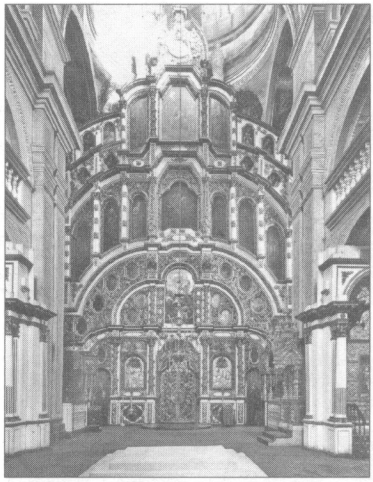
Чудотворна ікона Іллінської Богородиці

Вже тоді монастир став визначним центром церковного малярства. Провідним митцем був виходець з Волині Григорій Костянтинович Дубенський, у чернецтві Геннадій. 1654 року він написав один з найвидатніших творів українського іконопису XVII століття — ікону Божої Матері для Іллінського монастиря, яка згодом прославилася чудом 1662 року. Ось як його описує козацький літописець Самійло Величко: «Плакаше тогда Пресвятая Діва, жалующи православних христиан Малороссиянов..., яко чрез незгоду, раздвоєніе і міждоусобіе єдини уже смертоносним оружием докончишася, другії з отчизниї бідні в плін отведошася, треті имяху отведени бити, а четвертим предлежаша в отчизні глави положити, за предводительством неистовившихся тогда властолюбивих й к міждоусобию готовившихся вождов своих».

Ця чудотворна ікона в епоху Руїни викликала величезний наплив прочан, тому архієпископ Чернігівський Лазар Баранович вирішив значно розширити монастир, частково перенісши його на вершину

План частини Троїцько-Іллінського монастиря, збудованої після 1677 р.

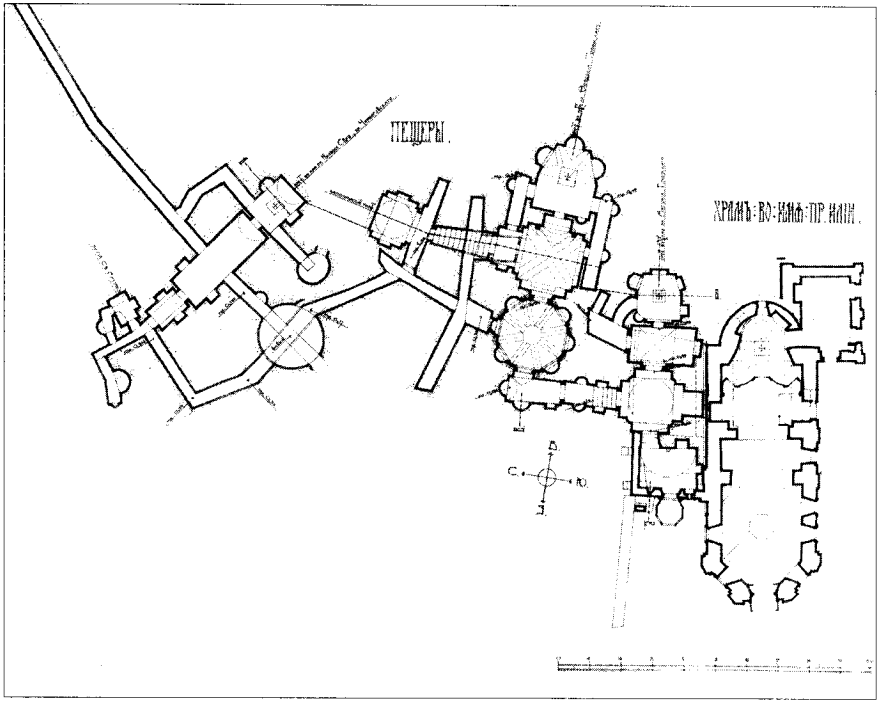

Інтер'єр Троїцького монастирського собору. Зображений на цій фотографії початку XX ст. іконостас собору не зберігся

сусідньої гори. Відтак там за проектом архітектора з Вільна Йогана-Баптиста Зауера споруджено монументальний тринавовий семиверхий Троїцький собор. У його головній бані до 1805 року був напис: «В рок 1679 апріля в послідний день Храм сей свят зачатий, 17 літ здася. Совершися року 1695 коштом ясневельможного его милости пана Іоанна Мазепи гетмана войска запорожского». У 1677–1679 роках збудовано Введенську церкву з трапезною, корпуси келій. Унаслідок такої масштабної розбудови монастир став називатися Троїцько-Іллінським.

Тоді ж упорядковано Іллінський печерний комплекс, який складається з кількох ярусів підземних галерей, каплиці, келій та трьох підземних тридільних церков: Преподобного Антонія, Преподобного Феодосія та Святого Миколи, князя чернігівського (Миколи Святоші). Тут же збоку влаштовано відкритий склеп з кістками ченців, убитих татарами в 1237 році.

Троїцько-Іллінський монастир у другій половині XVII століття став одним з центрів українського літописання. Тут 1699 року ієромонах Леонтій Боболинський завершив свій «Літописець, сі єсть Кройніка з різних авторов і историков многих...», куди ввійшли давні українські хронографи, листи, твори грецьких і римських істориків, уривки з польських і литовських хронік тощо. Найбільший інтерес становить виклад сучасних авторові подій другої половини XVII століття, зокрема, опис Чигиринських походів 1677 та 1678 років. Літопис Боболинського написано мовою, близькою до тогочасної розмовної української. Це видатна пам'ятка не лише з точки

План Іллінської церкви та печерного комплексу

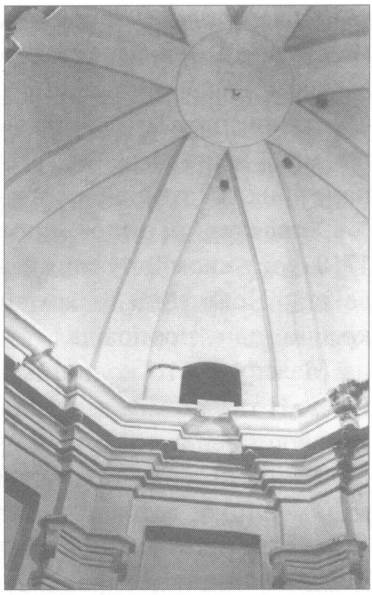
зору історії, а й лінгвістики. На жаль, цей унікальний літопис досі не опубліковано.[10]

1679 року Лазар Баранович перевіз до Троїцького монастиря друкарню з Новгорода-Сіверського. На північ від монастиря було влаштовано «типографський двір» і Троїцько-Іллінський монастир перетворився на провідний центр друкарства, причому не лише на Лівобережній Україні: книги чернігівської друкарні розходилися по Київській та іншій єпархіях, а 1720 року під час створення царем

[10] Рукопис його зберігається в Національній бібліотеці України імені Володимира Вернадського. Див.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Вид-во УРЕ, 1990. — С. 74–75.

Петром I друкарні в Олександро-Невській лаврі в Петербурзі найкращих «типографів» викликали з Чернігова.

Велика заслуга в організації друкарні належить Семенові Ялинському, талановитому друкареві, який учився у Вільні й активно працював у Новгороді-Сіверському. Але схильність Ялинського до шахрайства й поступове зниження мистецького рівня видань змусили Лазаря Барановича перевести друкарню ближче до своєї резиденції, а згодом викликати з Вільна нового «типографа» — майстра Лукаша.

Інтер'єр печерної церкви Святого Феодосія

Найпліднішим був перший період роботи друкарні (1680–1721 років): тоді видрукувано понад 100 видань. За їх тематикою і кількістю Троїцька друкарня поступалася тільки Києву. Багато книжок мали суто світський характер. Видавалася навчальна й педагогічна література: «Буквар» 1680 року, «Псалтир» (7 видань) тощо. Друковано моралістичні трактати: «Про випадки життя людського» Лазаря Барановича 1679 року, полемічну літературу місцевих авторів: «Нова міра старій вірі» 1679 року, «Алфавіт єретиков» 1681 року, «Фундаменти... унии и опровержение их» 1683 року, «Боги поганскії» 1686 року, «Алкоран Магометов» 1688 року Іоаникія Галятовського, проповіді, богословські твори, апології тощо[11]. Найпопулярніші книги неодноразово перевидавалися: «Октоїх» у 1682 та 1715 роках, «Руно орошенное» у 1683–1702 роках витримало 6 видань, «Тріодь цвітна» і «Тріодь пісна» — по 2 видання,

[11] *Запаско Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. — Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. — С. 177–186.

«Молитвослов» і «Служебник» — по 6–8 видань, «Апологія» Дмитрія (Ростовського) видавалася двічі, «Феатрон нравоучительний» Іоанна Максимовича — тричі. 1688 року було видано поетичний збірник «Муза роксоланська» — на честь благодійника монастиря і мецената, гетьмана Івана Мазепи, а 1699 року йому ж присвячено латинського панегірика «Teatrum perennis glorio».

Характерно, що провідні чернігівські духовні пастирі 1710 року скомпонували й видали «Синаксарь о преславной победе под Полтавою», а архієпископ Іоанн Максимович склав дуже красномовну проповідь, у якій останніми словами зганьбив гетьмана Мазепу, свого колишнього друга і покровителя, назвавши його Іудою, і тим самим запропонувавши російській імперській історіографії концепцію «Мазепи-зрадника».

Нині, читаючи тогочасні «обліченія» Мазепи, бачиш у них ніби квінтесенцію, модель поведінки українського інтелігента, наляканого жорстокістю окупаційної влади. Що найстрашніше — ця модель поведінки спрацьовувала в усіх переломних моментах нашої історії — від початку XVIII до кінця XX століть: «Уподобился еси неистовому Иуде, ищущему пагубы и взыскавшему, иже предаде многоценный бисер, купи неизглаголанная злая: за апостольство — отпадение и проклятие; за гривну златую — вервь на выю; за живот — смерть; за венец нетленный — углие на главу; за тридесять сребреник — предание; за престол — место уготованное диаволу й ангелам его. Сему уподобился еси, юроде, сему подражал еси, неблагодарне, сему последовал еси, лестче Мазепо» — так осипав проклятттями вже мертвого гетьмана 1710 року Феофілакт Лопатинський, купуючи царську ласку, яку сам називає «многоценным бисером». І справді, чернігівські ієрархи набули цього «многоценного бісеру», проте втратили головне — гідність і свободу.

Після Полтавської поразки 1709 року посилилися російські цензурні утиски щодо українського книгодрукування. До Чернігова з Синоду надійшла вимога, щоб друковані тут книги «соответствовали московским без малейшей отмены и перемены». А в 1721 році поча-

лися справжні репресії від Синоду, і книгодрукування в Чернігові перервалося на 20 років.

Загалом, славу виданням Чернігівської друкарні склали гравери і художники, котрі працювали тут у перший період. Це львів'янин Никодим Зубрицький — ілюстратор книг «Царский путь креста господня» 1709 року та «Новий завіт» 1717 року, киянин А. Козачківський та майстер Федір. Троїцько-Іллінська друкарня виховала низку місцевих художників книги. До них належать Никін Фігурський, Макарій Синицький, Іннокентій Піддубний та інші. Найвидатнішими майстрами мідериту[12] показали себе славнозвісні Леонтій Тарасевич та Іван Стрельбицький.

Троїцька друкарня продовжувала справу, розпочату Новгород-Сіверською друкарнею, і спричинилася до широкого розповсюдження мідериту в Україні, особливо сюжетної гравюри. Ця техніка була на той час найпрогресивнішою, оскільки давала змогу значно збільшити тиражі видань. З Троїцькою друкарнею співпрацював знаменитий митець Іннокентій Щирський, який проілюстрував виданий тут у 1698 році латинський посібник з риторики, а перед тим, 1684 року, оформив польськомовний панегірик Лаврентія Крщоновича «Відроджений фенікс», присвячений життєвому шляху Лазаря Барановича. Ці ілюстрації вважаються найвидатнішою працею Щирського.

У художньому оформленні перевагу надавали богослужбовим книгам, тому найкраще оздобленими були такі видання, як «Тріодь цвітна» 1685 року, «Молитвослов» 1687 року, «Служебник» 1697 року, «Полуустав» 1703 року, «Богородице діво» 1707 року та інші. Художня мова чернігівських митців лаконічна й виразна. Попри засвоєння засад світлотіньового моделювання, властивого новоєвропейському мистецтву, вони прагнули в своїх роботах певної монументальності, виділення головного і уникнення зайвих подробиць; їхні роботи суто графічні, побудовані на контрасті чорних, білих площин і виразного ритмічного штриха. В гравюрах, особливо на титульних аркушах кни-

[12] Мідерит — гравюра на міді.

Троїцький собор та Іллінська церква.
Гравюра з Євангелія чернігівського друку 1717 р.

жок, нерідко зображували архітектурні сюжети. Так, титул «Нового завіту» прикрашає панорама Троїцько-Іллінського монастиря[13].

Гравюра як найдемократичніший вид мистецтва впливала й на творчість іконописців, різьбярів, золотарів. Соковиті орнаментальні мотиви чернігівської графіки переносяться на карбовані оклади напрестольних Євангелій, в різьблення іконостасів, на кіот чудотворної ікони Іллінської Бородиці, зроблений коштом гетьмана Мазепи, тощо.

1743 року Троїцько-Іллінська друкарня відновила свою діяльність після занепаду. До праці стали нові майстри — Михайло Чернявський та Іліодор Таляревський. Різцева гравюра на металі, широко запроваджена в попередній період, тепер майже не використовувалася. Синод заборонив друкарні видавати світську літературу і твори іноземними мовами. Коло видань обмежилося богослужбовими книгами, попередньо звіреними з московськими і цензурованими петербурзьким Синодом. Вряди-годи вдавалося видати букваря або педагогічного посібника, як, приміром, «Первое учение отроком» 1760 року. У цей період (1743–1785 роки) видрукувано 87 видань, переважно псалти-

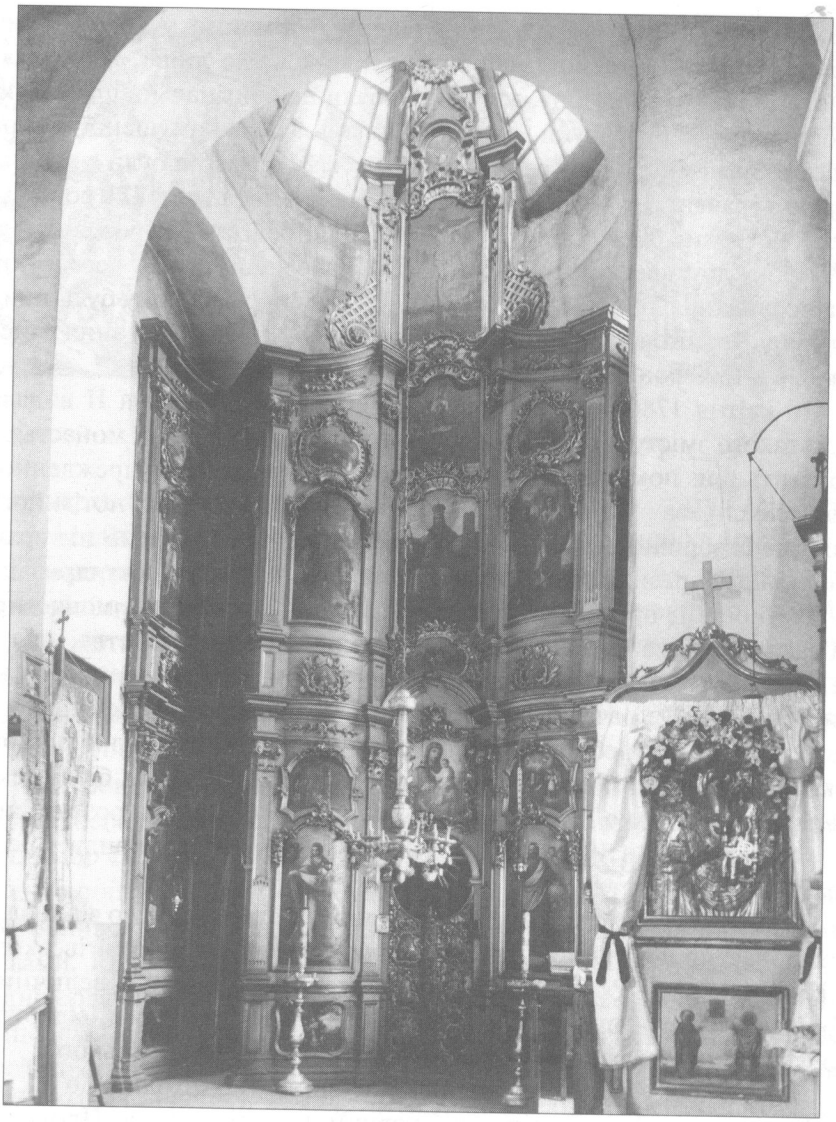
[13] *Запаско Я.* Цитована праця. — С. 224–228.

рів, молитвословів, часословів — малим форматом, у пересічному художньому оформленні. У повний аркуш видано лише «Апостол», «Октоїх» та «Анфологіон», але це вже були не оригінальні друкарські твори, а прості передруки київських видань. Після вимушеної перерви самобутні мистецькі традиції чернігівської друкарні були значною мірою втрачені. До того ж її переслідували негаразди: 1771 року від «морової язви» більшість друкарів померли, решта — порозбігалися. 1777 року друкарство відновилося і було зроблено кілька передруків старих видань. Проте 1783 року вийшов указ про заборону будь-яких друків у Чернігові без московської цензури. Книгодрукування занепало, а в 1820 році й зовсім припинилося.

10 квітня 1786 року російська імператриця Катерина II видала указ такого змісту: «Троицкий Черниговский Ильинский монастырь обратить для помещения университета, в сем городе учрежденного». Але справа з університетом спершу загальмувалася, потім його так і не створили, відтак 1790 року монастир було віддано під архієпископську резиденцію. Після закриття монастирів і секуляризації їх маєтностей, проведених Катериною II, у Троїцькому монастирі зібралася чудова колекція творів українського золотарства, вилучених з монастирів: хрести, потири, митри, оклади напрестольних Євангелій, ковчеги, золота панагія із зображенням козацького патрона Юрія Змієборця, подарована чернігівським полковником Яковом Лизогубом, срібні лампади тощо. Монастирська бібліотека налічувала близько 10000 інкунабул. Всі ці багатства розтягнено і сплюндровано в 1920–30-х роках, коли монастир закрили і розграбували комуністи.

Лише 1988 року історичну справедливість було частково відновлено: монастир передано під резиденцію архієпископа Чернігівського і Ніжинського Української Православної Церкви, величний Троїцький собор заново освячено, він став кафедральним, відкрито доступ вірним до раки з мощами Святого Феодосія Углицького.

З 1967 року Троїцько-Іллінський монастир входив до складу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника. Протягом 1970-х — 1980-х років здійснено реставраційні роботи на пам'ятках

Іконостас Іллінської церкви

архітектури: відреставровано головну архітектурну домінанту — дзвіницю 1775 року; соборові за проектом архітектора-реставратора Марионіли Говденко повернено первісні барокові форми і початкову семиверхість, втрачену ще під час пожежі 1731 року. Відреставровано також стародавню Іллінську церкву, в якій нині музейна експозиція з частково збереженим чудовим чотириярусним іконостасом 1774 року стилю рококо.

Складною є доля монастирського печерного комплексу. Він досі повністю не досліджений. У 1984–1985 роках під час спорудження комуністичного монумента на Болдиних горах в ґрунт забивали залізобетонні палі, внаслідок чого у склепіннях печерних ходів і церков з'явилися небезпечні тріщини. Ситуацію погіршив і намив піску в заплаві річки Десни (район Лісковиці), і створення штучного озера, і бездумне будівництво котеджів майже біля підніжжя Іллінської церкви з печерним комплексом. Відтак нерозумна зміна інженерно-геологічної ситуації довкола монастиря зрештою може призвести і до катастрофи.

Все це вказує на те, що втрачених цінностей вже не повернеш, а золоту нитку перерваної культурної традиції, побожного духовного служіння зв'язати дуже важко. Але треба намагатися це робити, бо іншого шляху збереження основ людського буття у нас немає.

Розділ 6

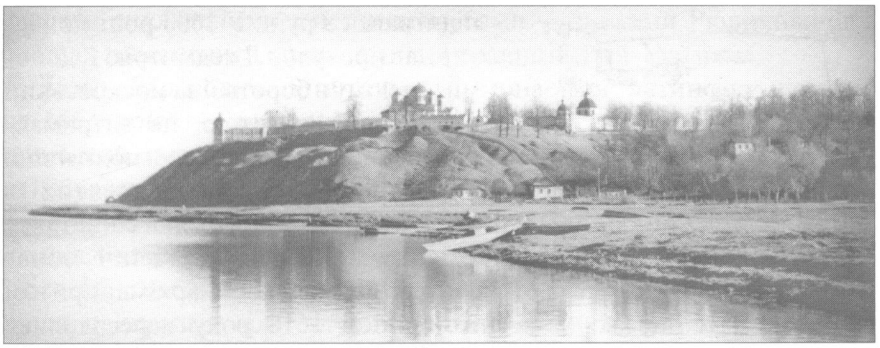
Монастирі Чернігово-Сіверщини

Серед сіверських міст другим за значенням після Чернігова був Новгород-Сіверський, а третім — Путивль, що стояв на межі України і Московської держави, був головним форпостом на південно-західних рубежах Московії. Обидва міста з давніх-давен були міцними фортецями, а через Путивль ще й проходили всі зв'язки України з Росією — економічні, дипломатичні, військові, культурні. Обидва міста розташовані на українській етнографічній території[1], але через історичні обставини населення їх було мішаним: поряд з російськими стрільцями тут жили українські козаки, ремісники, купці. Мистецькі пам'ятки новгород-сіверських і путивльських монастирів демонструють синтез форм українських, російських і навіть західноєвропейських, що й не дивно для прикордонних теренів. Відтак ми й розповімо про монастирі цих двох міст, а також про Гамаліївський монастир в околицях Новгорода-Сіверського.

Окрім цих, у краї ще були монастирі: Крупицько-Батуринський поблизу гетьманської столиці, Глухівсько-Петропавлівський та Глинська пустинь в околицях Глухова, Пустинно-Рихлівський, Данівський, Максаківський. Проте всі вони протягом 1930—1960 років були настільки зруйновані (від більшості дотепер уціліли лише окремі будівлі), що розповідь про них доцільно вести в рамках проекту «Втрачені архітектурні пам'ятки України»

---

[1] Дослідження 1920-х рр. показали, що тоді російсько-українська мовна межа пролягала значно далі на схід від Путивля. — Див.: Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928.

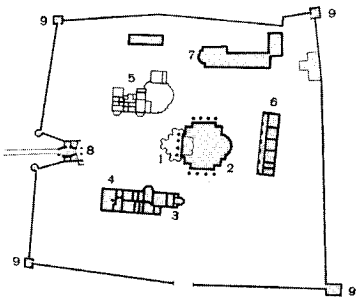
Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському

Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир

Літописна традиція називає засновником цього монастиря сина Святого рівноапостольного князя Володимира, князя Чернігівського і Тмутараканського Мстислава. За одними джерелами заснування датується 1033 роком, за іншими — 1036 роком, але в цьому випадку засновником називають брата Мстислава — князя Ярослава Мудрого. Вже у XII столітті в монастирі були збудовані Спаський собор та Михайлівська церква, в якій 1179 року поховано князя Олега Святославича, названого в «Слові о полку Ігоревім» Олегом Гориславичем. Мурований Спаський собор спорудили дещо пізніше — десь у часи князя Ігоря (героя «Слова о полку Ігоревім»), на рубежі XII–XIII століть.

Монастир стояв за 2 кілометри на південь від самого міста Новгорода-Сіверського на крутій горі над Десною в оточенні садів та дрімучих лісів. Зараз монастир — у межах міста.

Невдовзі після монголо-татарського погрому Новгорода-Сіверського монастир було відновлено, проте його ще не раз руйнували нападники — то татари 1552 року, то поляки 1604 року, але він завжди

План Спасо-Преображенського монастиря:
1 – залишки Спасо-Преображенського собору XIII століття;
2 – Спасо-Преображенський собор;
3 – Петропавлівська трапезна церква;
4 – палатний корпус;
5 – руїни настоятельського корпусу з Іллінською церквою;
6 – бурса;
7 – келії;
8 – Свята брама (надбрамна вежа-дзвіниця);
9 – наріжні башти.

піднімався з руїн. У 1603 році монастир дав притулок Лжедмитрію I, допомігши йому в боротьбі за московський престол. Та зрештою, не витримавши перипетій військово-політичної боротьби перших десятиліть XVII століття, в центрі яких опинився Новгород-Сіверський, ченці монастиря на чолі з архімандритом Корнилієм 1618 року переселилися до Рильська, на територію Московського царства.

Спасо-Преображенський монастир відновлено року 1620 коштом великого польського магната — каштеляна Мінського, старости Новгород-Сіверського Олександра Пісочинського. 1635 року король Речі Посполитої Володислав IV передав монастир ордену єзуїтів. Проте невдовзі ченці-єзуїти змушені були втекти з Новгорода-Сіверського. Це сталося на початку Хмельниччини в 1648 році.

З 1657 року єпископську кафедру тут очолив надзвичайно енергійний ієрарх, визначний політик і культурний діяч Лазар Баранович[2]. З того часу монастир, де оселився єпископ, став помітним культурним центром, що збирав видатні літературно-художні сили тогочасної України — проповідників, письменників, зодчих, художників, друкарів. Лазар Баранович відбудував княжий Спаський собор, зробивши його трипрестольним, трапезну, настоятельський корпус, оборонні башти. Під час відновлення давніх споруд їхні стіни при-

[2] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 3. — Чернигов, 1873. — С. 36–38.

крашали викладеними з цегли тризубами — знаками Рюриковичів, які мали підкреслити спадкоємність традицій Русі-України[3].

Лазар Баранович організував у монастирі латинську школу, а з 1663 року — друкарню. Її технічним керівником був Семен Ялинський, котрий навчився друкарської справи у Вільні. Поступово тут зібрався гурток визначних художників книги, пам'яткою діяльності яких став, зокрема, рукописний «Служебник», написаний за повелінням Лазаря Барановича «в монастиру всемилостивого Спаса Новгородка Сиверського в року 1665 августа 6». Титульний аркуш прикрашає архітектурний мотив із зображенням Спаського собору. Далі текст ілюструють багатобарвні мініатюри, найцікавішою з яких є «Чин освячення прапора». На ній в інтер'єрі Спаського собору зображено Лазаря Барановича та козацьку старшину на чолі з гетьманом Іваном Брюховецьким. Школа мініатюристів справила вплив і на художнє оформлення видань друкарні, що працювала у монастирі протягом 10 років. За цей період вийшло 19 видань, з них 10 — польською мовою, в основному полемічні твори. Видавалися літературні та моралістичні твори самого владики — «Цвітослов ілі Трифолог» 1678 року, його молодших співробітників Іоанникія Галятовського та Дмитрія Туптала (Димитрія Ростовського): цікавий за змістом полемічний твір Галятовського «Лебідь» 1679 року, спрямований проти мусульманства, з порадами щодо збройної боротьби проти турецько-татарських нападників. Друкувалися також навчальні посібники — граматики, часословці тощо.

Славу друкарні принесли гравери Дамаскін, Дорофей, Костянтин, Семен Ялинський та інші майстри, що сховалися за ініціалами В. Л., П. С., І. С., М. Я. Досить сказати, що саме в новгородсіверських виданнях вперше з'являється ілюстрація, виконана в техніці мідериту (гравюри на міді). Це мистецьки досконале зображення чудотворної ікони Іллінської Богоматері з Чернігова в книзі Лазаря Барановича «Ksiega rodzaju» 1676 року. Вже згадуваний «Анфологіон» має пишніше оформлення: гравюри вкомпоновані в барокові картуші; привертає

[3] *Логвин Г.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — М.: Искусство, 1980. — С. 195–203.

Зображення споруд Спасо-Преображенського монастиря на титулі «Анфологіона» новгородсіверського друку 1678 р.

увагу оздоблення титульного аркуша: бічні сторони рамки заповнено виноградною лозою з традиційно вкомпонованими погруддями святих, а внизу бачимо один з рідкісних зразків архітектурного пейзажу XVII століття: зображено споруди Спаського монастиря — собор, Петропавлівську церкву з трапезною і келіями, так звану «бурсу». Ця гравюра — дорогоцінний історичний документ, що став у пригоді під час реставрації архітектурного ансамблю монастиря.

Майстри, які працювали в Новгороді-Сіверському, орієнтувалися на Київ як на всеукраїнський центр друкарства. Деякі ілюстрації книг, виданих у Спасо-Преображенському монастирі, просто відбито з дощок київських видань («О хіротонії» 1676 року, «Анфологіон» 1678 року та інші). 1679 року Лазар Баранович перевіз друкарню до Чернігова, де вона плідно працювала ще протягом 100 років.

Зі Спасо-Преображенського монастиря походить кілька творів ювелірного мистецтва доби українського бароко: це срібний оклад Євангелія з ініціалами архімандрита Михайла Лежайського (близько 1670 року), рослинний орнамент і вишукані картуші якого ана-

Монастирська трапезна Петропавлівська церква. *Рисунок автора*

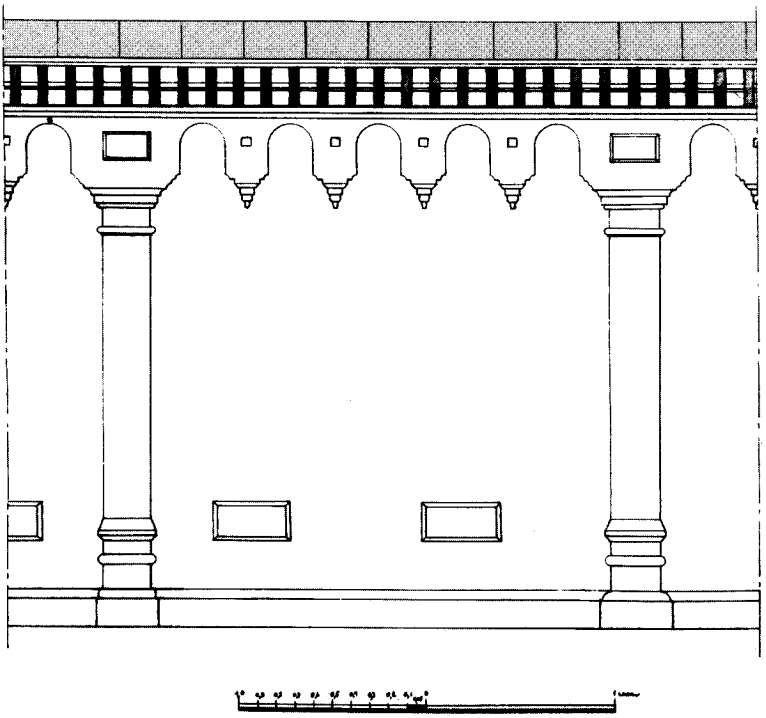
логічні рисунку гравюр «Анфологіона». Твором пізнього бароко є срібна позолочена дарохоронильниця Спаського собору, зроблена 1756 року коштом Арсенія Могилянського.

Все це свідчить про наявність у Спасо-Преображенському монастирі в XVII–XVIII століттях однієї з провідних в Україні художніх шкіл, що вплинула на розвиток навколишніх мистецьких осередків. На жаль, маємо обмаль відомостей про латинську школу — не знаємо її викладачів, програми тощо, а проте значення її в історії української культури непересічне — адже вона стала підмурком знаменитої Чернігівської колегії.

У 1699–1701 роках настоятелем Спаського монастиря був Святий Дмитрій Ростовський. Тут він написав третю частину «Четьїх Міней», розпочав «Мартиролог», звідси його відкликав цар Петро I на Ростовську митрополичу катедру.

Наріжна башта монастиря. *Фото 1970-х р.*

Фрагмент монастирського муру. *Кресленик кінця XIX ст.*

Основні споруди монастиря, що дійшли до нашого часу, є результатом будівництва, яке провадили Лазар Баранович у 1657–1667 роках та архімандрит Михайло Лежайський у 1670–1690 роках. Мури й башти, у тому числі Свята брама, — споруди давніші, перебудовані в 1680-х роках. Основою споруди Святої брами є надбрамна башта XVI століття зі звідним мостом — чи не найдавніша мурована оборонна споруда Лівобережної України.

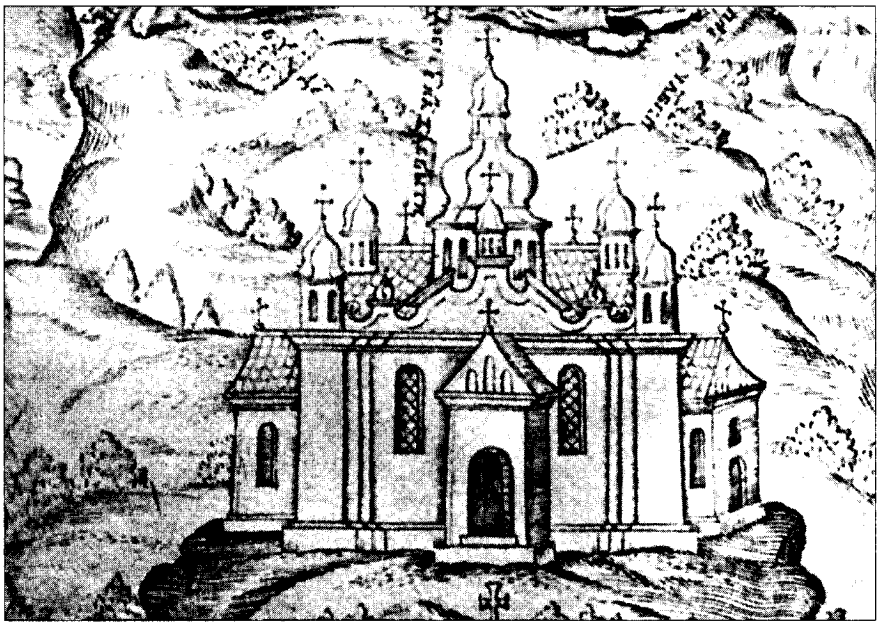
22 січня 1787 року до монастиря завітала цариця Катерина II. Вона взяла участь в освяченні Іллінської церкви, збудованої при настоятельському корпусі, й пожертвувала великі кошти на спору-

Свята брама (монастирська надбрамна башта-дзвіниця). *Вигляд з боку міста*

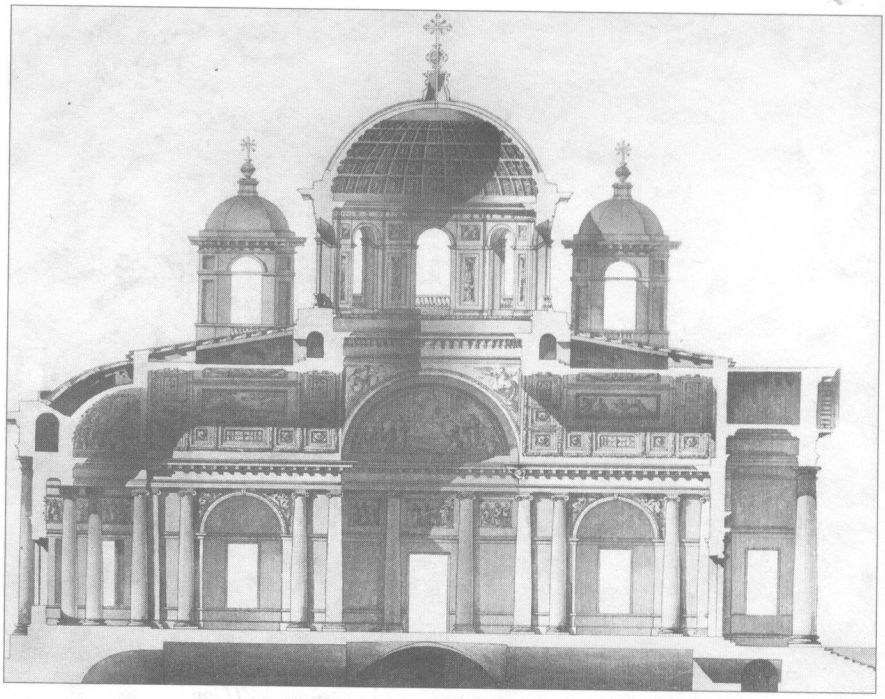
дження нового собору. То був вирок мурованому соборові, спорудженому наприкінці XII століття героєм «Слова о полку Ігоревім».

Новий собор на руїнах давньоруської пам'ятки було закладено за проектом знаменитого петербурзького архітектора італійця Джакомо Кваренгі. Він вважав нижче своєї професійної гідності їхати у якийсь провінційний Новгород-Сіверський (який на той час був центром губернії), аби визначити форми й обсяги будівлі з урахуванням конкретної ситуації. Тому собор виявився завеликим для ансамблю, він візуально немов «придушив» навколишні

Західний фасад стародавнього Спасо-Преображенського монастирського собору. *Гравюра кінця XVII ст.*

споруди доби українського відродження. Сталося так, що і будівництво, й реставрацію цього злощасного собору постійно переслідували неприємності й невдачі. Оскільки автор проекту перебував у Петербурзі, то керівництво будівництвом на місці доручили архітектові Івану Яснигіну, а підряд на будівництво передали калузькому 2-ї гільдії купцеві Мєшкову. Він виявився шахраєм і злодієм: спродав «наліво» залізо, що мало піти на будову, дешево закупив неякісну цеглу. Велетенський п'ятибанний собор не встигли закінчити, як 1816 року він почав розвалюватися. Тоді за проектом чернігівського губернського архітектора Антона Карташевського, видатного фахівця й першого реставратора пам'яток, досі не поцінованого нашою історико-архітектурною наукою, невдале творіння великого Кваренгі було врятоване: під підпружні арки підведено 16 додаткових

Проект нового Спасо-Преображенського собору. Поздовжній розріз.
Кресленик архітектора Джакомо Кваренгі

колон, проведено інші інженерні роботи. 1838 року в цьому соборі було поховано сина останнього гетьмана України, графа Олексія Кириловича Розумовського.

З 1785 року після відкриття Новгород-Сіверської єпархії у монастирі влаштовано семінарію. У монастирській бібліотеці на кінець XIX століття налічувалося немало стародруків — київських, чернігівських і місцевих видань; грамоти царів Івана Грозного та Олексія Михайловича, гетьманів Івана Виговського та Юрія Хмельницького. Короткий перелік, складений архієпископом чернігівським, колекціонером та істориком Філаретом (Гумілевським) дає деяке уявлення про культурні скарби і раритети монастирської бібліотеки, про підруч-

Західний фасад Спасо-Преображенського собору

ники і навчальні посібники XVII–XVIII століть[4]. Були тут також унікальні, як на сьогодні, праці, приміром: з географії — «Опис Японії» 1734 року; з геометрії — «Прийоми циркуля і лінійки» 1725 року; з історії — «Вступ до європейської історії» Самуїла Пудендорфа, «Діяння церковні і громадянські» Баронія, «Синопсис» київського друку 1735 року тощо. Після закриття монастиря в 1918 році бібліотеку було розгромлено. Щоправда, окремі книги якимось дивом потрапили до Чернігівського історичного музею.

[4] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 3. — С. 3.

У 1930-х роках місцева влада намагалася якось зруйнувати монастирські споруди, хоча вони й були оголошені державним заповідником. Проте для реалізації цих намірів забракло ресурсів і коштів — предки-бо добре вміли мурувати! Під час Другої світової війни тут містився нацистський концтабір. У повоєнну добу на території монастиря була психіатрична лікарня, а з 1979 року тут створили філіал Чернігівського архітектурно-історичного заповідника. У соборі планувалося відкрити музей «Слова о полку Ігоревім». Психіатрична богадільня, що займала монастирський ансамбль аж до 1987 року, довела архітектурні пам'ятки й територію до жахливого стану. Але не краща ситуація була й пізніше, коли пам'ятка нібито знайшла господаря в особі заповідника. Щоправда, до 1000-ліття міста і 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» було проведено деякі реставраційні роботи. Проте досвід показав, що слабосилий і неавторитетний провінційний заповідник не зміг стати справжнім дбайливим господарем архітектурної пам'ятки європейського значення. Зрештою, настав час повернення загарбаного законному власнику — Православній церкві, що й було реалізовано напередодні 2000-ліття Різдва Христового. Тоді ж, на зламі тисячоліть, за сприяння другого Президента України Леоніда Кучми, місцевого уродженця, монастирський ансамбль повністю відреставрували.

Гамаліївський Харлампіїв монастир

Монастир міститься неподалік від Новгорода-Сіверського, проте на протилежному, лівому березі річки Десни. Він займає невисоке підвищення на лівому березі річки Шостки (лівого допливу Десни) у селі Гамаліївка, яке сьогодні є передмістям значного промислового міста Шостка.

Історія монастиря пов'язана з діяльністю козацької старшини доби занепаду Гетьманщини після Полтавської катастрофи 1709 року. Ще у другій половині XVII століття значний козак Степан Бугай захопив

Гетьман Іван Скоропадський

землі на річці Шостці. Генеральний осавул Антон Гамалія відкупив у нього це займище, спорудив на річці млин й біля нього осадив слобідку, яку назвав за своїм прізвищем — Гамаліївкою. 1702 року коштом Антона Гамалії тут споруджено дерев'яну церкву Святого Харлампія. Навколо неї одразу ж виникла Харлампієва пустинка — невеличкий жіночий монастир. 1713 року клопотами гетьманші Анастасії Скоропадської скит перетворено на повноцінний жіночий монастир з відповідними правами та маєтностями. Наступного 1714 року гетьман Іван Скоропадський проголосив себе титарем, тобто покровителем монастиря. Його коштом розпочалося муроване будівництво, якому гетьман надавав великого значення, бо це мав бути його фамільний монастир — одна з ознак гетьманського престижу. Мабуть зовсім не випадково під час будівництва цього мурованого ансамблю за зразок правив оборонний тип монастиря — Спасо-Преображенський у сусідньому Новгороді-Сіверському. Якщо врахувати тодішню (після Полтавської поразки 1709 року) військово-політичну ситуацію на Північному Лівобережжі, то дуже важко логічно пояснити необхідність спорудження в глибокому запіллі такої потужної мурованої твердині з собором Різдва Богородиці, теплою церквою Харлампія, корпусами келій, оборонними мурами з чотирма наріжними глухими і трьома середстінними надбрамними баштами. До того ж, ця твердиня була не чоловічим, а жіночим монастирем. Отже, потужні муровані фортифікації мали не стільки реальне, скільки символічне значення, уособлюючи духовну фортецю.

У монастирі були споруджені й гетьманські будинки, в яких іноді жив з родиною сам Іван Скоропадський, а після його смерті — вдова

Анастасія Марківна, яка навіть давала тут бали для українського шляхетства. Гетьман помер 1722 року, не встигнувши завершити будівництво всіх монастирських споруд. Його поховали в склепі Харлампіївської мурованої церкви, яку на той час уже освятили. У самій церкві була білокам'яна різьблена плита з написом: «Зді опочивает тілом раб Божий Иоанн Скоропадский войск запорожских гетман, сей обители фундатор, преставися в Глухові року 1722 місяця іюля третього дня». Анастасія Скоропадська, яка померла 1729 року, похована поруч із чоловіком. Її могила відмічена такою самою різьбленою плитою. У заповіті гетьманша розпорядилася перетворити монастир з жіночого на чоловічий, що й виконано в 1733 році: сюди перевели ченців з Мутинського монастиря, що біля Кролевця. Першим ігуменом став Герман Конашевич (Кононович). За нього завершено будівництво всіх мурованих споруд, у тому числі й монастирського собору.

У XVIII столітті монастир зазнавав неодноразових спустошень і руйнувань унаслідок пожеж та адміністративних дій російської влади. Так, 1738 року опівночі загорівся дерев'яний дах однієї з мурованих оборонних веж. Вогонь перекинувся до комори, в якій зберігалося 40 діжок горілки. Горілка була дуже міцна. Вона розтеклася по території і підпалила всі монастирські споруди. Згоріли дахи собору, трапезна, келії. На щастя, не потерпів інтер'єр собору. Після наступної пожежі, 1794 року, монастир на 30 років закрили, і лише 1827 року сюди, в пустку, перевели черниць закритого Кербутівського жіночого монастиря, що був колись на березі Сейму поблизу Батурина. Після 1834 року всі монастирські споруди відремонтовано, деякі з них зазнали перебудов, найсуттєвіших — надбрамна башта-дзвіниця.

У 1735 році наступник Германа Конашевича — архімандрит Микола Ленкевич освятив монастирський собор Різдва Богородиці — центральну споруду ансамблю. Величезний п'ятибанний храм вражає суворою монументальністю, лапідарними нерозчленованими площинами й повною відсутністю декору. Собор тринавовий, триапсидний. Такий тип великих соборів був

Собор Різдва Богородиці Гамаліївського монастиря

дуже поширений у монастирському будівництві Мазепиної доби. Прототипом міг бути чернігівський Троїцький або полтавський Хрестоздвиженський собори. Проте цей собор має і унікальні риси: загальна маса споруди не горизонтальна, як мало би бути при такому плані, а висотно-центрична. Це наблизило гамаліївський собор до класичних хрещатих п'ятиверхових церков стилю козацького відродження. На наш погляд, і вибір прототипу, й особливості

Бані собору Різдва Богородиці. *Фото початку 1960-х років*

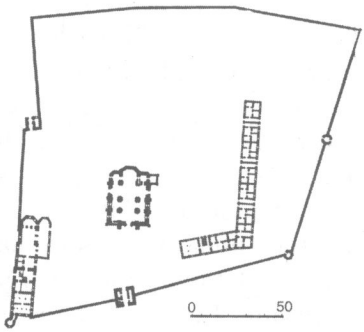
об'ємно-просторової композиції цього собору були зовсім не випадкові — головна домінанта архітектурного ансамблю мала засвідчити спадкоємність національних традицій.

Відзначаючи заслуги фундаторів монастиря, у соборі було вивішено їхні «парсуни» — малярські портрети на повний зріст. Їх автором був відомий митець XVIII століття Яким Глинський. У XIX столітті портрети перенесено до настоятельських покоїв, згодом — передано до Глухівського музею. До нашого часу вони не збереглися, відомі в пізніших копіях. У соборі був величний бароковий чотириярусний іконостас, що займав усю ширину храму. Його цоколь прикрашали герби Скоропадських. Святкове враження від іконостасу підкреслювало інтенсивне темно-червоне тло (іконостас знищено у 1930-х роках). Головною святинею монастиря була Кербутівська чудотворна Єрусалимська ікона Божої Матері у срібній ризі. Крім неї, велику шану мала одна з численних копій Чернігівської Іллінської ікони Божої Матері, також у срібній ризі.

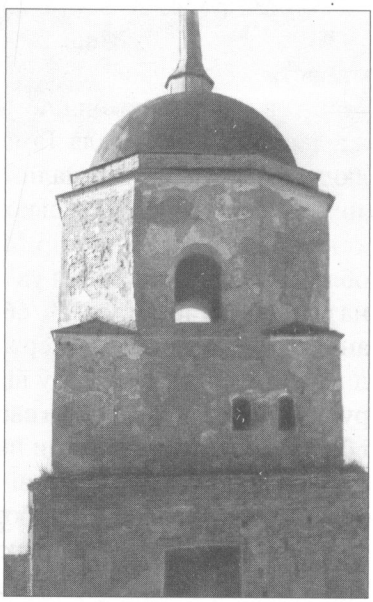
Незважаючи на руйнування і перебудови, оборонні споруди монастиря непогано збереглися до 1960-х років. Чотирикутну в плані територію оточував цегляний мур з бійницями. Чотири наріжні башти були восьмигранними. Посеред південного муру була ще одна восьмигранна башта, а в ній — хвіртка, що правила за господарський вхід. Архітектура башт відзначалася елегантністю; вони мали бойові камери з бійницями, перекривалися купольними склепіннями. Дахи первісно були високими, наметовими, вкривалися ґонтом. Після пожежі 1794 року їх замінили сферичними покрівлями, вкритими бляхою.

У західному мурі містилася надбрамна башта-дзвіниця (не збереглася). Вона стояла на поздовжній осі собору й правила за парадний в'їзд до монастиря. Споруджена перед 1735 роком, вона була спрощеною копією Святої брами Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

До західної частини північного муру впритул прилягає Харлампіївська тепла (трапезна) церква з прибудованим до неї впритул двоповерховим настоятельським корпусом. Її вівтар вінчає сферична баня на світловому восьмерику. Уся споруда накрита єдиним дахом. Фасади,

План Гамаліївського монастиря станом на кінець 1950-х років

Надбрамна дзвіниця Гамаліївського монастиря (не збереглася). *Фото 1959 р.*

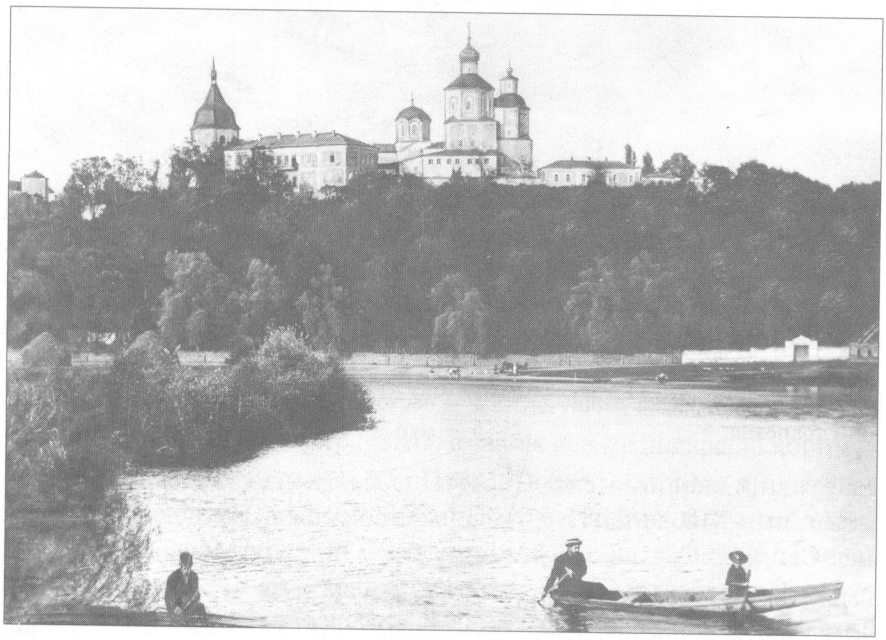
звернені на парадний монастирський двір, мають скромний декор, а в північній стіні прорізано численні бійниці. До північно-західного рогу цієї будівлі прилягає одна з наріжних башт.

На південний захід від собору міститься Г-подібний у плані двоповерховий корпус келій. Первісно він був одноповерховим; другий поверх надбудовано у другій половині XX століття.

Завдяки лаконічності й лапідарній нерозчленованості архітектурних мас монастирський ансамбль справляв враження суворої неприступної фортеці. Є в цьому щось театральне, з часткою архітектурної стилізації. Проте Гамаліївський монастир особливо цінний тим, що він є найпізнішим на Лівобережжі монастирським ансамблем оборонного типу, останньою ланкою історичної еволюції такого типу комплексів, мистецьким підсумком розвитку багатовікової традиції.

У 1920 році монастир закрили і він почав потроху руйнуватися. 1921 року в ньому влаштували кустарну артіль. У 1930–1950 роках монастирські будівлі належали місцевому колгоспу, а в соборі було влаштовано зерносховище. Харлампіївська тепла церква лишалася парафіяльною для села Гамаліївки, а в монастирських келіях жили люди. З 1956 року Гамаліївський монастир оголошено пам'яткою архітектури республіканського значення. 1962 року Сумський облвиконком передав монастир Міністерству внутрішніх справ, яке переобладнало його під місця ув'язнення суворого режиму (ця тюрма має назву «Підприємство 319/66»). Наступного року цей архітектурний ансамбль виключили з державних реєстрів пам'яток, цілком віддавши на поталу каральному відомству. Результатом став ще один етап руйнування ансамблю: на сьогодні повністю знищено оборонні мури і башти, у тому числі й три надбрамні; собор і Харлампіївську церкву перетворено на промислові цехи, у яких встановлено різноманітні верстати. При цьому в соборі влаштовано залізобетонні міжповерхові перекриття і перегородки, а в центральній бані встановлено бак для води (!). У спотвореній до невпізнання Харлампіївській церкві різьблені намогильні плити родини Скоропадських залито бетоном. Корпус келій надбудовано і перетворено на камери для утримання убивць і ґвалтівників.

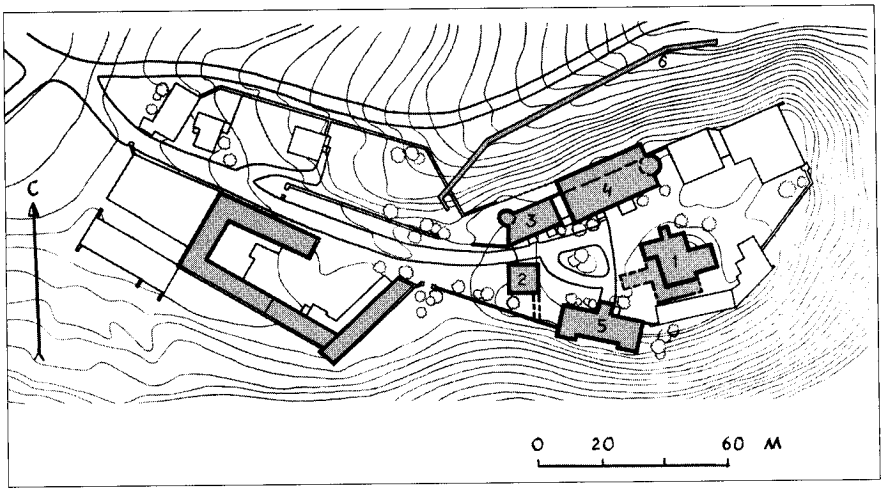
З 1979 року рештки монастиря знову поставлено під охорону держави як пам'ятку архітектури національного значення. Мешканці села Гамаліївки та розташованого поряд великого промислового міста Шостки неодноразово вимагали у влади виселити з монастиря тюрму й передати його Церкві, проте безрезультатно.

Мовчанський монастир у Путивлі. Вигляд з річки Сейм.
Фото кінця XIX ст.

Мовчанський монастир у Путивлі

З історичних джерел знаємо, що у Путивлі в період його розквіту (XVI–XVII століть) було 4 монастирі, причому розташовувалися вони з чотирьох боків міста, неначе захищаючи його від ворожих підступів з усіх чотирьох сторін світу. Борисоглібський монастир стояв

План Мовчанського монастиря. *Обмір і кресленик автора*:
1 – собор;
2 – надбрамна башта-дзвіниця;
3 – трапезна;
4 – церква Різдва Іоана Предтечі;
5 – настоятельський корпус (Консисторія);
6 – мур зовнішньої оборонної лінії

на західній околиці міста; Спасо-Преображенський, заснований ще князями в XIII столітті, — на південному краї Путивля, у фортеці над Сеймом; Святодухів монастир був з півночі; Мовчанський — зі сходу. Нині збереглися споруди лише двох останніх монастирських ансамблів, бо Борисоглібський і Спасо-Преображенський ліквідовані ще за часів імператриці Катерини II у 1770-х роках. В архітектурі путивльських монастирів маємо зразки форм суто російських (собор Святодухового монастиря) і синтезу двох національних традицій — української та російської (надбрамна церква Святодухового монастиря, споруди Мовчанського монастиря).

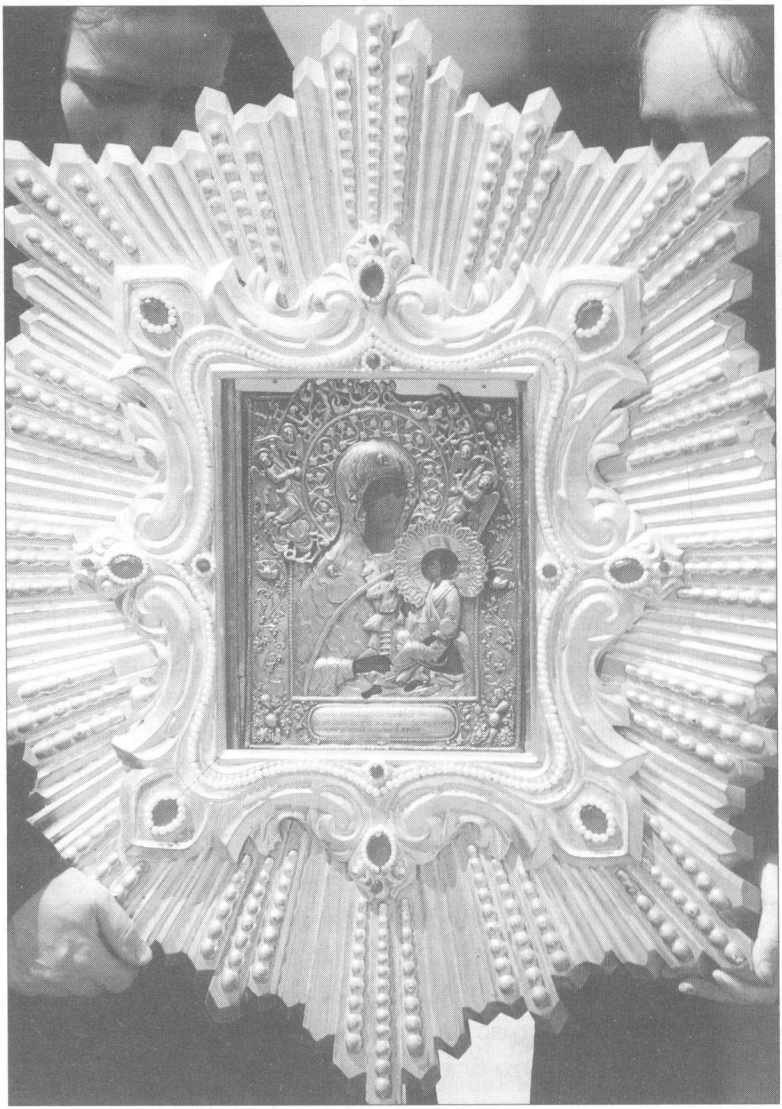
Архітектурний комплекс Мовчанського монастиря міститься на південно-східній околиці міста. Він посідає високий пагорб правого берега річки Сейм і включає такі мурovані з цегли споруди: собор Різдва Пресвятої Богородиці, надбрамна дзвіниця, тепла церква Різдва Іоанна Предтечі, настоятельський корпус, оборонний

Мовчанський монастир. *Фото початку XX ст.*

мур з наріжною баштою, трапезна, а також два господарські корпуси на зовнішньому монастирському дворі. Собор і дзвіниця є головними містобудівними домінантами в панорамі Путивля. З північного боку частково збереглися два оборонних мури — внутрішній, що безпосередньо оперізував монастирську територію, і зовнішній, вздовж дороги до Сейму. Ці мури — чи не єдині зримі залишки колись грізної мурованої фортифікації Путивля.

Монастир органічно вписано у неповторний за красою епічний ландшафт. Таких краєвидів нині в Україні збереглося дуже мало. Але з історичного погляду ця ідилічна картина дещо оманлива: заглиблюючись у минуле, можна виявити нині приховані чи забуті драматичні пристрасті, що вирували на берегах Сейму протягом XVII століття: «Это благословенное и ныне столь спокойное Посеймье — некогда главный притон самозванцев и гнездо возмутителей, откуда неистовые толпы стремились беспрестанно буйство-

Чудотворна ікона Мовчанської Богородиці

вать на пепелище отечества», — так стильно висловився про Путивль краєзнавець першої половини XIX століття Дмитро Деменков.

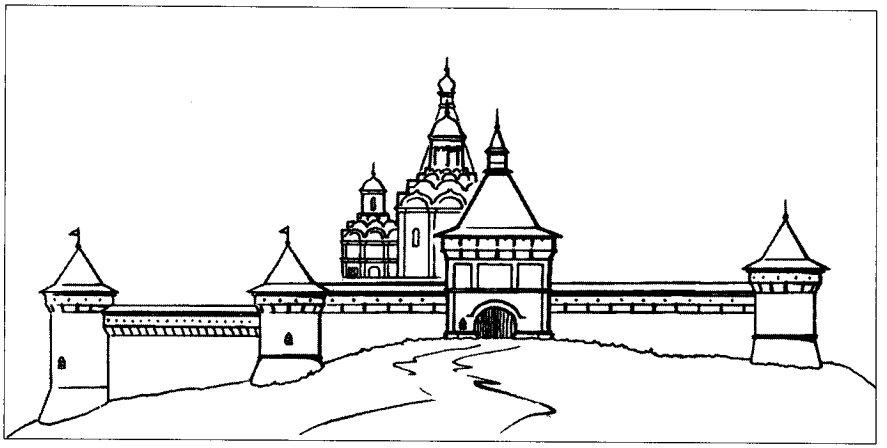
Мовчанський монастир має надзвичайно складну й заплутану історію. Атрибуція[5] його в цілому та окремих споруд донедавна не була з'ясована. Всі дотеперішні атрибуції, зроблені в XIX та XX століттях, доводиться визнати сумнівними. Досі більшість дослідників датували стіни й башти монастиря початком XVII століття, надбрамну дзвіницю — 1700 роком, собор Різдва Пресвятої Богородиці — 1630 – 1636 роками. Вперше ці атрибуції навів архімандрит монастиря Сосфен у рукописі «Краткая историческая записка о Путивльском монастыре» 1855 року, а опублікував у своїй праці 1884 року П. Преображенський[6]. Деякі відмінності внесли дослідники радянської доби. Проте на сьогодні доведено, що собор разом з дзвіницею, яка насправді первісно була фортечною надбрамною баштою, разом з мурами та наріжними баштами споруджено в один будівельний період — у перші роки XVII століття (1602–1604 роки).

Розглянуті в хронологічній послідовності повідомлення різних історичних джерел, які стосуються Мовчанського монастиря, дають змогу остаточно з'ясувати історію виникнення монастиря. У результаті вимальовується така хронологія подій. У 1405 році за 20 кілометрів на північний схід від Путивля, поблизу нинішнього села Нова Слобода, над болотом Молче на місці об'явлення чудотворної ікони Богородиці виник монастир, який назвали Молченським. Головною святинею його була чудотворна ікона Мовчанської Божої Матері, на початку XVII століття перенесена до путивльського монастиря, який і успадкував цю історичну назву.

У 1591–1593 роках монастир над болотом Молче зруйнували татари, тому ченці на чолі з ігуменом Пафнутієм переселяються до Путивля. У 1597 році в документах уперше згадується самостійний Путивльський монастир і його перший ігумен Ілля. У 1602 році він посилає в Москву чолобитну, в якій є такі слова: «Строится де

[5] Атрибуція — визначення дати будівництва, призначення будівлі, замовника й автора.

[6] *Преображенский П.* Путивльский Молченский Печерский монастырь (Курской губернии). — М., 1884. — 27 с.

Мовчанський монастир у 1604 р. Вигляд з заходу. *Реконструкція автора*

у Путивле Государева Богомолья Рождества Пречистой Богородицы общий монастырь вновь, за посадом, над Крынкою». Це — перша згадка про будівництво Мовчанського монастиря з топографічною прив'язкою (річка Кринка протікала через Путивль з півночі й сходу від монастиря). У 1603 році московський цар Борис Годунов надав монастирю нові маєтності й подарував коштовну панагію.

18 листопада 1604 року Путивль добровільно здався Лжедмитрію I, присягнувши йому на вірність як законному московському цареві. Відтоді й до 26 травня 1605 року Мовчанський монастир був резиденцією Самозванця. У 1605 році внаслідок бойових дій Смутного часу Молченський монастир над болотом Молче було вщент зруйновано, ченці його полишили напризволяще, а маєтності передано Путивльському Мовчанському монастиреві. З цього року монастир у Путивлі називають «Большим Молчанским Белыя Богородицы».

Мовчанський монастир у Путивлі, збудований протягом 1602–1604 років, мав мурованні укріплення. На ті часи в Московії було багато монастирів, що виконували роль оборонних форпостів: Троїце-Сергіїв, Соловецький, Пафнутьєв-Боровський та Кирило-

Білозерський. Без них захист державних кордонів і підступів до столиці був би просто неможливий. Від звичайних фортець вони відрізнялися лише тим, що залогою їх були ченці. Згідно з урядовим наказом, при появі ворога вони мусили не залишати стін монастиря і відбивати напад. Свідченням надійності укріплень Мовчанського монастиря є те, що Лжедмитрій I у 1605 році саме тут мав свою резиденцію, і почувався цілком безпечно. З цим історичним персонажем пов'язана найбурхливіша сторінка історії монастиря.

Лжедмитрій I

Так званий Лжедмитрій I за версією царя Бориса Годунова був ченцем-розстригою Гришкою Отрепьєвим, а за дослідженнями серйозних істориків — не виключено, що й справжнім сином царя Іоанна Васильовича IV, прозваного Грозним, царевичем Дмитрієм, котрий, проте, не мав юридичних прав на московський престол (царевич був, по-перше, сином невінчаної дружини Івана Грозного, а по-друге, він і справді був чернець-розстрига). Здобувши добру освіту десь в Україні й зібравши тут у 1604 році невелику армію, переважно з козаків, він рушив на Москву. У відомій битві під Добриничами армія Бориса Годунова вщент розгромила царевича й він зібрався тікати до Польщі. Аж раптом на бойовище прискакав один московитянин з повідомленням, що головне місто Сіверської землі Путивль перейшло на бік царевича і готове виставити на його підтримку 40-тисячне військо.

Розташувавшись у Мовчанському монастирі під захистом путивльського воєводи Рубця-Мосальського, царевич почав збирати військо для нового походу. У трагедії Олександра Пушкіна «Борис Годунов» цар Борис дає історично точну оцінку результатам битви під Добриничами:

Он побежден, какая польза в том?
Мы тщетною победой увенчались.
Он вновь собрал рассеянное войско
И нам со стен Путивля угрожает.

У стінах монастиря Лжедмитрій I провів чотири місяці. За переказами, він жив у бойовій камері над вівтарем монастирського собору. Після нього в монастирі збереглося кілька реліквій: так зване «тронне крісло Самозванця» (нині зберігається в Путивльському краєзнавчому музеї), образ Жировицької Божої Матері — явно католицького письма, проте дуже шанований у Путивлі, та дерев'яна скульптура «Христос у темниці» — шедевр станкової пластики кінця XVI — початку XVII століть. Нині ця унікальна скульптура також зберігається в Путивльському краєзнавчому музеї.

Після перенесення бойових дій доби Самозванщини углиб Московії Путивльський Мовчанський монастир знову став центром нового етапу громадянської війни. За свідченнями істориків, тут утворилося справжнє «революційне вогнище» всіх українських земель, головний осередок боротьби проти московських порядків під гаслами «землі і волі». У Путивлі цей опозиційний рух мав уже готові організаційні форми. Бунтівників підтримали новопризначений путивльський воєвода князь Григорій Шаховськой та чернігівський воєвода князь Телятевський. Останній висунув на головнокомандувача повстанської армії свого колишнього холопа Івана Болотникова, котрий з підставної фігури скоро зробився справді видатним полководцем. Центром повстання Болотникова 1606–1607 років лишався Путивль. Звідси повстанська армія вирушила на Москву.

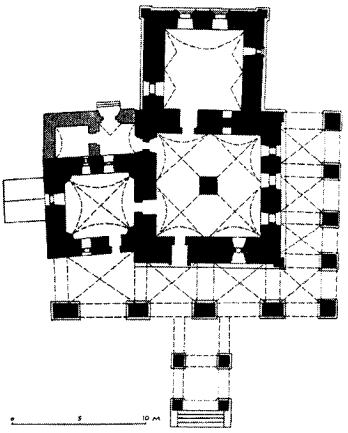
Після цих бурхливих подій 24 квітня 1612 року в соборі Мовчанського монастиря сталася пожежа, після якої храмову чудотворну ікону Мовчанської Богородиці перенесли до собору Святодухового монастиря. Ця пожежа дуже поруйнувала собор. Відбудова затягувалася, оскільки 1613 року польська армія штурмом взяла Путивль і розгромила, а 1618 року — сплюндрували запорозькі козаки, які під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного йшли до Москви на допомогу польському королевичу Володиславу.

Собор відбудовано у 1630 році й заново освячено тільки в 1636 році, як про це свідчив напис на дерев'яному напрестольному хресті. Довгий час ця дата вважалася датою заснування мурованого собору, проте історичні джерела її не підтверджують.

У 1654 році секретар Антіохійського патріарха Макарія Павло Алеппський проїздом з Києва до Москви відвідав Мовчанський монастир і залишив нам його опис: «Монастир на околиці міста, на високому пагорбі, що підноситься над навколишніми землями, а перед ним унизу тече річка. Він весь мурований». У монастирському соборі Антіохійський патріарх Макарій відслужив літургію, а в нижній церкві — панахиду на могилі Ієремії, митрополита Акрського. Поряд з Ієремією було й поховання грецького єпископа Неофіта. Вони належали до численної громади грецьких єпископів, котрі в XVI–XVII століттях їздили вижебрувати фінансову допомогу до Москви. Ці двоє десь у 1640-х роках занедужали, проїжджаючи через Путивль, і тут померли.

На підставі досліджень можна зробити висновки, що у XVII столітті монастирська територія, обмежена оборонними мурами, в плані становила неправильний шестикутник, витягнутий з заходу на схід згідно з обрисами гори, периметром близько 300 метрів. Надбрамна башта розташована з заходу, з боку міста. Стіни мали незначну висоту — не більше як 5,5 метра при товщині від 2,0 до 4,5 метрів. Усі башти, крім надбрамної, були циліндричними діаметром 6–8 метрів. Їх було не менше п'яти. Донині збереглися нижні частини двох із них, а також квадратна в плані надбрамна башта, перебудована на дзвіницю. Всі укріплення, крім надбрамної башти, збереглися в первісних формах до 30-х років XIX століття, коли їх стали планомірно руйнувати під час подальшої розбудови монастиря.

Перше, що дивує при огляді монастирських мурів, — їхня незначна висота (менше як 5 метрів). Але для початку XVII століття цього було цілком досить. Адже Троїце-Сергієва лавра під Москвою, мури якої, дуже схожі на путивльські, мали висоту лише 5,5 метра, успішно витримала 16-місячну облогу великої польсько-української армії в 1608–1610 роках.

План першого ярусу собору Різдва Пресвятої Богородиці Мовчанського монастиря. *Обмір і кресленик автора*

Собор Різдва Пресвятої Богородиці є центральною спорудою і в оборонній системі, і в архітектурній композиції монастирського комплексу. Розташований він посеред подвір'я. Собор — явище в українській архітектурі цілком унікальне. Ця унікальність пов'язана з незвичайністю форм споруди і наявністю двох основних будівельних етапів. Раніше висловлювалися гіпотези, що теперішній храм — це лише частина стародавньої, набагато більшої споруди; або, навпаки, що собор є пізньою прибудовою до стародавньої фортечної башти, перетвореної на вівтар. Обидві гіпотези не знайшли підтвердження.

Нині собор є складною структурою, яку утворюють три висотні об'єми типу «восьмерик на четверику» скомпоновані в плані літерою «Г» й оточені з заходу й півдня аркадою-галереєю. До найвищої вежі центрального приміщення собору зі сходу прилягає вівтар, а з півночі — бічний вівтар Святих Зосими і Савватія, Соловецьких чудотворців. Храм двоповерховий, тобто на підкліті, за московськими взірцями. У верхньому храмі містився головний престол — Різдва Пресвятої Богородиці, у нижньому — престол в ім'я Собору Пресвятої Богородиці. У стінах собору збереглися також дві рушничні бійниці. Це свідчення того, що монастирський собор первісно мав виконувати оборонні функції.

Висотно розкриті приміщення другого ярусу собору різко контрастують з низенькими затемненими приміщеннями першого ярусу. Але такий характер архітектури другого ярусу є результатом надбудови, яка була здійснена на зламі XVII–XVIII століть, близько 1700 року.

Південний фасад собору Різдва Пресвятої Богородиці.
Реконструкція автора станом на перший будівельний етап 1604 р.

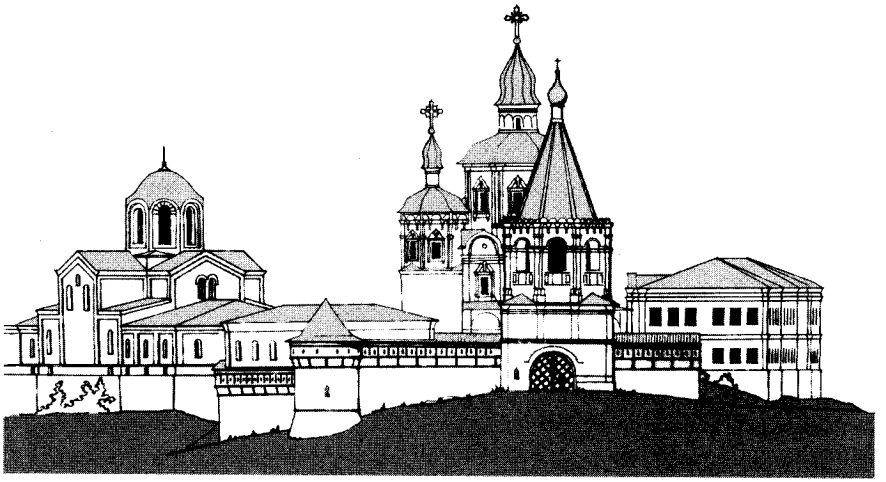
Собор Різдва Пресвятої Богородиці на першому будівельному етапі був типово московським храмом на підкліті, композиція якого була ускладнена наявністю бічного вівтаря. Відкрита галерея-гульбище була практично необхідною, оскільки храм двоярусний і на верхній ярус можна було потрапити тільки з тераси. Проте в архітектурному вирішенні цього храму є три неординарні архітектурні особливості: вівтар у вигляді квадратної вежі, а не напівкруглої апсиди; камера оборонного призначення на третьому ярусі над вівтарем і вінчання її мурованим шатром; перекриття підкліту системою хрестових склепінь зі стовпом посередині. Ці особливості пояснюються функціональними потребами: собор зводився посеред тісного фортечного двору, забудованого з усіх боків. Щоб збудувати трапезну, теплу церкву, собор, найвищу фортечну башту, «поварню», сховища пороху і зброї окремими спорудами, просто не було місця. Довелося все це об'єднати в одній будівлі. Комори було влаштовано в підвалі й у підкліті, трапезну й «поварню» — у підкліті, собор і теплу церкву — на другому ярусі, бойову камеру з бійницями — на третьому ярусі, над вівтарем.

Отже, собор Різдва Пресвятої Богородиці Мовчанського монастиря належить до рідкісного типу багатофункціональних культових споруд, пристосованих до оборони, їх іноді називають «церква-фортеця». Невідомі нам зодчі початку XVII століття не тільки створили гармонійну архітектуру, а й вирішили важливе інженерне завдання: з появою собору система фортифікації монастиря стала цілком довершеною, і він зробився неприступним для нападників.

Близько 1700 року собор зазнав радикальних змін: було розламано завершення центрального приміщення, головного й бічного вівтарів і натомість надбудовано імпозантні восьмерики, увінчані типово українськими двоярусними кружальними банями з «ковнірами» й маківками. Слід відзначити, як тактовно підійшов майстер до твору свого попередника. Характерні форми декору кінця XVII століття введено дуже обережно, навіть скупо; вони добре поєднуються з декором початку XVII століття. Це сприяє цільності художнього образу храму. Ймовірним автором цих перебудов

Собор Різдва Пресвятої Богородиці. Фрагмент

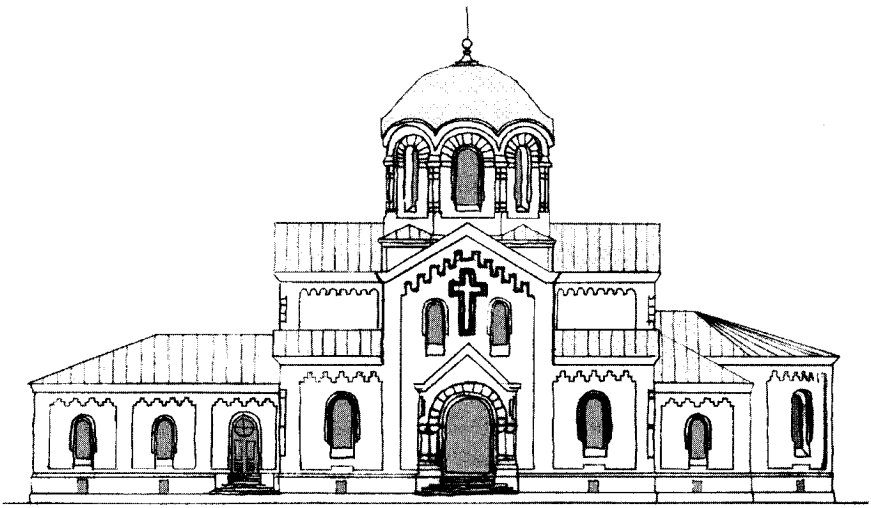

Авторський проект реставрації і пристосування Мовчанського монастиря, розроблений у 1981 р. Панорама з західного боку

вважаємо славнозвісного «записного Государева мастера Матвея Ефимова», який саме в цей час, як документально встановлено, працював поблизу Путивля — у Глухові й Глухівсько-Петропавлівському монастирі.

Найхарактерішим в тому розвитку композиції, якого зазнав собор Різдва Пресвятої Богородиці на зламі XVII–XVIII століть, є поява чіткого вертикалізму (висота собору досягла 35 метрів), завдяки чому він перетворився на містобудівну домінанту загальноміського значення. У цьому можна вбачати вплив стилістики української національної архітектури з її прагненням до висотних баштоподібних композицій.

Отже, собор Різдва Пресвятої Богородиці Мовчанського монастиря є складною і багатозначною за стилістикою пам'яткою: безумовно належачи до витворів провінційного московського зодчества, він, проте, опосередковано відобразив впливи української національної архітектури, які протягом XVII століття поступово

Південний фасад церкви Різдва Іоанна Предтечі. *Реконструкція автора*

проникали в Московію. Тому об'єктивно цей собор є пограничним культурним феноменом і становить інтерес для вивчення обох національних архітектурних традицій. У цьому полягає принципова відмінність храму від інших будівель Мовчанського монастиря.

Надбрамна дзвіниця стоїть перед собором. Це висотна ярусна споруда типу «восьмерик на четверику», завершена шатром з маківкою. Четверик і восьмерик належать різним будівельним періодам. Нижній ярус є оборонною надбрамною баштою 1602–1604 років, а восьмерик, увінчаний стрімким шатром з маківкою, надбудовано у 1700 році.

Монастирська трапезна міститься на північ від дзвіниці. Це одноповерховий корпус, надбудований у першій половині XIX століття над казематами, прилеглими до стародавнього фортечного муру з наріжною круглою баштою. Під час реконструкції трапезної в 1876 році над баштою зведено одноярусну дзвіницю у вигляді восьмерика, увінчаного гранчастою банею.

Тепла церква Різдва Іоанна Предтечі замикає з півночі монастирське подвір'я. Чоловим південним фасадом вона звернена до собору. Церква збудована в 1866–1869 роках за проектом, затвердженим у Петербурзі в 1865 році. Це був однобанний хрестовокупольний храм у формах офіційного так званого русько-візантійського стилю. Храм поставлено як на підмурку на монастирському оборонному мурі з казематами 1602–1604 років. Мур і каземати й зараз добре видно у підвалі церкви. Під час будівництва нової церкви зруйновано старий напіврозвалений однойменний мурований храм, побудований у 1602–1604 роках.

На жаль, у 1930-х роках, коли монастир закрили й віддали під виробництво, баню церкви Різдва Іоанна Предтечі зруйнували, а уцілілі частини надбудували ще двома поверхами, зробивши храм схожим на звичайний будинок. Цей важкий і масивний об'єм порушив гармонію старовинного ансамблю. Зараз цей корпус настільки псує враження від комплексу пам'яток, що виникає потреба повернути храмові його первісні форми.

Настоятельський корпус стоїть на схилі гори й замикає з південного боку монастирське подвір'я. Чоловим північним фасадом звернений до собору. Збудований у 1720-х — 1730-х роках за ігумена Мойсея, котрий помер у 1732 році. Його товсті стіни й постановка на схилі гори свідчать про те, що в основі споруди — давній фортечний мур і, можливо, ще якісь будівлі початку XVII століття. Спершу корпус був одноповерховим. У середині XIX століття його розширили на південь і надбудували другий поверх. Тут спершу містилися братські келії ченців на першому поверсі й настоятельські покої на другому. Згодом цей корпус зайняла Путивльська духовна консисторія.

Зовнішній оборонний мур міститься з північного боку монастиря під горою. Уздовж нього проходить старовинний спуск до річки Сейм. Мур зараз дуже зруйнований, він мав бійниці різноманітної форми: вузенькі — для рушничного вогню і широкі аркові — для артилерії. Його висота 1,5 метра. Це дивом уцілілий елемент складної системи загальноміських укріплень Путивля XVII століття. За наказом

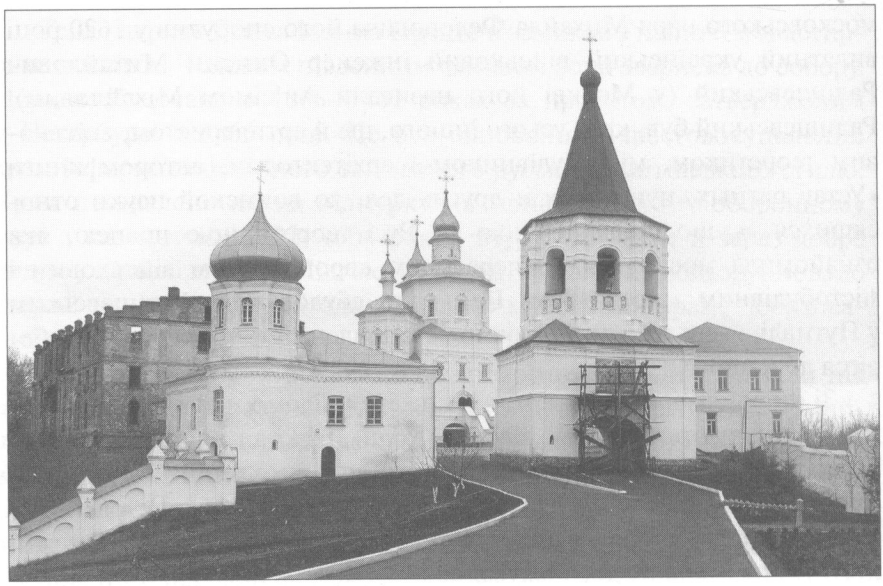
московського царя Михайла Федоровича його спорудив у 1620 році видатний український військовий інженер Онисим Михайлович Радишевський (у Москві його називали Анісімом Міхайловим). Радишевський був, крім усього іншого, ще й артилеристом, військовим теоретиком, містобудівником і архітектором, автором книги «Устав ратных, пушечных и других дел, до воинской науки относящихся...», що стала першою на Русі теоретичною працею, яка ознайомила московитян з передовим європейським військовим і містобудівним мистецтвом. Цей мур, збудований Радишевським у Путивлі, — чи не єдиний точно встановлений його витвір, що зберігся до нашого часу.

Зі старої літератури й архівних джерел відомо, що монастирську гору пронизують печери й підземні ходи. Деякі з них прориті одночасно з будівництвом оборонного монастиря, їх склепіння викладено з цегли. У XIX столітті у печерах знаходили польські монети початку XVII століття з іменем короля Сигізмунда. З того часу ці підземні пустоти, на жаль, не досліджувалися.

Мовчанський монастир, як і все місто, почав поступово занепадати ще з кінця XVII століття. Після реформ російської імператриці Катерини II і секуляризації монастирських маєтностей він став третьокласним, тобто найнижчим за своїм статусом, з 12 ченцями й ігуменом. Але продовжував приваблювати не тільки простих прочан, а й істориків, дослідників старовини, які зробили немало відкриттів у багатющому монастирському архіві.

У пореволюційний період монастир закрили, ченців розігнали. У 1921 році тут сталася пожежа, після якої довелося розібрати соборну галерею. З 1930-х років територію і споруди колишнього монастиря використовували дитячий будинок, сільське профтехучилище, військовий завод. Останній містився тут майже до самого краху Радянського Союзу. Саме цей військовий завод остаточно довів архітектурний комплекс до катастрофічного стану.

Вивчення Мовчанського монастиря розпочалося після Другої світової війни. Реставраційні роботи провадилися про людське око з 1960-х років, але до кінця XX століття жодна з пам'яток

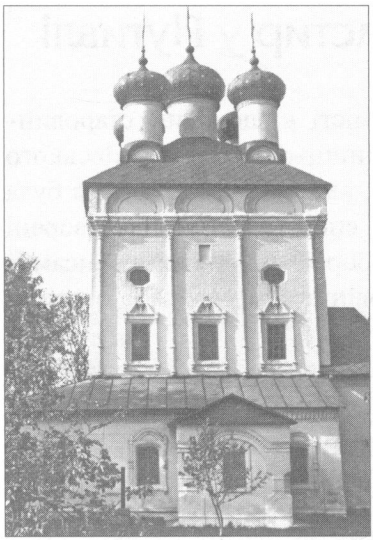
Мовчанський монастир після завершення першого етапу реставрації

комплексу не була виведена з аварійного стану незважаючи на те, що було витрачено мільйони рублів народних коштів. З 1992 року монастирський комплекс повернули Українській Православній Церкві. З того часу тут діяв спершу чоловічий, тепер — жіночий монастир. На сьогодні завершено наукову реставрацію собору, у ньому створено новий іконостас, який органічно вписався в інтер'єр, реставровано інші споруди, відновлено монастирську огорожу з вхідними брамами, впорядковано територію. Розпочато відбудову церкви Різдва Іоанна Предтечі. Вже зараз очевидно, що Мовчанський жіночий монастир у Путивлі невдовзі стане одним з найкрасивіших в Україні. Як пам'ятка архітектури й містобудування національного значення Мовчанський монастир належить до найоригінальніших і найцінніших у нашій державі. Це найбільш ранній приклад творчої взаємодії українських і російських національних традицій в архітектурі.

Святодухівський монастир у Путивлі

Крім Мовчанського монастиря в місті є ще один старовинний монастирський ансамбль — колишнього Святодухівського (Святодухового) монастиря. Після того, як чернецька громада була скасована, з 1770 року монастирські споруди були перетворені на міський Спасо-Преображенський собор. Нині до складу ансамблю входять собор, надбрамна церква-дзвіниця та мурована огорожа з брамою і хвірткою.

Історія цієї святині складна й заплутана, початок її губиться у глибині століть. Перша писемна згадка про Святодухівський монастир датується 1595 роком. Тоді всі монастирські споруди були дерев'яними. Наприкінці великої Смути в Московському царстві, у 1617 році розпочато спорудження мурованого собору Зішестя Святого Духа з бічним вівтарем в ім'я Введення в храм Пресвятої Богородиці. Але чи то через брак коштів, чи тому, що монастир був дівочим і путивльські воєводи його ігнорували, будівництво собору тривало аж до кінця XVII століття. Зрештою ігуменія Онисія у 1697 році, через 80 років після початку будівництва, поскаржилася самому московському цареві Петру I, котрий одразу ж послав до Путивля свій указ, в якому не тільки дав необхідні розпорядження, а й назвав поіменно всіх винуватців цього довгобуду: «Стольнику и воеводе Степану Тимофеевичу Клокачеву в Путивль: в прошлых годах Духов девич монастырь и церковь Божия начаты постройкой по нашему Государеву указу и на нашу Государеву казну. Что первые строители монастыря Левонний Липеванов, Никифор Яцын да Иван Дашков строили лет с десять и больши, а после них строителями были путивльские дворяне, переменявшиеся ежегодно (...), и эти строители продолжали постройку лет семьдесят и больши. Велено по Государевым указам и грамотам к Путивльским воеводам 1681, 1683 и 1689 годов определить к тому делу из Путивльских детей боярских лучших людей. (...) Между тем ныне, когда достраивается тот

Собор Святодухівського монастиря в Путивлі (нині Спасо-Преображенський собор)

монастырь и ограда, нет у каменного дела ни строителей, ни досмотрщиков, ни единого человека»[7].

Таке піклування царя про будівництво провінційного монастиря мало певні політичні причини, про що свідчить подальша історія ув'язнення тут царівни Софії. Завдяки царському втручанню всі будівельні роботи в монастирі остаточно закінчено аж 1707 року, перед приїздом Петра I до Путивля (цар побував у Путивлі під час Північної війни восени 1708 року). Крім нині збережених мурованих споруд, тут були ще дерев'яна двоповерхова Михайлівська церква, дерев'яні корпуси келій та будинок ігумені.

Відповідно до запровадженої імператрицею Катериною II політики секуляризації монастирських маєтностей за указом єпископа Севського і Брянського від 18 серпня 1768 року черниць зі Святодухівського монастиря перевели до міста Севська. Їм було наказано залишити в Путивлі все монастирське майно. Коли ж вони спробували винести з собою деякі найцінніші книги і богослужебні предмети, а також часточки святих мощей, «побожні» путивляни напали на черниць, побили їх (!) і все повідбирали. У 1770 році указом Синоду Святодухівський монастир було остаточно закрито, його собор перейменовано в міський Спасо-Преображенський собор. Проте історія і слава монастиря не зникли безслідно, бо залишилися видатні мистецькі пам'ятки європейського рівня, що нині формують унікальний за ступенем збереженості архітектурно-мистецький ансамбль.

[7] Отже, хронічні радянські довгобуди, що омертвляли мільярдні капіталовкладення, — це зовсім не комуністичний винахід, а суто російське явище, за яким — довга історична традиція!

У центрі території за муром з монументальними брамами, в оточенні столітніх дерев підноситься білосніжний кристалічний об'єм Спасо-Преображенського собору, увінчаний п'ятьма блакитними цибулястими баньками на глухих циліндричних підбанниках. Висотний центральний четверик контрастує з приземкуватими апсидами, північним бічним вівтарем Введення в храм Пресвятої Богородиці, південним бічним вівтарем архангела Михаїла, галереєю, ґанками, що оточують його з усіх боків. Такий тип храму є традиційним для московського зодчества XVII століття. Собор датується 1617–1693 роками й має в межах цього хронологічного періоду два будівельні етапи: на першому етапі було зведено четверик основного об'єму з апсидою, на другому, ближче до кінця XVII століття — Введенський бічний вівтар та аркадну галерею з західного й південного боків. Потім собор неодноразово перебудовувався.

Незважаючи на монументальні форми й великі розміри собору, він дуже вишуканий і граційний, у дусі архітектури петрівського часу. Інтер'єр вражає висотою єдиного нерозчленованого внутрішнього простору, щедро освітленого завдяки численним вікнам. Це різко контрастує з низенькими затемненими галереями й приділами, що з'єднуються з центральним обсягом широкими арками, пробитими під час ремонтів у XIX столітті. Стіни всередині первісно були побілені, а на їхньому тлі яскравим декоративним акцентом виділявся іконостас. Він датується 1693 роком і є унікальним хоча б тому, що він — єдиний, чудом уцілілий на Лівобережній Україні з кінця XVII століття. Його барвистий, пишний килим є справжньою окрасою строгого й лаконічного храмового інтер'єру. Він шестиярусний і своєю вершиною майже сягає зеніту склепіння. За типом композиції більше подібний до російських іконостасів: горизонтальні карнизи й вертикальні різьблені колонки утворюють прямокутну сітку, у яку вкомпоновано ікони. Яруси неоднакові за висотою, а монотонність горизонтального ритму перебиває широке середнє поле, що відповідає царським вратам. Іконостас має характерні українські дверні отвори царських і дияконських врат зі зрізаними кутами, пишну виноградну лозу, що обплітає колонки, наскрізне

Чернецька намогильна плита в інтер'єрі Спасо-Преображенського собору

різьблення колон першого ярусу, типове для України кінця XVII століття, барокове різьблення іконних рам нижнього ярусу з рослинним орнаментом, що нагадує заставки українських стародруків. Певно, українські сницарі, виконуючи замовлення монастирської братії та фундаторів — путивльських «дітей боярських», внесли до канонічної для Московії загальної композиції характерні риси, притаманні тогочасному українському мистецтву. Не виключено, що вибір композиції іконостаса продиктували особливості інтер'єру, в якому висота вдвічі перевищує ширину. Інтер'єр цього собору разом з іконостасом є рідкісним на сьогодні зразком органічного, високомистецького синтезу художніх традицій двох народів.

У центрі соборного інтер'єру на довгому ланцюгу висить срібна люстра у стилі бароко, виготовлена у 1692 році в Нюрнберзі й подарована монастирю царем Петром I. Нижня сфера прикрашена прорізним орнаментом, що дуже подібний до декору українських ювелірних виробів XVII століття. Це дало підстави для гіпотези, що до Нюрнберга попередньо надіслали абрис, тобто креслення люстри, виконане кимось з українських золотарів.

При виході з собору в північний Введенський приділ у стіні арки вмуровані дві різьблені кам'яні плити. На них добре видно написи церковнослов'янським шрифтом. Це — надзвичайно рідкісні в Україні зразки намогильних плит першої половини XVII століття. Їх знайшли в землі у 1899 році під час проведення капітального ремонту собору і замурували на теперішньому місці. Написи на плитах розшифрровуються так: «Лета 7151 (1643 рік від Різдва Христового) преставися раба Божия инока схимница Прокла»; «Лета 7153 (1645 рік) преставися раба Божия девица Евдокея».

Надбрамна церква-дзвіниця стоїть на південь від собору. Це досить дивна асиметрична споруда, зведена у 1697–1707 роках як надбрамна церква Святодухівського монастиря. Первісно вона була освячена як церква Різдва Христового. У 1764 році її переосвятили після ремонту як Петропавлівську. Після закриття монастиря у 1770 році (за іншими джерелами — у 1786 році) указом Синоду церкву перейменували на Хрестовоздвиженську.

Вона триярусна, як і більшість надбрамних церков. У нижньому ярусі зроблена велика аркова брама з келіями обабіч, у другому ярусі — тридільна безверха церква з заокругленим вівтарем. Над її західним притвором як надбудова третього ярусу височить могутній восьмерик дзвіниці з наметовим дахом і маленькою банькою. Двоповерхова прибудова з заходу, яка візуально дещо врівноважує асиметричність загальної композиції, зведена у 1764 році.

Для цієї пам'ятки характерні простота й величавість форм. Вона позбавлена дріб'язкових прикрас. Відтак образ її формується на зіставленні лапідарних об'ємів і площин. Лаконічна, навіть дещо брутальна архітектура надбрамної церкви-дзвіниці — разючий контраст щодо витонченості архітектурних форм собору. Але якщо собор статичний у своїй кристалічній довершеності, то надбрамна церква характеризується виразною динамікою: архітектурні форми наростають від низенької апсиди через центральний об'єм з високим дахом і декоративною маківкою до аркового восьмерика дзвіниці. Остання, окрім суто культових функцій, мала ще й оборонні, про що свідчать вузенькі рушничні бійниці в основі восьмерика.

З цією спорудою пов'язана одна з найцікавіших сторінок історії Путивля. У надбрамній церкві-дзвіниці на першому поверсі є келії обабіч брами. Одна з них, розташована на схід від проїзду, майже під церковним вівтарем, трохи заглиблена в землю. Вона має одні двері й вікно, звернені у монастирський двір, до собору. Це — келія царівни Софії Олексіївни, дочки московського царя Олексія Михайловича, яка у 1682 році домоглася регентства при своїх малолітніх братах Івані та Петрі, правила Московським царством, але через 7 років була усунена від влади й пострижена в черниці. Після другого стрілецького бунту Петро I вирішив вислати сестру з Москви подалі й вибрав для цього путивльський Святодухівський дівочий монастир. За наказом царя вона постійно перебувала «под крепким караулом». Проте йому цього здалося замало. За переказами, відправляючи Софію з Москви, Петро пообіцяв прислати їй подарунок, щоб вона його не забувала. І справді, на замовлення російського самодержця в Голландії було виготовлено спеціальний годинник-куранти, який

голосними пронизливими звуками відбивав кожну хвилину (!). Петро I наказав поставити годинника прямо під вікном царівни, аби вона щохвилини згадувала «любезного братца». Про те, що садистський намір царя мав досягти успіху, свідчили прочани, які чули цей годинник у середині XIX століття, коли він перебував уже в Мовчанському монастирі: щохвилини боєм царська забавка дуже нервувала і ченців, і прочан, аж поки її не зламали. Царівна Софія недовго пробула у Святодухівському монастирі, бо Петро I скоро збагнув, що тримати колишню правительку в Путивлі небезпечно: адже впродовж XVII століття це місто не раз ставало центром різних заколотів, спрямованих проти центрального московського уряду. А царівна легко могла стати приводом до заворушення серед путивльських стрілецьких полків, завжди невдоволених і схильних до бунтів. Тому царівну перевели з Путивля в інше місце, а годинник, подарований царем, потрапив до Мовчанського монастиря, де й пропав.

Царівна Софія

Софроніївський монастир

1405 року за правління Великого князя Московського Василія Дмитровича над болотом Молче на високих горах, порослих дубовим лісом, з'явилася чудотворна ікона Пресвятої Богородиці. Ця місцевість, за 20 верст на схід від Путивля, входила до путивльської

Софроніївський монастир. *Літографія кінця XIX ст.*

волості, тож путивляни одразу на місці, де знайшли чудотворну ікону, поставили невеличку дерев'яну церкву Богородиці, коло якої згодом стали селитися ченці-пустельники. Деякі з них розпочали копати собі печери на схилах гір. Гору, на якій об'явилася чудотворна ікона, назвали Чудною. Так виник невеликий монастир, що називався Молченською (Мовчанською) Різдва Богородиці пустинню.

У 1580-х роках, коли пустинь перетворилася на більший монастир, її ченці спорудили у Путивлі свій храм Різдва Богородиці з приділом Софії, Премудрості Божої. 1592 року під час нападу татар на Посейм'я Мовчанська пустинь була спалена, і всі її ченці на чолі з ігуменом Пафнутієм 1593 року переселилися до Путивля, перетворивши там подвір'я довкола свого храму Різдва Богородиці на новий Мовчанський монастир. А місцевість колишньої пустині над болотом Молче на Чудній горі стала володінням путивльського монастиря[8].

[8] Описание Путивльской Молчанской Рождество-Богородицкой Софрониевой пустыни. — СПб., 1846. — С. 11–52.

Незважаючи на часті татарські напади, на місці пустині жевріло життя: напевно, кілька схимників жили в печерах. 1605 року Мовчанська пустинь була приписана до Путивльського Мовчанського монастиря, тут влаштовано монастирську пасіку. На місці храмів, спалених татарами, поставили дерев'яну церковицю в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці Печерської, а при ній три келії, у яких жив один старець з Путивльського монастиря і монастирський бортник.

1630 року монастир спорудив тут першу мурована церкву Різдва Богородиці. Біля неї 1653 року було відновлено й колишній монастир. З того часу, щоб уникнути плутанини, Путивльський монастир став іменуватися Великим Мовчанським, а той, що над болотом Молче, — Малим Мовчанським пустинним. 1656 року будівничим, а згодом — ігуменом монастиря став ієромонах з Путивля Софроній — чоловік напрочуд енергійний і господарний. Він правив братією до 1692 року і його клопотами Мовчанський пустинний монастир значно розрісся, отримав багаті вотчини, завів широке муроване будівництво, став одним з найвідоміших монастирів Посейм'я. З поваги до заслуг ігумена ще за його життя монастир у народі стали називати Софронієвим, а після його смерті закріпилася офіційна назва Софронієва пустинь, або ж Софроніївський монастир[9].

1672 року ігумен Софроній дав притулок у монастирі Семену Медведєву (1640–1691), котрий згодом став одним з найвизначніших московських дисидентів XVII століття. Молодий піддячий Приказу тайних справ, чоловік здібний і гарячий, постригся в Москві під іменем Сильвестра і став одним з улюблених учнів Симеона Полоцького — церковного діяча й просвітителя, який першим приніс у Московщину плоди української і західної вченості, був першим російським драматургом та інтелектуально підготував грунт для реформ царя Петра І. Вивчившись у Симеона, Сильвестр Медведєв показав себе людиною різнобічних талантів — як поет,

[9] *Преображенский П.* Путивльский Молчанский Печерский монастырь. — М., 1884. — С. 13.

педагог, історик, бібліограф, видавець. Та й служба в Приказі тайних справ вимагала певного управлінського хисту.

Оселившись у монастирі Софронія, Сильвестр регулярно писав листи своєму вчителю Симеону Полоцькому до Москви, розповідаючи про політичну і військову обстановку в Путивлі. Він, зокрема, відзначав широку українську колонізацію в мало залюднених тоді Путивльських волостях.

Подальша доля Сильвестра трагічна, але типова для російського дисидента. У 1680-х роках він мав стати ректором першої в Московії академії, яка організовувалася в московському Заіконоспаському монастирі, й написав богословську працю, що називалася «Манна». У ній він з позицій, близьких до Петра Могили і київського вченого гуртка, спробував полемізувати з московською темнотою та релігійною нетерпимістю. Йому одразу ж відповів цілий хор московських ортодоксів. Про рівень полеміки свідчать назви творів, спрямованих проти Сильвестра Медведєва: «Врачевание, противополагаемое ядовитым угрызениям змиевым», «Остен, или кол прободающий», «Неистовое брехание»... Не витримавши таких «аргументів», Сильвестр спробував утекти з Москви в Україну, та дорогою його арештували, привезли до столиці, примусили зректися своїх переконань і в січні 1690 року заслали в Троїцький монастир. Але й там вільнодумця не лишили в спокої. Згідно з багатовіковою московською традицією — завершувати ідеологічні дискусії в «пыточном застенке», 11 лютого 1691 року Сильвестра Медведєва після страшних катувань вогнем стратили[10]. У нас чомусь дуже поширене уявлення про те, що інквізиція існувала тільки в Католицькій Церкві, а в Православ'ї нічого подібного не було. Хто вірить у цю байку — нехай згадає трагічну долю Сильвестра Медведєва.

У XVIII столітті Софроніївська пустинь стала настільки відомою і популярною, що імператриця Єлизавета Петрівна, подорожуючи 1744 року до Києва, навмисно відхилилася від маршруту, аби відвіда-

[10] *Костомаров Н.* Исторические произведения: Исторические портреты: Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники. — К., 1989. — С. 342–346.

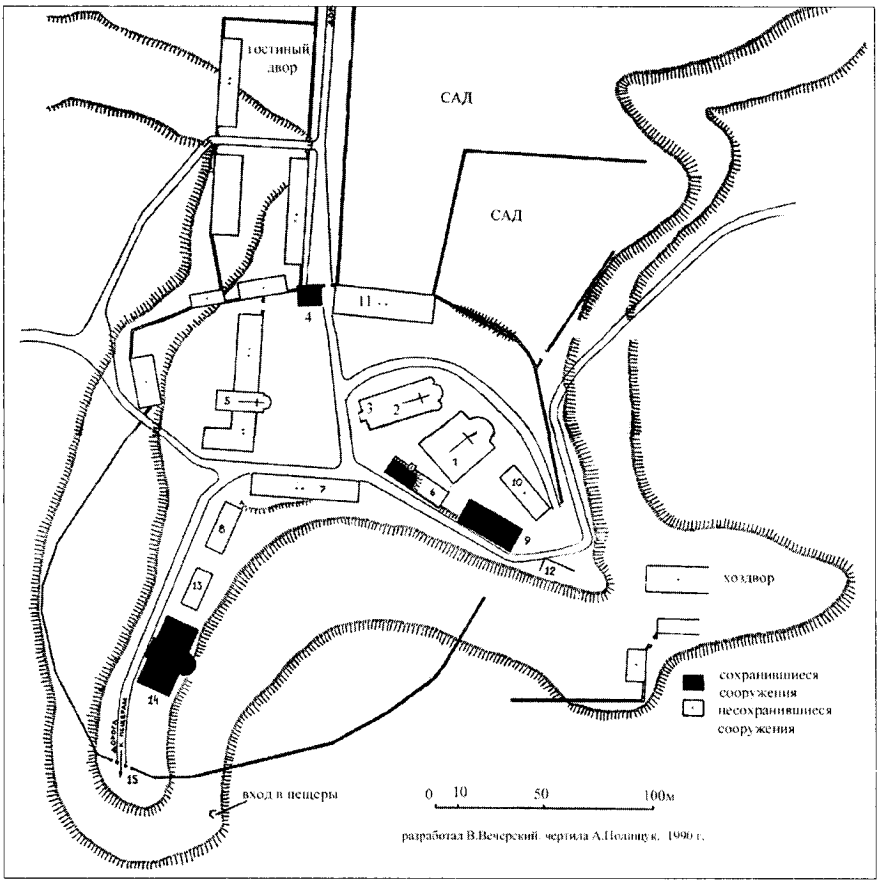

ти цей монастир. Тут вона взяла участь в освяченні новозбудованих споруд.

У XIX столітті кількість ченців у монастирі досягла кількох сотень. Та на жаль, при такому розширенні й захопленні нових земель братія, схоже, забула про Христа й перетворилася на справжню зграю хижаків. Це визначення не слід сприймати як затертий штамп брехливої комуністичної пропаганди — бо ми маємо свідчення людини безсторонньої, чесної і політично незаангажованої — путивльського історика і краєзнавця XIX століття Івана Рябініна. Він писав, що мешканців сіл, які належали Софроніївському монастиреві, навколишні люди називали «горюнами». Особливо діставалося селянам Нової Слободи, розташованої за 2 кілометри від монастиря. Ченці не лише безбожно експлуатували їх, а й збиткувалися, особливо над жінками, орали землю кріпаками, а ігумен запрягав селян у свою карету і вони мусили везти його за 20 верст до Путивля. Неспроста в навколишніх селах лишилася недобра пам'ять про монастир. Тож невдовзі після більшовицької революції 1917 року його закрили, ченців частково вибили, частково розігнали, книгозбірню та монастирський архів, у якому були документи з XVI століття, розгромили. Слід відзначити, що софроніївські ченці не чекали пасивно своєї долі, а зі зброєю в руках боронили монастир, та сили були нерівні...

Величезний комплекс споруд стояв пусткою кілька десятиріч, аж поки в повоєнні роки місцевим колгоспам не забаглося дармової цегли. З блискавичною швидкістю, буквально за пару років висадили в повітря і розібрали собор 1630 року, дві церкви XVII століття, кілька десятків мурованих корпусів і монастирський мур. Якимось дивом уціліли лише три споруди, які десятиліттями самотньо височіли на горах серед столітніх дубів над широчезною заплавою річки Сейм.

Краєвиди тут чимось невловимим дуже нагадують київські, в районі Києво-Печерської лаври. Як і в Києві, тут монастир займав вершини двох гір, поєднані сідловиною; як і в Києві, маємо розвинений комплекс печер з підземними церквами. Мабуть, є якесь раціо-

План монастиря станом на початок XX ст. *Реконструкція автора:*

1 – собор Різдва Богородиці;
2 – церква Успіння Богородиці;
3 – дзвіниця;
4 – надбрамна Покровська церква;
5 – Вознесенська церква з лікарнею і братськими келіями;
6 – ризниця;
7 – братський корпус;
8 – іконописна майстерня;
9 – трапезна;
10 – кладський корпус;
11 – новий настоятельський корпус;
12 – пекарня;
13 – флігель;
14 – новий лікарняний корпус;
15 – мур з брамою.

Центральна частина монастирського комплексу. Вигляд з півночі.
Фото початку XX ст.

нальне зерно і в місцевих легендах про те, що за монголо-татарського погрому група ченців Києво-Печерського монастиря врятувалася з Києва й оселилася тут у печерах.

Оскільки від монастирських будівель на Чудній горі мало що збереглося, нам дуже важко з'ясувати, як історично розвивалася архітектурна композиція Софроніївського монастиря, які будівлі й у якій послідовності зводилися. Ми можемо тільки з'ясувати його архітектуру станом на кінець XIX — початок XX століть, а також розповісти про збережені будівлі.

Соборний мурований храм був побудований у 1630 році і з того часу неодноразово перебудовувався. Яким він був споконвічно — ми не знаємо. Але наприкінці XIX століття це був найбільший храм монастиря, з величезним сферичним центральним куполом та чотирма малими куполами. Зараз від нього залишилися тільки

фундаменти, на яких братія відновленого монастиря почала його відбудовувати.

Поруч із собором стояла велика двоповерхова мурована церква. Вона зводилася в 1710–1718 роках, перебудовувалася з розширенням у 1762 і 1890 роках. У нижньому поверсі була тепла церква Благовіщення Пресвятої Богородиці з бічним вівтарем в ім'я святителів Миколи й Іони, митрополита Московського. У верхньому поверсі була церква Успіння Пресвятої Богородиці з бічним вівтарем Преображення Господня. До західного фасаду цієї двоповерхової будівлі прилягала висока п'ятиярусна монастирська дзвіниця заввишки не менше як 50 метрів.

Навпроти західного фасаду цієї церкви, через дорогу, у 1801–1808 роках зведено мурована церкву Вознесіння Господня, що дуже нагадує одночасно й традиційні українські храми, і російські церкви, характерні для південно-західних областей Російської Федерації. Церква тридільна в плані і нібито триверха — дуже українське архітектурне вирішення. Однак світловим (тобто з вікнами) є тільки середній верх. Верхи над вівтарем і західним приміщенням — глухі. Архітектурні форми центрального верху типу «восьмерик на четверику» близькі до російського зодчества цього регіону.

Південний бік головної площі монастиря замикав мурований двоповерховий братський корпус, побудований на початку XIX століття. На схід від нього стояла мурована одноповерхова на підвалі монастирська ризниця. Від неї збереглися дотепер лише склепінчасті підвальні приміщення. Двоповерховий настоятельский корпус стояв майже впритул до надбрамної церкви Покрова Пресвятої Богородиці, відділений від неї тільки стіною з воротами. Цей корпус замикав з півночі центральний монастирський двір.

Надбрамна (над Святою брамою) церква Покрова Пресвятої Богородиці, споруджена в 1757 році, на щастя збереглася до наших днів. Вона двоярусна. У першому ярусі — арка проїзду в центрі й аркові дверні отвори обабіч. Другий ярус — дуже стрункий тридільний одноверхий храм у дусі «єлизаветинського бароко», з пишними лиштвами над вікнами, вигнутими карнизами й витонченим бароко-

Успенська, Покровська і Вознесенська церкви Софроніївського монастиря. *Фото початку XX ст.*

вим завершенням бані. До 2004 року цей унікальний твір архітектурного мистецтва стояв напівзруйнованим і виглядав не вишукано, а, навпаки, могутньо, монументально, як скелет древнього динозавра. Однак, безсумнівно, він цілком надавався для реставрації, яка й була успішно здійснена протягом 2004 року.

Монастирська трапезна палата теж дивом збереглася. Стоїть вона на косогорі на південний схід від собору, замикаючи з цього боку головну площу монастиря. Щодо датування трапезного корпусу в літературі немає ніяких указівок. На підставі аналізу архітектурних форм і конструкцій датуємо її зламом XVII–XVIII століть. Фасадний декор трапезної суворий і лаконічний. Чи був він таким завжди — сказати важко: занадто значними були руйнування на фасадах протягом XX століття. Однак це не значить, що будинок трапезної в технічному відношенні безнадійний: навпаки, простоявши стільки часу в таких моторошних умовах, він довів, що наші предки справді

вміли будувати на віки! Відтак у 2004–2006 роках трапезну вдалося відбудувати.

Південний край монастирського пагорба займає дуже імпозантний будинок нового лікарняного корпусу, збудованого в 1911 році. Будинок непогано зберігся. Він двоповерховий, прямокутний у плані, коридорної системи розпланування. По центру корпусу розташований великий зальний об'єм лікарняної церкви. Корпус має дуже добре пророблений архітектурний декор на фасадах, запозичений з арсеналу форм неоросійського стилю. Вельми складні декоративні деталі з високою точністю набрані з фасонної цегли, що свідчить про найвищу якість будівельних робіт. З усіх уцілілих будівель монастиря ця була найменш зруйнованою, тому її й реставрували в першу чергу.

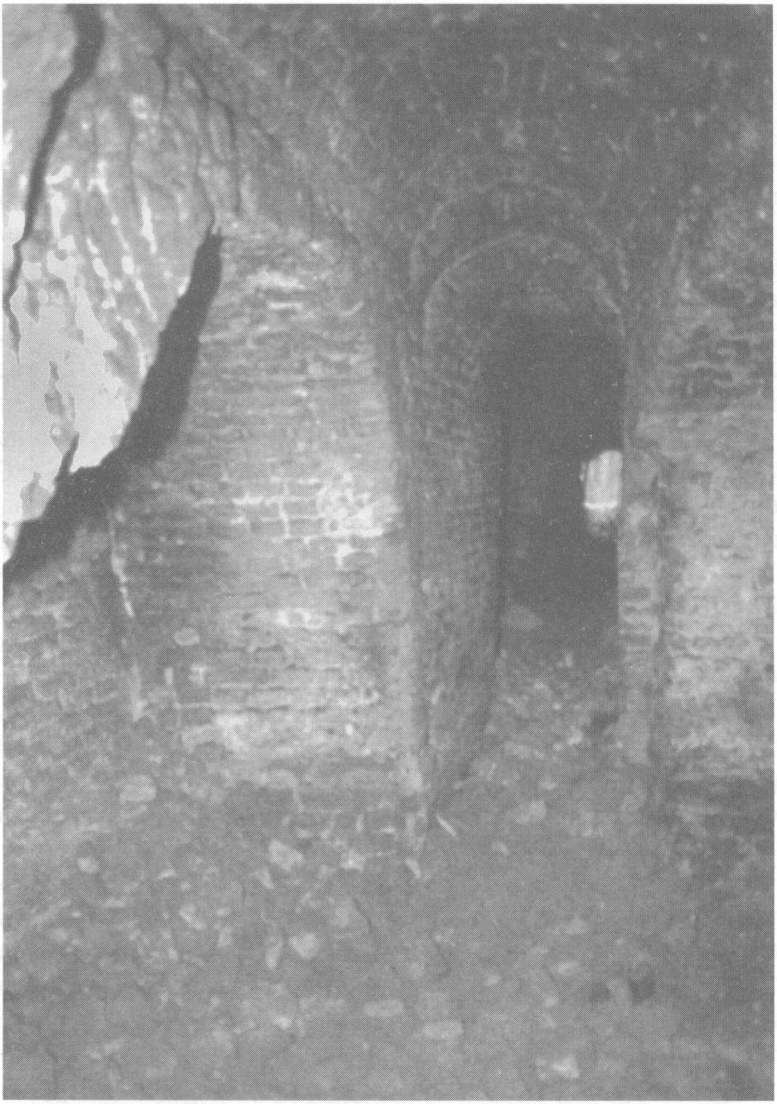
Однак найцікавіша й найзагадковіша частина монастиря — підземна. На східних схилах Чудної гори є декілька печерних комплексів, викопаних на зразок знаменитих печер Києво-Печерської лаври. Частина цих печер розчищена, інші ще практично не досліджені. Вік найстаріших печер фахівці датують XIII–XIV століттями, що нібито підтверджує версію про первісне заселення цих місць ченцями, які вийшли з Києво-Печерського монастиря в часи татарських лихоліть.

Печерні лабіринти складаються з ходів, келій, ніш-аркасолій для поховань. Трапляються приміщення і більших розмірів. Очевидно, це підземні церкви чи каплиці. Зі старих писемних джерел відомо, про те, що печери проходили під самим соборним храмом, а також під монастирською ризницею.

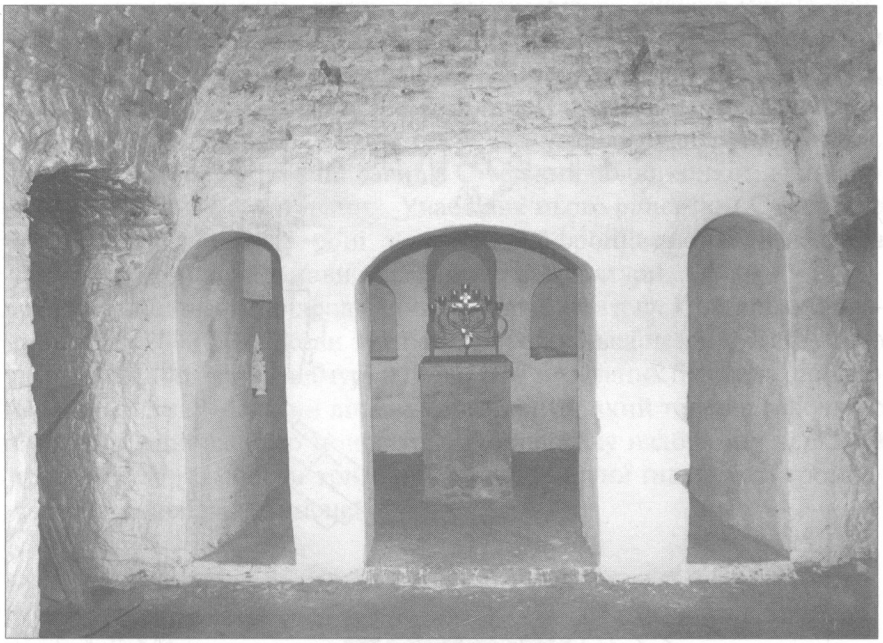
Ще один надзвичайно цікавий кільцевий підземний лабіринт розташований на південно-східному схилі монастирської гори, майже під самою поверхнею. Його стіни й склепіння вимуровані з цегли, що датується XVIII століттям. Найнезвичайніше тут — склепінчаста підземна церква Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, відновлена в 1766 році. Її мурані склепіння стягнуті залізними затяжками, заанкереними в товщі мурування. Це незаперечне свідчення того, що і церква і весь печерний лабіринт будувалися відкритим

Вхід до печер

Печерний хід

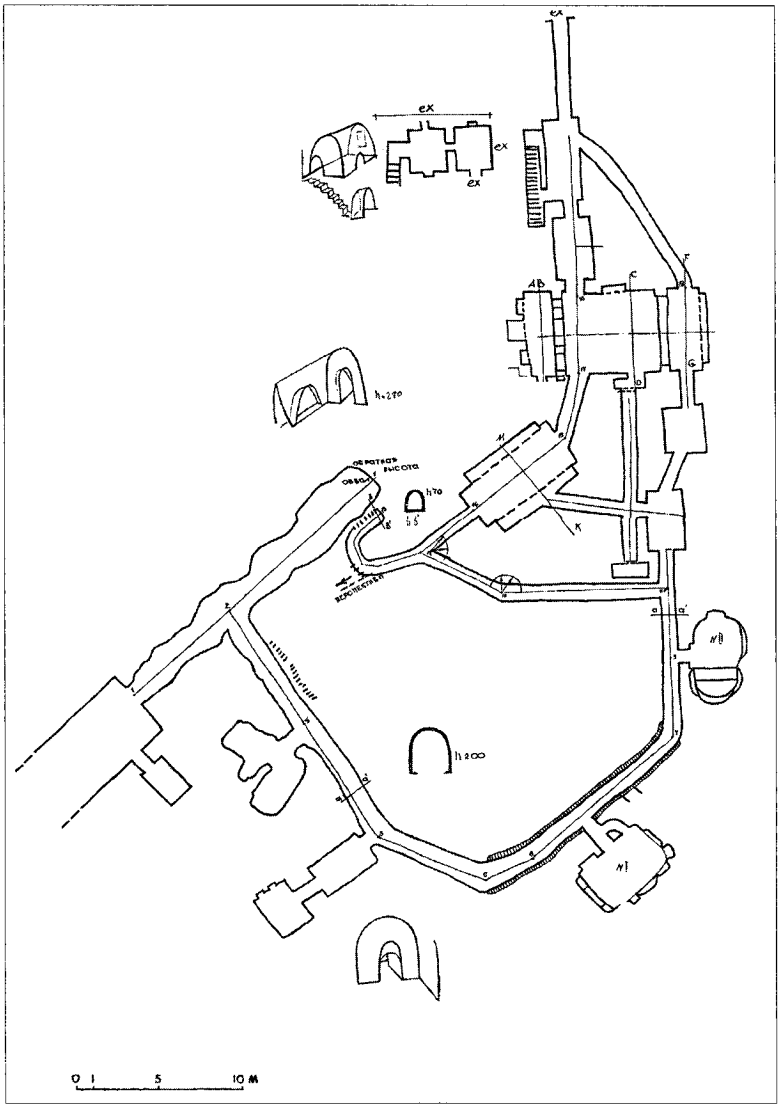

Печерна церква

способом: спочатку вирили великий котлован, побудували з цегли склепінчасті ходи, церкву й келії, а потім усе це зверху засипали землею.

Першим дослідником печер Софроніївського монастиря був відомий київський спелеолог Олександр Авагян. У 1980-х роках він за участю архітектора Вадима Трегубова обстежив печерний лабіринт і зняв його на план. Цей план публікуємо. Загалом печерний комплекс, а точніше, тільки досліджена його частина, займає площу приблизно 55 × 45 метрів. Він, безумовно, є унікальним, його можна порівняти з Антонієвими печерами Іллінського монастиря в Чернігові, а також з київськими лаврськими печерами.

Руїни монастиря аж до 1980-х років були майже нікому не відомими. Але в ці роки ними поступово почали цікавитися дослідники

План печерного комплексу. *Кресленик за обмірами Олександра Авагяна*

історії архітектури (що втішно), а також шукачі скарбів (що виявилося дуже небезпечним, оскільки, озброєні сучасною технікою, вони розривали все підряд у пошуках міфічних скарбів, прискорюючи, таким чином, руйнування деяких уцілілих будівель). Протягом 1985–1987 років автор цієї книжки обстежив уцілілі будівлі монастиря, зробив їхню фіксацію і направив у Сумський облвиконком відповідні матеріали й обґрунтування. Унаслідок цього рішенням Сумського облвиконкому в 1988 році ансамбль Софроніївського монастиря взяли під охорону держави як пам'ятку архітектури.

Зараз настав час відродження древньої обителі. Цей процес розпочався з 2000 року, коли тут поселилося кілька ченців. Поступово археологи дослідили підмурки більшості втрачених будівель, реставровано колишній новий лікарняний корпус, який тепер є головною будівлею відновленого монастиря, Покровську надбрамну церкву й трапезну. Зараз роботи тривають за все ширшої підтримки громадськості, меценатів та місцевої влади.

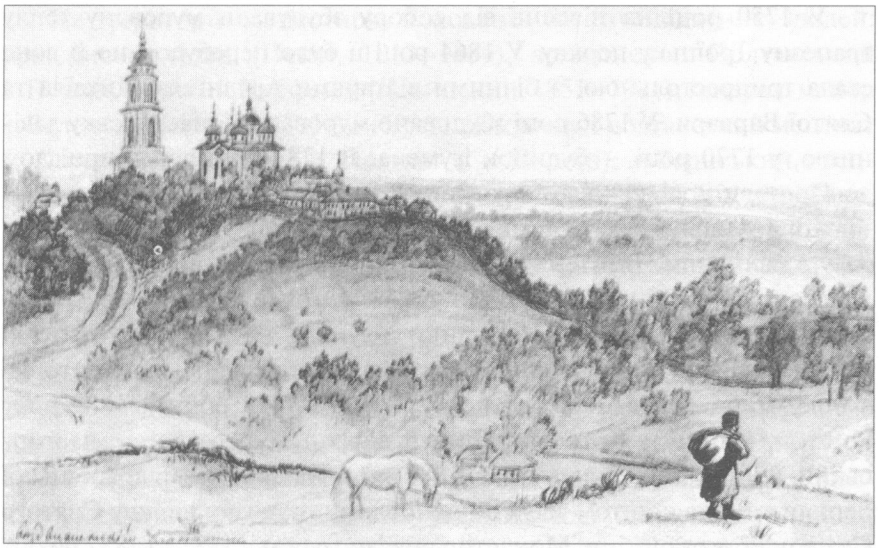
Розділ 7

Лівобережжя

На землях Південного Лівобережжя не знайдемо монастирів, які б були засновані раніше, ніж у XVII столітті. Пояснюється це досить пізнім заселенням краю, який лежав на межі з так званим Диким Полем — джерелом постійної небезпеки татарських нападів. З огляду на це більшість монастирів краю мали оборонні укріплення.

Полтавщина

До найвизначніших церковних пам'яток Полтави й Полтавщини належить **архітектурний ансамбль Полтавського Хрестоздвиженського монастиря**. Його заснував ігумен Лубенського Мгарського монастиря Каллістрат з дозволу митрополита київського Сильвестра Косова у 1650 році на порослій лісом високій горі на північний схід від полтавської фортеці, над річкою Полтавкою. Розбудовувався монастир коштами полтавського полковника Мартина Пушкаря, полтавців Івана Крамаря та Івана Іскри (останній згодом став полтавським полковником). Спершу всі монастирські споруди були дерев'яними. У 1689 році коштом гетьмана Івана Самойловича розпочато будівництво Хрестоздвиженського собору, зразком для якого правив Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря. Після падіння Самойловича будівництвом собору опікувалися гетьман Іван Мазепа

Хрестоздвиженський монастир у Полтаві.
Малюнок Тараса Шевченка 1845 р.

та полковник Іван Іскра. Про те, що цей собор сучасники зараховували до Мазепиних фундацій, свідчить його зображення на знаменитій гравюрі Ілларіона Мигури 1706 року. Будівництво провадилося дуже довго і в 1708–1709 роках, як засвідчують тогочасні плани Полтави, собор стояв ще без бань. У 1695 році монастир спустошили татари, а влітку 1709 року під час облоги Полтави шведи захопили монастир і з його земляних бастіонів обстрілювали міську фортецю. Напередодні Полтавської битви під монастирем при об'їзді шведських аванпостів було поранено короля Швеції Карла XII, що зіграло фатальну роль у перебігу битви. Після Полтавської битви будівництво собору завершували стараннями полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея. Собор освячували, згідно з письмовими джерелами, у 1756 році[1].

[1] *Грановский Д.* Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. — Полтава, 1901. — С. 159.

У 1750 році на південь від собору збудували мурована теплу трапезну Троїцьку церкву. У 1864 році її було перебудовано й вона стала трипрестольною, з бічними вівтарями Архангела Михаїла та Святої Варвари. У 1786 році збудовано мурована монастирську дзвіницю, у 1770 році — будинок ігумена. В 1787 році перед приїздом до Полтави російської імператриці Катерини II з ініціативи архієпископа Амвросія до будинку ігумена прибудували Катеринінську залу з балконом. В інтер'єрі стіни її прикрашав живопис — близько десятка біблійних сюжетів, а також кінні портрети Олександра Невського та Петра I. Цей будинок ігумена не зберігся. Братські келії, збудовані в 1770 році, обмежували монастирську територію з боку міста (зазнали перебудов у 1863 та 1892 роках). 1889 року коштом купця І. Котельникова збудовано мурований монастирський корпус з лікарнею, а в 1887 році на південь від Троїцької церкви тим же коштом зведено однобанну трапезну церкву Святого Симеона Богоприїмця. Монастир обвели муром у 1881 та 1887 роках. З північного боку за межами монастирського муру в 1887 році збудовано готель для прочан.

З 1776 року цей монастир був кафедральним для Слов'янських і Херсонських архієреїв. Після секуляризації монастирських маєтностей за указом імператриці Катерини II від 10 квітня 1786 року монастир позбувся більшої частини земельних угідь і кріпаків. У 1797 році його відчислили до Чернігівської єпархії як другокласний чоловічий монастир, яким управляли архімандрити. Протягом 1819–1876 років при монастирі діяло чоловіче духовне училище. Монастир завжди славився багатою бібліотекою та коштовною ризницею.

З монастирем пов'язана діяльність грецьких учених Євгенія Булгаріса (1716–1806), який у 1776–1781 роках мешкав у цьому монастирі, та Никифора Феотокі (1731–1800) — настоятеля монастиря й архієпископа Слов'янського і Херсонського у 1779–1786 роках. У цьому монастирі працював і прийняв чернецтво знаменитий маляр Києво-Печерської лаври Самуїл.

На території монастиря поховано багато видатних людей: архієпископ Іоан (Петін, 1813–1889), архієпископ Полтавський і Переяславський Парфеній (Левицький, 1851–1921), генерал-майор І. Зеленський (1833–1891), сибірський купець і полтавський меценат І. Котельников (помер у Полтаві в 1886 році), губернський предводитель дворянства Л. Милорадович (1809–1897) та його дружина, відома громадська діячка й меценат Є. Милорадович (1832–1890), член Державної ради Російської імперії Є. Старицький (1825–1899) та інші[2].

У 1923 році монастир закрили. В його приміщеннях розмістили клуб залізничників, губернський архів, а з 1933 року — Полтавську дитячу трудову колонію НКВС. Наприкінці 1930-х років тут було влаштовано гуртожитки Полтавського педінституту.

Починаючи з 1933 року було знищено значну частину монастирських будівель. Руйнування уцілілих тоді будівель довершили бомбардування та обстріли під час Другої світової війни. Монастир відновив свою діяльність як жіночий у 1942 році під час німецької окупації. У повоєнну добу в ньому налічувалося до 100 черниць і послушниць. До кінця 1950-х років основні монастирські будівлі вони сяк-так відремонтували. У 1960 році монастир знову закрили, вивезли за одну ніч усіх черниць і поскидали хрести з храмів. На території монастиря відкрили філію обласної психіатричної лікарні. Протягом 1960–1980-х років цілеспрямовано розгромлено унікальний монастирський некрополь. При цьому могильні пам'ятники, хрести і плити використали для влаштування підмурків колгоспних комор. З 1981 року держава розпочала реставрацію собору та дзвіниці, під час проведення якої на дзвіниці згоріла баня. Тільки 19 лютого 1990 року Полтавський облвиконком передав монастирські будівлі Полтавському єпархіальному управлінню[3]. Відтоді тут діє жіночий

[2] *Жук В.* Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві//Пам'ятки України. — 1992. — № 2–3. — С. 109.

[3] *Жук В.* Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві//Пам'ятки України. — 1992. — № 2–3.— С. 104–109.

Собор Хрестоздвиженського монастиря.
Фото кінця XIX ст.

монастир. Його стараннями реставровано основні будівлі, у тому числі відбудовано баню трапезної церкви.

Собор і дзвіниця — головні споруди монастирського комплексу. Розміщені на краю високої гори, яка панує над широкими просторами долини, обидві споруди завдяки виразним силуетам відіграють

роль провідних домінант Полтави й околиць, справляючи композиційний вплив на величезну територію.

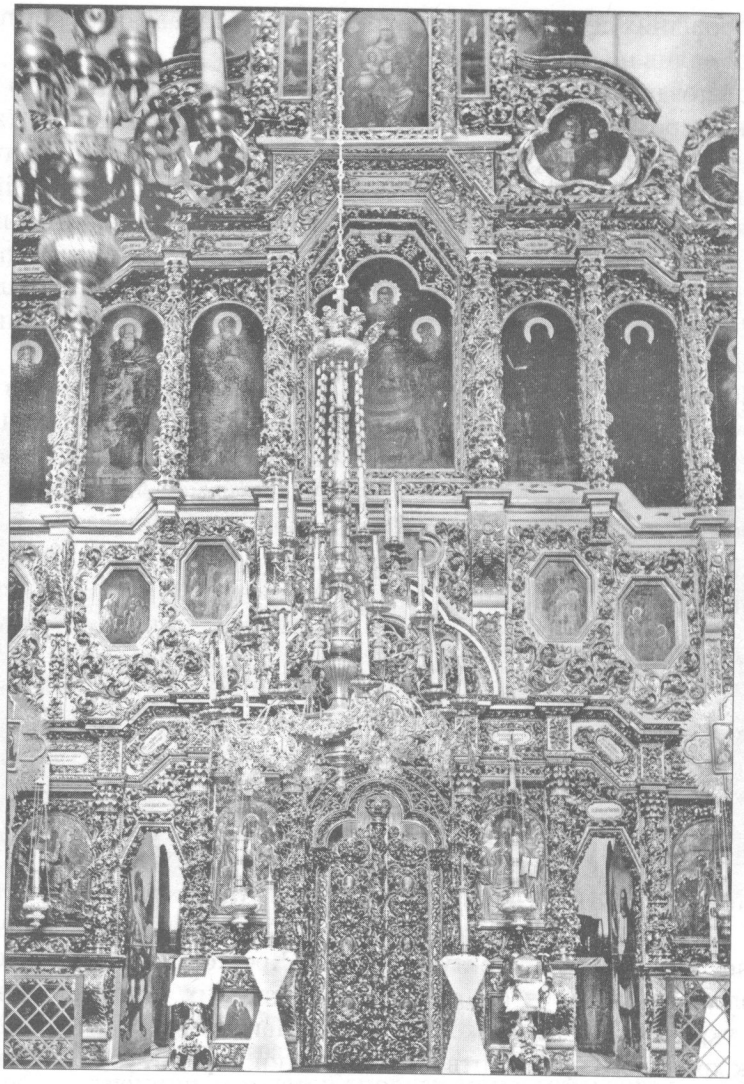
Хрестоздвиженський собор тринавовий, семибанний. Його центральне ядро має хрестовокупольну структуру. П'ять бань розташовані над основним тринавовим дев'ятидільним об'ємом, причому бані поставлено хрестоподібно по сторонах світу, як у традиційних українських дерев'яних п'ятиверхих церквах. Ще дві бані вінчають вежі, які фланкують двоярусний західний притвор. Вівтарна апсида гранчаста. Довжина храму 30 метрів, висота до зеніту центральної бані 28 метрів. В інтер'єрі поєднано глибиний і висотний принципи організації простору[4].

Монументальний чотириярусний іконостас, що займав усю широчінь тринавового храму, вирізьбив у 1772 році знаменитий осташківський різьбяр Сисой Шалматов. Іконостас мав симетричну композицію зі ступінчастим наростанням мас до центру. Його площину членували карнизи ламаних обрисів та наскрізні різьблені колонки. Деякі з колонок були поставлені на консолі. Різьблення дуже рельєфне і пластичне, в пізньобароковій стилістиці, з переважанням мотивів виноградної лози. Особливою пишнотою вирізнялося різьблення царських врат і кручених колон намісного ряду. Всі ікони намісного ряду мали металеві карбовані шати. Живопис ікон також був витриманий у пізньобароковій стилістиці. Цей унікальний витвір архітектури й монументального мистецтва порубали й спалили в 1933 році.

У структурі та архітектурному образі цього собору синтезовано впливи західноєвропейського бароко, канонічних розпланувально-просторових структур давньоруських монастирських храмів XII століття і традиційних композиційних побудов народної монументальної дерев'яної архітектури. Відтак Хрестоздвиженський собор у Полтаві є одним із найвизначніших етапних творів архітектури доби українського відродження. Він справив великий вплив на розвиток храмового будівництва Лівобережної України у XVIII столітті.

---

[4] *Логвин Г.* Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. — М.: Искусство, 1982. — С. 407.

Іконостас собору Хрестоздвиженського монастиря.
Фото кінця XIX ст.

У склепі соборного храму знайшли вічний спочинок видатні люди Полтавщини: архієпископ Амвросій (Серебреников, 1745–1792), єпископ Афанасій (Вольховський, 1741–1801), київський генерал-губернатор, генерал-аншеф Ф. Воєйков (1703–1778), флігель-адьютант, генерал-майор С. Салтиков.

Монастирська надбрамна дзвіниця споруджена у 1786 році за взірцем дзвіниці Мгарського монастиря. Вона чотириярусна, заввишки 47 метрів, у стильових формах пізнього бароко. Нижній квадратовий у плані ярус має заокруглені кути, вищі яруси циліндричної форми. У нижньому ярусі рустовані стіни, ліпний декор і чотириколонні пристінні портики римо-доричного ордера зі спареними колонами. Другий і третій яруси прикрашено спареними колонами відповідно іонічного та коринфського ордерів. Вінчає дзвіницю параболічна баня з маківкою. У другому і третьому ярусах містилися дзвони, в четвертому — годинниковий механізм з курантами (не збереглися). На дзвіниці висіло 10 дзвонів; найбільший — масою 400 пудів, відлитий у 1797 році[5].

Збережені будівлі Полтавського Хрестоздвиженського монастиря формують унікальний архітектурний ансамбль, який ще з 1950-х років має статус пам'ятки архітектури й містобудування, нині — національного значення.

Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський чоловічий монастир розташовано поблизу Лубен — визначного історичного міста Полтавщини. Монастир був заснований на високій горі правого берега річки Сули при впадінні в неї річечки Ольшанки у 1619 році (за іншими даними — у 1624 році). Засновниками монастиря були Ісайя Копинський та княгиня Раїна Вишневецька (Могилянка). Обоє засновників були дуже цікавими особистостями, характерними для того часу.

Ісайя Копинський (рік народження невідомий — помер у 1640 році) походив з української православної шляхти. Замолоду

[5] Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання/В. Вечерський, О. Годованюк, Є. Тимановича та ін.; За ред. А. Мáрдера та В. Вечерського. — К.: Техніка, 2000. — С. 198–199.

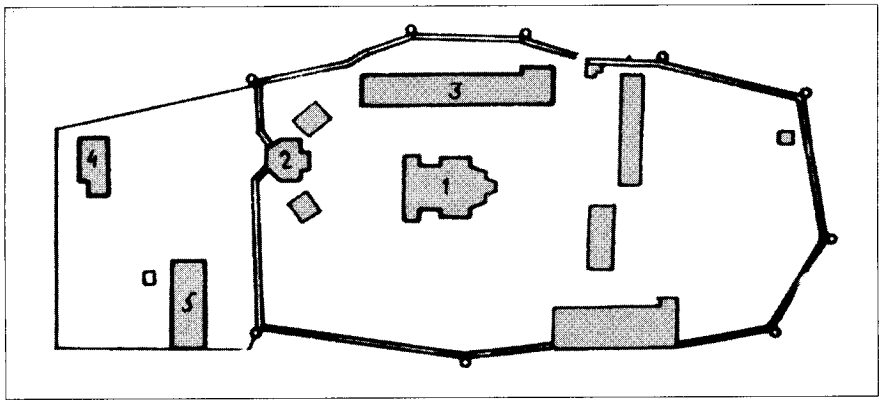

Княгиня Раїна Вишневецька (Могилянка)

прийняв чернецтво. З 1616 року був ігуменом Межигірського та Києво-Братського монастирів, Густинського монастиря поблизу Прилук, одним з організаторів Київської братської школи (в 1615 році). Окрім Мгарського, він був засновником ще одного монастиря — Ладанського Покровського поблизу Прилук. Обіймав єпископські кафедри в Перемишлі (з 1620 року), Смоленську й Чернігові (з 1628 року). У 1631 році його обрали Київським митрополитом. Проте наступного, 1632 року, його скинув з митрополичої кафедри й ув'язнив (до 1635 року) Петро Могила, який став новим Київським митрополитом[6]. Ісайя Копинський був автором полемічних та філософських творів. У 1621 році разом з Іовом Борецьким та Іоїлем Курцевичем склав знамениту «Протестацію», в якій підносилася історична роль українського козацтва як захисника православ'я та політичних прав українського народу.

Раїна Могилянка (1589–1619) була дочкою молдавського господаря Ієремії Могили, двоюрідною сестрою Петра Могили, дружиною князя Михайла Вишневецького та матір'ю відомого діяча Речі Посполитої часів Хмельниччини князя Яреми (Ієремії) Вишневецького (1612–1651). Вона була фундаторкою, окрім Мгарського, ще двох монастирів: Густинського та Ладанського. Тарас Шевченко в своїй повісті «Близнецы» оповідає старовинну легенду про заснування Мгарського монастиря. Княгині Вишневецькій приснився сон: нібито вона була в раю, але її звідти вивели янголи

[6] Малий словник історії України/В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. — К.: Либідь, 1997. — С. 211.

План Мгарського монастиря:

1 – собор;
2 – дзвіниця;
3 – келії;
4 – будинок архімандрита;
5 – готель.

і сказали, що вона зможе потрапити до раю тільки тоді, коли власним коштом збудує храм Божий на своїх землях поблизу Лубен, на Мгарській горі. Тож княгиня заснувала православний монастир, проте сина свого Ієремію не зуміла виховати у православ'ї: він став ревним католиком і гонителем Православної Церкви.

Спершу всі монастирські будівлі були дерев'яними. Перший дерев'яний Спасо-Преображенський собор було освячено в 1628 році. З 1684 року в монастирі розпочалося муроване будівництво. Відтак на початок XX століття до складу монастирського комплексу входили побудовані в різні часи муровані Спасо-Преображенський собор, корпус келій (середини XVIII століття, не зберігся), мур довкола монастиря, дзвіниця, будинок архімандрита, готель, тепла Благовіщенська церква.

У монастирі від самого його заснування діяло братство, створене Ісайєю Копинським, яке відіграло значну роль у розвитку освіти й захисті православ'я. У XVII–XVIII століттях у цьому монастирі був створений Мгарський літопис.

З 1737 року ігуменом, а з 1744 року першим архімандритом цього монастиря був відомий церковний діяч Іоасаф Горленко (1705–1754), майбутній святий Православної Церкви. Він народився 8 вересня 1705 року в Прилуках і до прийняття чернецтва називався Якимом. Походив зі старшинського козацького роду Горленків. Батько його Андрій був Прилуцьким полковником, а мати Марія — донькою Миргородського полковника Данила Апостола, який пізніше став гетьманом. Коли Якимові було 7 років, батьки віддали його в науку до Київської Академії. На 18 році життя, незважаючи на спротив батьків, Яким став послушником у Спаському Межигірському монастирі під Києвом. Через два роки, в 1725 році, приймає рясофор, на цей раз вже з благословення батьків. На Введення 1727 року в Києво-Братському монастирі був пострижений у ченці з ім'ям Іоасафа і 6 січня 1728 року висвячений на ієродиякона. Після висвячення його призначили викладачем Київської Академії, яку саме перед тим закінчив. У листопаді 1734 року висвячений на ієромонаха і причислений до штату кафедрального Софійського собору в Києві.

У червні 1737 року ієромонаха Іоасафа поставили у сан ігумена і він одержав призначення на настоятеля Мгарського Спаського монастиря. Саме за його ігуменства відбудовано монастирський собор, що перед тим дуже потерпів від пожежі. У внутрішньому житті монастиря ігумен Іоасаф запровадив строгий порядок, вимагаючи від ченців моральності й строгого дотримання уставу. В 1744 році його нагородили саном архімандрита, а в січні 1745 року призначили намісником Троїце-Сергієвої лаври під Москвою.

У 1748 році його поставили в єпископи на Білгородську кафедру. На той час Білгородська єпархія була дуже розлогою, охоплюючи пізніші єпархії Курську, Харківську й навіть ту частину території, яка потім відійшла до Чернігівської єпархії. Більшість населення єпархії були українці, а саме місто Білгород лежало на пограниччі України з Росією[7]. Всю свою енергію Святитель спрямував на упорядкування обширної єпархії. Незважаючи на слабке здоров'я, часто

[7] Тепер місто Бєлгород є обласним центром Російської Федерації.

Святитель Іоасаф Горленко

їздив по містах і селах, відвідував парафії, проповідував, намагався піднести освітній і моральний рівень духовенства і народу, боронив духовенство перед утисками влади, з якою тримався сміливо й незалежно, змушуючи її поважати себе. Відзначався великою силою духа й був людиною святого життя. Дбав про бідних і сам часто таємно

розносив милостиню. Любив читати і мав письменницький хист. Приятелював з великим філософом Григорієм Сковородою. Після Святителя залишилося декілька літературних праць: «Брань честних седми добродітелей з седмю гріхами смертними» (1737 року), автобіографічні записки в рукописі під назвою «Путешествіе в мирі грішника Іоасафа Горленка» та два видруковані слова, тобто проповіді (1742 і 1743 років).

Передбачаючи свою смерть, Святитель влітку 1754 року відвідав рідні місця, побачився з батьком та побував у Мгарському монастирі. Упокоївся він 10 грудня 1754 року, поховали його у Білгороді. За якийсь час з'ясувалася нетлінність його мощей та почали відбуватися біля них чудеса. 4 вересня 1911 року мощі відкрили для поклоніння й Іоасафа Горленка проголосили святим.

У 1663 році в Мгарському монастирі жив як простий чернець під іменем Гедеона син Богдана Хмельницького Юрій (1641–1685), який був змушений зректися гетьманства. Цей монастир знаменитий також тим, що в ньому поховані два Константинопольські патріархи — Афанасай Пателарій (в 1654 році) та Серафим Анін (в 1779 році), а також Київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський (в 1676 році), архієпископи тобольський Амвросій Келембет (в 1826 році) та полтавський Мефодій Писнячевський (в 1845 році)[8], а також інші церковні ієрархи.

Афанасій Пателарій любив усамітнюватися в лісі на горі поряд з монастирем. Пізніше на тому місці заснували скит поряд з монастирем, збудували капличку, а в 1889–1891 роках замість каплички збудували мурована Афанасіївську церкву. Патріарх Афанасій відомий як Лубенський чудотворець. Родом він з острова Кріт. Уславився чернечими подвигами в монастирях Салонік, Афона та Єрусалима. Протягом 1632, 1634 і 1651 років був Патріархом Царгородським (Константинопольським). Після останнього залишення патріаршої кафедри, перебував два роки на Святій горі Афон. У 1653 році подорожував до Московського царства. Коли повертався з Москви,

[8] Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — С. 526.

у Брянських лісах його пограбували розбійники. Прибувши в Україну хворим, він у лютому 1654 року зупинився в Мгарському монастирі й тут упокоївся 5 квітня 1654 року й був похований. Через 8 років стверджено нетлінність його мощей і згодом, у 1672–1676 роках відбулося їх прославлення й канонізація Святителя. Його називають Лубенським з огляду на місце упокоєння і перебування мощей, а народ назвав його Афанасієм Сидячим, бо поховано його за грецьким звичаєм у сидячому положенні.

У 1918 році більшовики вчинили погром монастиря, розстрілявши водночас 17 ченців разом з ігуменом. Після того за часів радянської влади монастир закрили, а його споруди зазнали руйнувань. Лише наприкінці 1980-х років тут відновилася служба Божа. Тепер це чоловічий монастир.

Мурований Спасо-Преображенський собор у монастирі заклали в 1684 році, коли з ініціативи гетьмана Івана Самойловича розібрали старий дерев'яний собор. Собор будували з перервами протягом 1684–1692 років. Автор проекту Йоган-Баптист Зауер, славетний архітектор з Литви, за походженням німець з Кенігсберга. Проте, якщо порівняти литовські й українські витвори Зауера, зокрема костели Камальдулів у Пажайслісі 1667 року та Святих Петра і Павла на Антакальнісі у Вільнюсі 1668 року, стає наочною визначальна відмінність між ними та українськими соборами цього ж майстра. Вона пояснюється тим, що майстер-архітектор, який водночас виконував функції і будівельного підрядника, був тільки технічною силою в руках замовника. Саме замовник диктував усе — від загальної композиції та розмірів споруди до елементів декору.

Зауера для будівництва Мгарського собору запросили за порадою архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича, який добре знав і цінував архітектора, оскільки той з 1679 року будував на замовлення архієпископа Троїцький собор у Чернігові. Напевно саме з діяльністю Лазаря Барановича, котрий навчався у Вільнюсі й мав зв'язки з цим містом, слід пов'язувати запрошення в Україну цього видатного майстра архітектури.

Гетьман Іван Самойлович

Зауеру допомагав Мартин Томашевський, а після смерті Зауера роботу закінчив майстер Афанасій Пирятинський[9]. Теслярські роботи виконав «тесельський майстер» Д. Ворона. Зразком для собору послугував побудований незадовго до цього Зауером собор Троїцького монастиря в Чернігові. Цей взірець будівничим указав сам фундатор, гетьман Іван Самойлович. Під час відвідання Лубен у 1682 році гетьман оглянув місце, обране для будівництва нового собору, подивися проект, викреслений Зауером (у тогочасних джерелах він названий «абрисом Чернігівської монастирської церкви»), і застеріг, що споруда розмірів Троїцького собору буде «за повеликую махину до мгарського місця»[10]. Відтак гетьман дав точні розміри нового собору: довжина 57 ліктів, ширина 37 ліктів, висота 63 лікті[11]. Зараз можемо зробити висновок, що габарити будівлі гетьман визначив правильно: Мгарський собор ідеально вписався в ландшафт. Це свідчить про те, тодішня українська правляча еліта добре, майже фахово розумілася на архітектурі.

Гетьман Самойлович навіть сам листувався з майстрами: «Вам, пану Якову Баптисті, майстрові діла нашого мурового, Мартинові Томашевському подмайстеру, з усім вашим товариством доброго од Господа Бога здоров'я зичим». Цим листом визначалася платня майстрам-будівничим: «Якову Баптисту в тиждень 8 золотих та борошна на все літо: житнього — осьмачок 5, гречаного — 2, горо-

[9] *Говденко М.* Дві споруди зодчого Йоганна Баптиста//З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 244–251.

[10] *Логвин Г.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — К.: Мистецтво, 1968. — С. 394.

[11] *Модзалевський В.* Будування церков у Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682–1701//Наше минуле. — 1918. — № 3. — С. 49–80.

ху — 1, солі — 7, гусок — 100, сала — 2 пуди, баранів — 6, масла — 2 діжечки, сиру — 2, пива — 3, горілки — 100 кварт, олії — 30 кварт, яловицю і кабана». У листі зазначено платню Томашевського, яка становила 6 золотих на тиждень і $s^3/_4$ тієї кількості продуктів, яка була визначена Зауеру. Далі зазначено платню ще 23 мулярам — від 3 золотих на тиждень до півталяра, а також харчі.

Відтак з 1682 по 1684 рік у монастирі виготовляли цеглу і в день Святого Юрія 1684 року розпочали копати фундаментні рови під собор. 24 квітня 1684 покладено перший камінь у підмурок собору. На цій урочистій церемонії були присутні обидва сини гетьмана Самойловича та багато козацької старшини. Тоді ж територію монастиря розширили, розкопавши старий оборонний вал і поставивши на новому місці чернецькі келії. До кінця того самого року всю територію розширеного монастиря обвели новим оборонним валом. У 1687 році основні будівельні роботи на соборі закінчили і стіни потинькували. Але соборні бані викінчили тільки в 1688 році, а всі оздоблювальні роботи в соборі завершили й освятили його тільки 1692 року.

У 1687 році сталися події, трагічні для фундатора Мгарського собору гетьмана Самойловича. Навесні він з козаками спільно з московською армією вибрався з Батурина в похід на Крим. У Полтаві гетьмана вітав знаменитий поет, старий Іоан Величковський такими панегіричними віршами:

Ти, Іоане-вожде мій тезоіменитий,
Звитяжців малоруських гетьман знаменитий,
Живи благословенно на літа премногі,
У кожнім ділі щастя добувши од Бога.
Скажу: коли у грудях серце палке носиш,
Без сумніву у Бога, що хочеш, упросиш.
Оце керує серцем твоїм, потішає.
Тебе відтак боронить, нещастя долає,
Тому і починаєш церкви мурувати,
В ікони пребагаті і чесні вбирати.

А ще в любові хочеш учених тримати,
Волієш патронатом науки вкривати[12].

Похід на Крим був украй невдалим для об'єднаного московсько-українського війська. Слід було знайти винуватця, інакше міг потерпіти командувач московської армії князь Василь Голіцин, улюбленець царівни Софії. Тож 21 липня 1687 року на річці Коломак козацька старшина за вказівкою московського уряду заарештувала свого гетьмана, звинувативши його в зраді, і в кайданах відправила до Москви. Звідти його разом з членами родини вивезли на заслання до Сибіру, де Самойловичі й згинули. Падіння гетьмана, який правив 15 років і 35 днів, викликало появу знаменитого анонімного вірша-інвективи, написаного кимось з найближчого оточення Самойловича:

А ти, Іване, всіх хотів тримати
У страсі і жорстоко налягати.
Та Бог на тебе зволив напустити
Твоїх підлеглих, бо таки лихий ти.
Отак позбувсь гетьманської поваги,
Зазнав натомість слізної зневаги[13].

На Коломацькій раді новим гетьманом обрали Івана Мазепу. Він і опікувався надалі закінченням будівництва Мгарського собору.

Собор тринавовий, хрестовокупольний, з гранчастою апсидою. Первісно був семибанним: п'ять бань увінчували центральне дев'ятидільне ядро, як у храмах доби Київської Русі; дві бані увінчували вежі, які фланкували звернений у бік головної монастирської брами чоловий західний фасад, як у тогочасних католицьких костелах. Між вежами на західному фасаді містився низенький вхідний притвор, який, за версією дослідника Дмитра Яблонського[14],

[12] *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1991. — С. 338.

[13] *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1991. — С. 342.

[14] *Яблонский Д.* Порталы в украинской архитектуре. — К.: Изд. Акад. архитектуры УССР, 1955. — С. 135–136.

Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря

первісно мав фасад у вигляді трипрогонової аркади[15]. Над бічними навами влаштовано хори. В інтер'єрі поєднано риси базилікальності, тобто глибинно-осьовий принцип розвитку простору, з висотно-центричним вирішенням підбанного простору.

Цей тип великих соборів доби Гетьманщини започаткував Спасо-Преображенський собор Максаківського монастиря на Чернігівщині, фундований воєводою Адамом Кисілем у 1646 році. Розвинув цей тип храму Троїцький собор однойменного монастиря в Чернігові, заснований у 1679 році й зведений архітектором Зауером за взір-

[15] Таким західний фасад собору ідентифікується на відомій гравюрі Іларіона Мигури 1706 р.

цем собору Максаківського монастиря. У цьому контексті Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря, створений за зразком Троїцького собору, є спрощеним і зменшеним варіантом.

Обидва храми пізніше послужили прототипами двох найвеличніших київських соборів фундації наступника Самойловича, гетьмана Івана Мазепи: Микільського військового і Братського Богоявленського, зведених одночасно, у 1690–1693 роках, архітектором Осипом Старцевим. Спорудження українськими гетьманами таких тринавових хрестовокупольних храмів було свідомим зверненням до державної величі Київської Русі. У тогочасній суспільній свідомості була міцно закорінена ідея спадковості гетьманату стосовно княжої держави. Гетьмани трактувалися тодішніми інтелектуалами як продовжувачі справ, мало не спадкоємці Великих князів Київських. Тож не випадково Богдан Хмельницький свою державу намагався назвати «Великим князівством Руським», і цієї ж тенденції дотримувався його політичний спадкоємець Іван Виговський; не випадково козацькі літописці називали гетьманів «Руськими виборними князями».

Протягом XVIII століття Мгарський Спасо-Преображенський собор зазнав значних змін, які вплинули на його архітектурний образ: у 1728 році обвалилася центральна баня разом з частиною склепінь. Її відбудували в 1729 році. 1736 року велика пожежа пошкодила собор та знищила всі дерев'яні будівлі монастиря, у тому числі й дерев'яну надбрамну Михайлівську церкву 1690 року побудови. Собор відбудовано й заново освячено у 1754 році. При цьому кількість бань зменшено з семи до п'яти, перебудовано західний притвор, а фасади й площини стін в інтер'єрі декоровано барельєфним штукатурним ліпленням з орнаментацією рослинного характеру в стилістиці, близькій до українського народного мистецтва.

На сьогодні Мгарський собор є одним з найкращих архітектурних витворів українського відродження і бароко, де творча переробка традицій давньоруської архітектури XI–XII століть поєднана з досягненнями архітектури Західної Європи.

Перший соборний іконостас був замовлений майстрові Степану Мутяниці у 1685 році за 2000 золотих і велику кількість продуктів: 15 телиць, 60 баранів, 20 годованих кабанів, 1500 кварт простої горілки, 5 пудів меду прісного тощо[16]. Цей іконостас був завершений у 1689 році. Його знищила пожежа 1736 року, після якої собор довго відбудовувався коштом нового фундатора, генерал-фельдцехмейстера, принца Людвіга Гессен-Гомбурзького. Його ж коштом і за його замовленням у 1762–1765 роках був зроблений новий чотириярусний іконостас. Різьбярську роботу виконав славетний майстер Сисой Шалматов з Осташкова, ікони писав київський лаврський іконописець Іван Косачинський.

Іконостас займав усю ширину трьох нав собору. Його вершок підносився на 17 метрів і сягав низу центрального підбанника. Відповідно до поділу внутрішнього простору собору на три нави іконостас теж був тричастинним. Його членували колонки й горизонтальні карнизи. Царські врата були виготовлені з міді й позолочені, мали накладні срібні прикраси загальною вагою понад 17 кілограмів. Композицію іконостасу вінчала скульптурна група «Створення світу», розташована над центральною частиною. Іконостас відзначався оригінальною кольоровою гамою: тло було зеленим, а всі різьблені елементи — позолоченими. Ікони були написані в пізньобароковій стилістиці, а саме різьблення іконостасу витримане в стилістиці рококо, без пластичних надмірностей. У цьому плані Мгарський іконостас дуже відрізняється від інших витворів Шалматова — іконостасів Хрестоздвиженського собору в Полтаві, Покровської церкви в Ромнах та інших. Ймовірно, стилістика рококо й непритаманні творчій манері Шалматова загальна строгість композиції та деяка скупість пластичних засобів були зумовлені смаками замовника — принца Гессен-Гомбурзького[17].

Цим іконостасом захоплювався видатний український історик Микола Костомаров, називаючи його «чудным старинным иконос-

[16] *Логвин Г.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — К.: Мистецтво, 1968. — С. 395.

[17] *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — С. 213–214.

Центральна частина іконостаса Спасо-Преображенського собору.
Фото початку XX ст.

Собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря в Путивлі

Мгарський монастир під Лубнами

Миколаївська церква на крейдяній скелі в Святогірській Свято-Успенській лаврі на Донеччині

Почаївська лавра

Троїцький собор і надбрамний корпус у Почаївській лаврі

Святогірський монастир на Волині. Рисунок автора

Собор і келії Троїцького монастиря в Межирічі на Волині

Собор і дзвіниця домініканського монастиря у Львові

Крехівський монастир

Унівський монастир

Василіанський монастир у Підгірцях на Львівщині

Скит Манявський у Карпатах

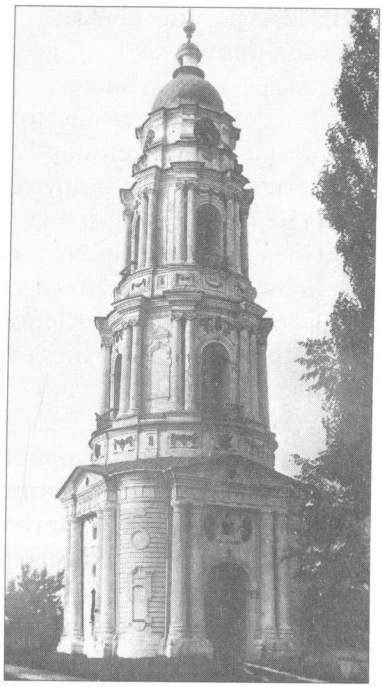
Домініканський монастир у Кам'янці-Подільському

Скельний монастир у Бакоті на Поділлі

тасом с богатою резьбою» і вказуючи на поновлення його за архімандрита Мелетія (у 1826–1838 роках).

Іконостас було знищено після закриття монастиря в 1930-х роках. Від нього уцілів тільки один фрагмент — ікона празникового ряду «Різдво Богородиці» в облямуванні рокайлевого різьблення, що зберігається в Національному художньому музеї України. Відтворення цього іконостасу передбачене Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, затвердженою Урядом 1999 року. Проектну документацію виконав інститут «Укрпроектреставрація»[18]. У 2005 році розпочалося виготовлення і поетапне встановлення у соборі частин відтвореного іконостасу.

Дзвіниця Мгарського монастиря

Монастирську мурована надбрамну дзвіницю розпочали будувати в 1785 році, добудували в 1837–1844 роках. Включена в периметр муру, вона слугувала головним входом на територію монастиря. Споруда триярусна, увінчана сферичною банею на циліндричному підбаннику. Для її композиції характерне послідовне зменшення площі і висоти ярусів. Перший ярус у плані є квадратом із заокругленими кутами, інші яруси — циліндричні. Фасади першого ярусу акцентовані чотириколонними портиками римо-доричного ордера зі спареними колонами, увінчаними трикутними фронтонами. Верхні яруси прорізані високими арковими отворами, фланковані спареними колонами. Дзвіниця дуже потерпі-

[18] *Косенко Н., Шепітько Н.* Іконостас Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря//З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 97–100.

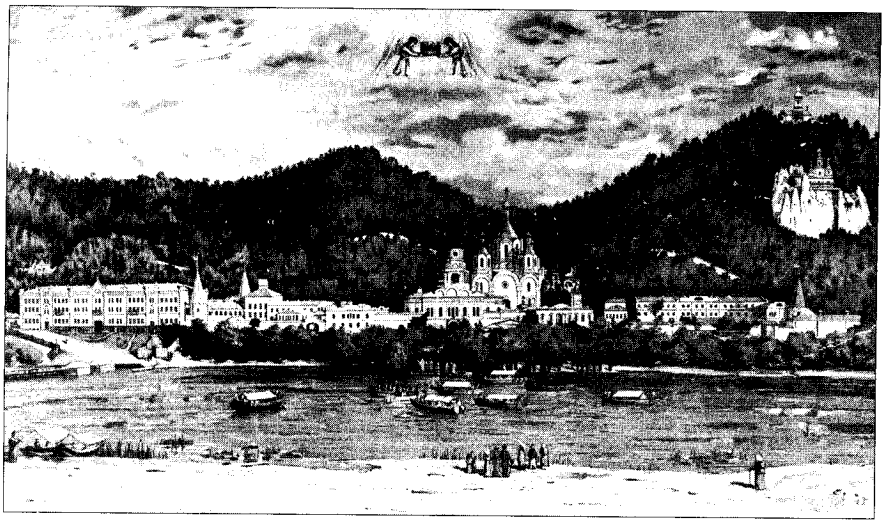
ла за часів радянської влади, втративши разом з тинькуванням майже весь зовнішній декор. Її реставрували у 2000 році, після повернення монастирського комплексу Церкві.

До складу монастирського ансамблю входять також будинок архімандрита, споруджений у 1786 році та перебудований у XIX столітті; монастирський готель другої половини XIX століття; Благовіщенська тепла церква, збудована наприкінці XIX століття.

Поряд з монастирем на сусідній горі, відділеній від обителі долиною з озером, знаходиться меморіал пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років — Курган Вічної Скорботи. Це місце було обране громадською комісією з ініціативи місцевого уродженця, українського письменника і драматурга Олексія Коломійця й освячене 12 серпня 1990 року. В церемонії заснування Кургану Скорботи взяли участь тодішній голова Верховної Ради України Леонід Кравчук, поет Борис Олійник, письменник Олексій Коломієць, історики, академіки Петро Тронько і Петро Толочко. За давнім козацьким звичаєм тут насипана висока символічна могила в пам'ять мільйонів українців, замордованих російською комуністичною владою. На початку 1990-х років за проектом архітектора-художника Анатолія Ігнащенка на Кургані Скорботи встановлено пам'ятник у вигляді великого залізного дзвона з хрестом.

Святогір'я

Ця місцевість на Слобожанщині знаменита своїм Святогірським монастирем Успіння Богородиці, що міститься неподалік міста Ізюма на високому правому березі ріки Сіверський Донець у місцевості, що здавна називалася «Святі гори». Видатний український історик Дмитро Багалій так писав про розташування монастиря: «Прежде всего нас поражает в нем красота местоположения. Несколько раз я бывал в этом монастыре и всегда с одинаковым восторгом смотрел на величественную панораму, открывающуюся моему взору

Загальний вигляд Святогірського Успенського монастиря з лівобережжя Сіверського Дінця. *Малюнок кінця XIX ст.*

с меловых конусов, где воздвигнут храм, и чувствовал невольный трепет, вспоминая, что вся эта постройка приютилась на непрочном меловом грунте. Вы стоите на самом возвышенном пункте нагорного берега Донца, а там, на левой его стороне, раскинулся на огромном пространстве, какое не в состоянии даже охватить глаз, луг и лес. Святые Горы, господствуя над Донецким берегом, являлись неприступною естественною твердынею»[19].

Перше письмове свідчення про Святі Гори на початку XVI століття належить Сиґізмундові Герберштейну — послу імператора Священної Римської імперії. Він писав про кам'яні фігури на Святих Горах, не згадуючи, проте, про монастир. Але згідно з традицією вважається, що тут ще у XV столітті ченці пробили ходи в м'якій крейдяній скелі, добралися до її вершини й заснували печерну церкву. Документи

[19] *Багалей Д.* Из прошлого Святогорского монастыря//Харьковские губернские ведомости. — 1894. — №210.

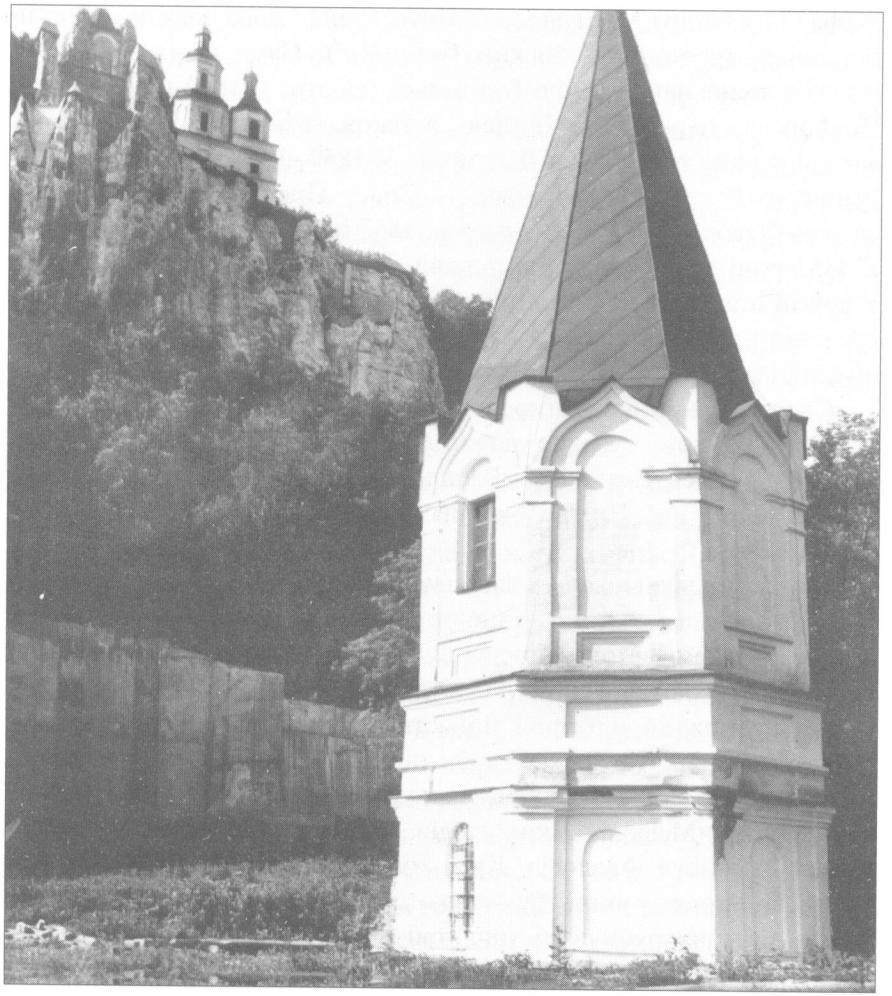
1526, 1538–1539, 1541, 1555 і 1571 років згадують «Святі гори» як один з донецьких дозорів, виставлених проти татар. Святогірський монастир вперше згадується в 1624 році у царській грамоті на земельні володіння. Існує місцева легенда про те, що перші печери в Святих горах викопали ченці Києво-Печерського монастиря, які врятувалися з Києва під час монголо-татарського погрому 1241 року. За іншою легендою, монастир заснували в XV столітті монахи зі Святої гори Афон, котрі рятувалися від переслідувань імператорів Візантії, які прийняли Флорентійську унію з Католицькою Церквою.

Первісно весь монастир містився в печерах. Цей печерний комплекс у XVII столітті включав, принаймні, чотири яруси приміщень. У 1637 році у верхній частині крейдяної гори було влаштовано Успенську соборну церкву. У 1670-х роках на березі річки під горою ченці поставили дерев'яну Петропавлівську церкву.

Зараз монастирські споруди містяться переважно вздовж берега річки біля підніжжя крейдяної гори, яка підноситься на висоту 90 метрів, і тільки Миколаївська церква стоїть на уступі цієї гори. Всю гору пронизано лабіринтом ходів і келій. У них жили і ховалися монахи під час ворожих набігів.

У давнину монастир був оточений фортечними стінами, оснащений артилерією і вогнепальною зброєю. Тому монахи успішно оборонялися від татарських нападів. Цьому сприяла також фортеця на вершечку гори. З огляду на це Святогірський монастир відігравав значну роль у справі української колонізації Дикого Поля. Він служив передовим сторожовим укріпленим постом, спостережним пунктом і перешкодою на шляху руху татарських загонів, а також притулком для утікачів з татарського полону. У 1679 році загін кримських татар захопив і спустошив монастир. Пізніше укріплення та інші монастирські споруди було відновлено. Азовські походи царя Петра I поклали кінець татарським нападам і монастир поступово втратив своє стратегічне значення.

У 1786 році під час секуляризації монастирських маєтностей монастир закрили, а майно й угіддя відійшли до державної скарбниці. У 1844 році його відновили під назвою Святогірської Успенської

Вежа монастирської огорожі та скеля з Миколаївською церквою

пустині. Відновлювали монастир ієромонах Арсеній з 12 ченцями, котрі перейшли сюди з Глинської пустині, що поблизу Глухова. Це було здійснено також стараннями і коштом місцевих поміщиків —

графа Олександра Михайловича Потьомкіна і його дружини Тетяни Борисівни (уродженої княжни Ґоліциної). Саме після 1844 року тут здійснено найзначніші будівельні роботи: у 1850 році зведено Покровську церкву з дзвіницею, а також декоративні вежі огорожі, дві з яких збереглися й донині. У 1859–1868 роках збудовано Успенський собор, 1864 року — Спасо-Преображенську церкву на горі Фавор, 1877 року — готель, 1887 року — два корпуси келій. У 1851 році до Покровської церкви прибудовано будинок ігумена. У другій половині XIX століття на обох краях підземного ходу, прокладеного у XVII столітті з нижньої тераси на верхню, влаштовано нижній і верхній прочанські павільйони.

Святогірський монастир завжди користувався широкою популярністю. У ньому бували художник Ілля Рєпін, поети й письменники Федір Тютчев, Іван Бунін, Василь Немирович-Данченко, Марина Цвєтаєва, історик Дмитро Багалій, а навесні 1887 року тут мешкав Антон Чехов.

Монастир ліквідовано радянською владою 1922 року і з того часу тут розміщувався будинок відпочинку, а в повоєнний час — санаторій імені Артема. Монастирські будівлі були частково поруйновані під час Другої світової війни й відбудовані протягом 1947–1956 років. Тоді ж на нижній території монастиря споруджено корпуси санаторію. Упродовж радянської доби цілковито втрачено такі споруди ансамблю, як Спасо-Преображенська церква на горі Фавор, комплекс Кирило-Мефодіївських сходів, вхідна брама печерної церкви святих Антонія і Феодосія. Крім того, протягом XVII–XX століть крейдяний кряж, у якому були викопані яруси печерних приміщень, зазнав значних руйнувань, що призвело як до зміни ландшафту, так і до безповоротної втрати кількох (щонайменше — двох) ярусів печерного комплексу.

1980 року комплекс монастиря разом з розташованим на сусідній горі пам'ятником більшовику Артему (Федору Сергєєву) оголошено Державним історико-архітектурним заповідником. У 1992 році тут відновлено діяльність монастиря.

Найдавніша частина монастиря — печерний комплекс — розміщена на високих позначках у товщі гори, на верхній терасі якої зараз стоїть Миколаївська церква. Решту споруд монастиря розташовано унизу на вузькій надзаплавній терасі. Вони утворюють лінійну композицію, витягнуту вздовж берега зі сходу на захід. Крейдяна скеля з Миколаївською церквою, що височіє над довкіллям, є найефектнішою містобудівною і ландшафтною домінантою. Частина ансамблю, розташована на нижній терасі, має свої архітектурні домінанти — дзвіницю й Успенський собор.

Миколаївська церква — найдавніша із збережених споруд ансамблю — розташована на верхній терасі крейдяної скелі. Первісно це була печерна соборна церква монастиря в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, що повністю містилася всередині об'єму крейдяної скелі. Заснована вона в 1637 році. Руйнування верхньої частини цієї скелі наприкінці XVII століття призвело до спорудження у 1698–1708 роках коштом Ізюмського козацького полковника Федора Шидловського наземного мурованого Успенського собору на нижній терасі, під горою, та до перебудови решток старого печерного храму на Миколаївську церкву. Вона тридільна і триверха, причому верхи над вівтарем і бабинцем — декоративні. Вівтар і частину центральної дільниці вирубано в скелі, решта споруди прибудована з цегли. Стилістика українського бароко підкреслена двоярусними верхами з маківками й банями барокових обрисів.

До Миколаївської церкви зі сходу прилягає Верхній прочанський павільйон, який є каплицею Святого Апостола Андрія Первозванного. Це квадратна в плані відкрита альтанка, перекрита склепінням й увінчана наметовим дахом. Підземний хід, що датується XVII століттям, пронизує крейдяну гору від підніжжя до вершини. Вхід у нього знаходиться навпроти західного фасаду Успенського собору з нижнього паломницького павільйону. Хід являє собою коридор з багатьма відгалуженнями й бічними печерами. У верхній частині гори вирубані також численні келії і підземна церква святих Антонія і Феодосія.

Верхи Миколаївської церкви

Успенський собор є центральною спорудою нижньої частини монастирського ансамблю. Він збудований за проектом відомого

Успенський собор Святогірського монастиря

архітектора, професора Імператорської академії мистецтв (Санкт-Петербург) Олексія Максимовича Горностаєва (1808–1862) у панівному на той час російсько-візантійському стилі. Закладено собор у 1858 році, а освячено 4 вересня 1868 року. 14 серпня 1861 року будівництво собору відвідав російський імператор Олександр II, слушно вказавши на необхідність посилити конструкції пілонів.

Собор стоїть на терасі, на яку з північного боку ведуть парадні сходи. Він хрестовокупольний, увінчаний п'ятьма банями з наметовими верхами й маківками. Загальна висота собору до хреста —

53 метри. Цей собор сучасники оцінювали по-різному: зокрема, Василь Немирович-Данченко так описував мистецьке враження від собору: «В самом монастыре посреди двора — громадный собор. Насмотря на всю свою массивность, он кажется чрезвычайно легким, с четырьмя угловыми и пятою — высокою, посредине его колокольней... Меня поразила в этом соборе соразмерность и красота линий, соответствие частей»[20]. Іван Бунін звернув увагу на інший аспект художнього враження від монастиря й собору: «... стоит белокаменная обитель с величавым, грубо раскрашенным собором посреди двора»[21].

Святогірський Свято-Успенський монастир є найстародавнішим монастирем у східній частині України. Він має унікальну архітектурно-ландшафтну композицію й відзначається неповторною гармонією різночасових будівель і споруд. Це — пам'ятка архітектури й містобудування національного значення. У 2004 році цей монастир отримав статус лаври.

[20] *Дедов В.* Святые горы: от забвения к возрождению. — К.: РПО «Поліграфкнига», 1995. — С. 167.

[21] *Дедов В.* Святые горы... — С. 283.

Розділ 8

Почаївська лавра й монастирі Волині

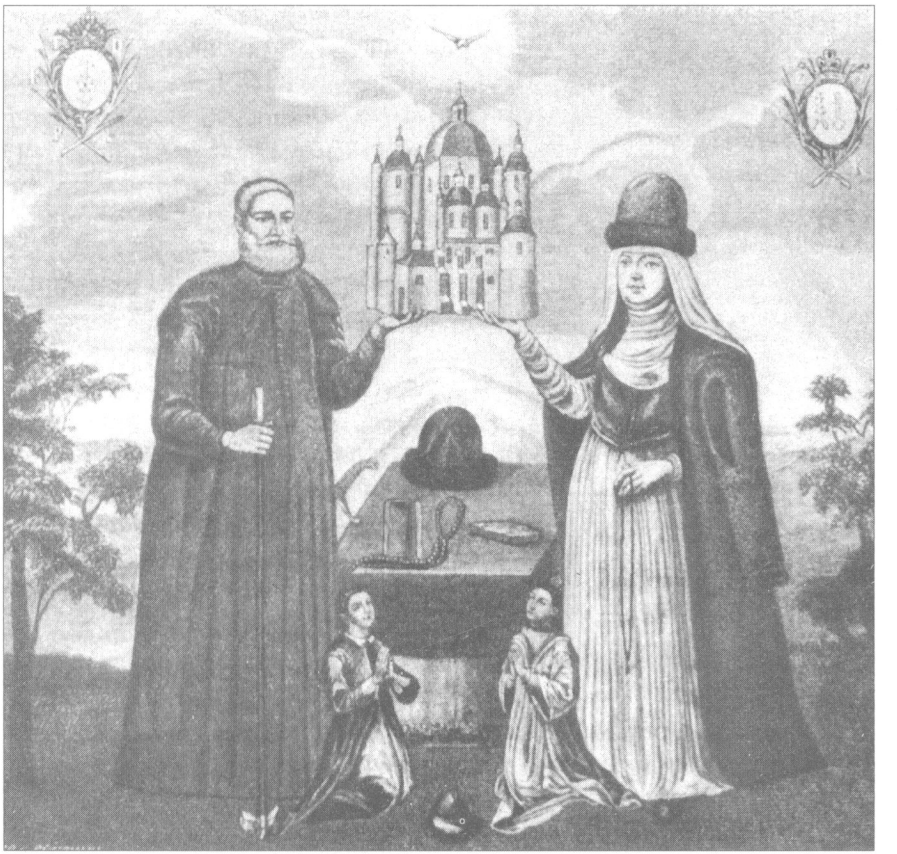
Волинь відома багатьма монастирями — як православними, які є найстародавнішими в цьому краї, так і католицькими, більшість яких з'явилися під час перебування волинських земель у складі Польсько-Литовської держави. Ми розповімо лише про три найвизначніші з них. І от що характерно: більшість монастирів засновувалися як православні, потім переходили в унію чи католицизм, але зрештою поверталися до православ'я. Причиною таких перипетій були неодноразові зміни державної приналежності Волинського краю.

Почаївська Свято-Успенська лавра

Монастирський комплекс є однією з найшанованіших православних святинь Волині. Він підноситься на високій горі неподалік від стародавнього міста Кременця і панує в довколишньому ландшафті. Згідно з прадавніми переказами, перші ченці з'явилися на Почаївській горі ще в 1240–1241 роках, під час монголо-татарського погрому Русі. Мешкали вони в природних печерах, над якими спорудили дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці. Тут перед іноками над Почаївською горою у вогненному стовпі з'явилася Пресвята

Чудотворна Почаївська ікона Пресвятої Богородиці.
Гравюра кінця XVII ст.

Федір і Євдокія Домашевські – благодійники Почаївського монастиря. *Портрет 1649 р.*

Богородиця, яка лишила на скелі відбиток своєї правої ступні. У цьому заглибленні збирається вода, що має чудодійні цілющі властивості. Сьогодні — це одна з найбільших лаврських святинь.

У першій половині XVI століття Успенська церква вже була мурованою і стояла під горою. Власниця містечка Почаєва Анна Гойська 1597 року заснувала тут монастир, подарувавши йому вели-

Почаївський ігумен
преподобний Іов Залізо

кі земельні володіння та чудотворну ікону Почаївської Богородиці, яку вона отримала 1559 року від грецького митрополита Неофіта. Ікона знаходиться зараз у лаврському Успенському соборі над царськими вратами. А в 1649 році благодіяннями Федора і Євдокії Домашевських з села Бережці під Кременцем у монастирі з'явилася ще одна мурована церква — в ім'я Пресвятої Трійці. Її поставили на горі, якраз над відбитком стопи Пресвятої Богородиці.

З 1604 року протягом майже 50 років монастирським ігуменом був преподобний Іов Залізо (Желізо), чудотворець Почаївський. Народився він близько 1551 року на Покутті в Галичині (неподалік від Коломиї). Походив з дрібної української православної шляхти й до прийняття чернецтва називався Іваном. Десятирічним хлопцем вступив послушником до Угорницького Спаського манастиря на Покутті, в якому після відбуття послуху прийняв чернецтво під іменем Іова. Вважається, що ченцем він став у віці 12 років. Постриження у такому молодому віці — явище небуденне. Вже замолоду Іов здобув славу своїми чернечими подвигами. Після досягнення повноліття його висвятили в ієродиякони, а потім в ієромонахи. Маючи 30 років, прийняв схиму під ім'ям Івана й цим іменем називав себе аж до смерті. Але оскільки в Православній Церкві не прийнято називати святих їхнім схимницьким іменем, то після своєї канонізації відомий під ім'ям Іова Почаївського.

Коли слава про преподобного дійшла до князя Костянтина Острозького, він запросив Іова стати ігуменом монастиря Чесного Хреста у місті Дубно на Волині. Він керував цим монастирем

з 1584 року близько 20 років. Завдяки йому Дубенський монастир, при якому діяло братство, став однією з православних твердинь у ті часи, коли польська влада почала запроваджувати унію.

Десь на зламі XVI–XVII століть (на думку одних учених близько 1597 року, а на думку інших — вже по смерті князя Костянтина Острозького в 1608 році) преподобний Іов, бажаючи здійснити свій давній намір — віддатися молитвам у спокійнішому місці, залишає Дубно й подається на Почаївську гору «здавна світлістю чудес многих осяяну». У Почаєві братія обрала його ігуменом монастиря і на цьому посту він лишався аж до смерті. Історики Церкви вважають, що Іов став для Почаївського монастиря тим, ким був для Києво-Печерського преподобний Феодосій: з пустельницького монастиря Іов перетворив його на спільножительний (кіновію), упорядкував щоденне життя братії та запровадив регулярні спільні Богослужіння. Саме з часів ігуменства в Почаєві преподобного Іова надзвичайно поширилася слава про цей монастир та його святині: стопу Божої Матері й чудотворний образ Її. Сам ігумен Іов став відомий скрізь як великий подвижник: мовчальник, аскет і молитовник. Він часто перебував у печері, де, особливо під кінець життя, замкнувшись від світу, гаряче молився. Був дуже працьовитим: навколо монастиря своїми руками насадив і плекав сад, викопав глибоку криницю й два ставки.

За ігуменства Іова монастиреві довелося зазнати багато прикрощів після того, як у 1617 році померла його фундаторка побожна Анна Гойська. Її онук і спадкоємець Андрій Фірлей у 1623 році пограбував монастирське майно і навіть забрав до себе чудотворний образ Божої Матері. Відтак преподобному Іову як ігуменові монастиря довелося майже 25 років провадити судовий процес з Фірлеєм та їздити до судових установ у Кременець та Луцьк. Ще до закінчення процесу Фірлей під впливом Божого чуда повернув монастиреві чудотворний образ Божої Матері, а в 1647 році внаслідок присуду Люблінського трибуналу змушений був повернути також пограбоване майно.

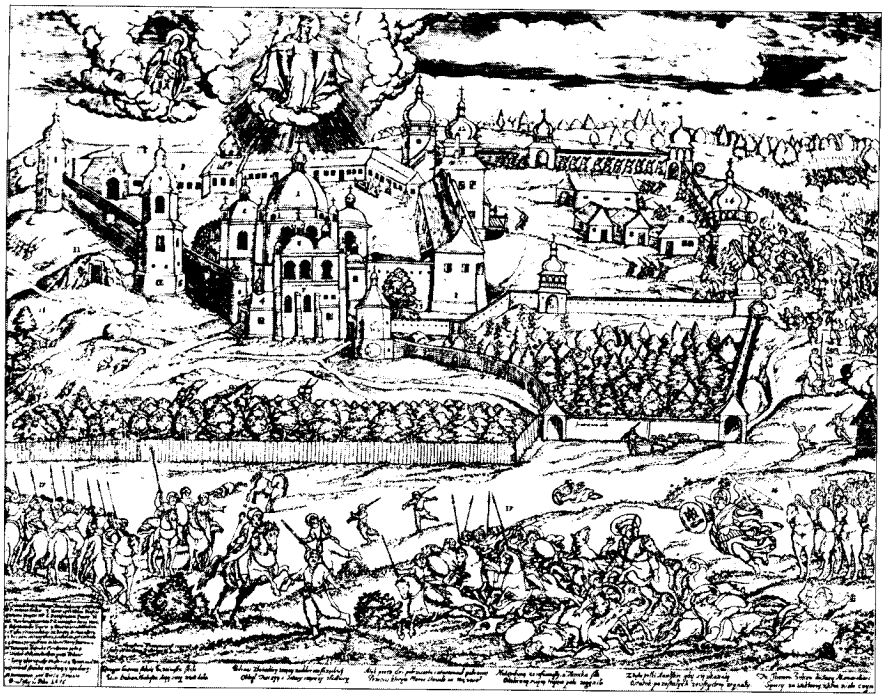
У 1628 році Іов брав участь у церковному соборі в Києві, на якому було постановлено твердо триматися православної віри й не від-

ступати від неї за будь-яких обставин. Під діяннями цього собору є також підпис Івана (тобто Іова), ігумена Почаївського. Крім чернечих подвигів, преподобний Іов займався літературною діяльністю, перекладав писання святих Отців, укладав поучення. Після нього в монастирі збереглася написана власноруч книжечка поучень, яку в 1932 році польська влада забрала до Варшави й вона там загинула.

Упокоївся преподобний Іов столітнім старцем 28 жовтня 1651 року. В 1659 році були відкриті його нетлінні мощі та після ствердження чудес за його заступництвом Київський митрополит Діонісій Балабан канонізував преподобного Іова. Нині в Почаївській лаврі спочивають його нетлінні мощі. Збереглася й печера, в якій преподобний усамітнювався для молитви.

У 1675 році під час так званої «Збаразької війни» 50-тисячна турецько-татарська армія на чолі з Нуреддин-султаном підступила під Почаївський монастир. Після триденної облоги 23 липня сталося чудо Пресвятої Богородиці: у небі над монастирем з'явилася в блискучому сяйві Богородиця з омофором в руках, в оточенні ангелів та преподобного Іова. Вона повертала на турків їхні стріли, кулі і ядра. Турки й татари в паніці відступили від монастиря. Ось як подає ці події знаменита дума про Почаївську Богоматір:

Ой зійшла зоря вечоровая
Над Почаєвом стала,
Виступало турецьке військо
Як та чорная хмара.
Турки з татарами
Брами облягали, —
Монастир звоювати.
Мати Божая Почаївська
Буде нас рятувати.
Отець Залізо з келії вийшов
Сльозами умліває:
«Ой рятуй, рятуй, Божая Мати,
Монастир загибає».
Ой не плач, не плач, отче Залізо,

Чудо Пресвятої Богородиці у 1675 році за гравюрою Никодима Зубрицького

Монастир не загине.
Мусимо встати, чуд показати,
Монастир рятувати.
Ой вийшла, вийшла Божая Матір
Тай на хресті вона стала.
Кулі вертала, турків вбивала,
Монастир рятувала.

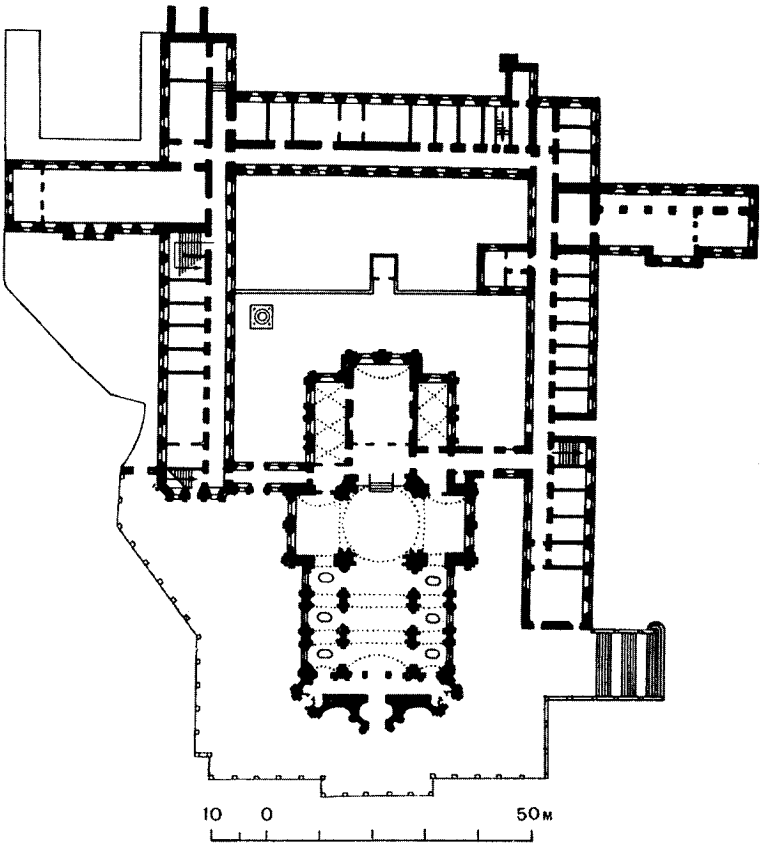
Це чудо зобразив на своїй відомій гравюрі інок Никодим Зубрицький. Ще одне чудо сталося у наступному столітті. На той час (з 1713 року) монастир став греко-католицьким ордену василіан. У 1759 році неподалік Почаєва їхав у кареті «пан Каньовський» —

Микола Потоцький

граф Микола Потоцький. Раптом коні понесли й перекинули карету. Розлючений Потоцький, вибравшись із розбитої карети, вихопив пістоля, щоб застрелити свого кучера. Той устиг лише повернутися в бік монастиря і проказати молитву: «Мати Божа, чудодійна в іконі Почаївській, рятуй мене!» Тричі граф натискав курок пістоля і тричі осічка рятувала життя кучеру. Цей випадок так подіяв на імпульсивного Потоцького, що він зажадав негайно побачити чудотворну ікону. Після того він перейшов з латинської віри в греко-католицьку (в Унію) і вирішив своїм коштом розбудувати Почаївський василіанський монастир, запросивши для роботи знаних архітекторів Петра Гіжицького і Готфріда Гофмана. Більше того, в листі до Львівського уніатського митрополита Леона Шептицького Потоцький писав про своє бажання стати ченцем у Почаївському монастирі! І справді у 1774 році він перебрався жити в монастир, де для нього збудували окремий будиночок. Проте за життя ченцем він так і не став. Польський поет Францішек Карпінський свідчить про перебування магната в монастирі: «Потоцький вранці і ввечері ходив до церкви на молитву, доглядав за монахами, а, опріч того, у себе кілька дівок для розпусти тримав...»[1]. Інші сучасники зазначали ще й його оригінальну, як для польського магната, національно-культурну орієнтацію: Микола

[1] Возницький Б. Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницар Георгій Пінзель. — Львів: Центр Європи, 2005. — С. 20.

План центральної частини Почаївського монастиря

Потоцький мав зачіску скоріше козацьку, ніж польську, «розмовляв українською мовою, та й обряду він був руського»[2]. Лише перед самою смертю в 1782 році з дозволу самого папи римського Миколу Потоцького постригли в ченці. Поховали його в монастирському склепі.

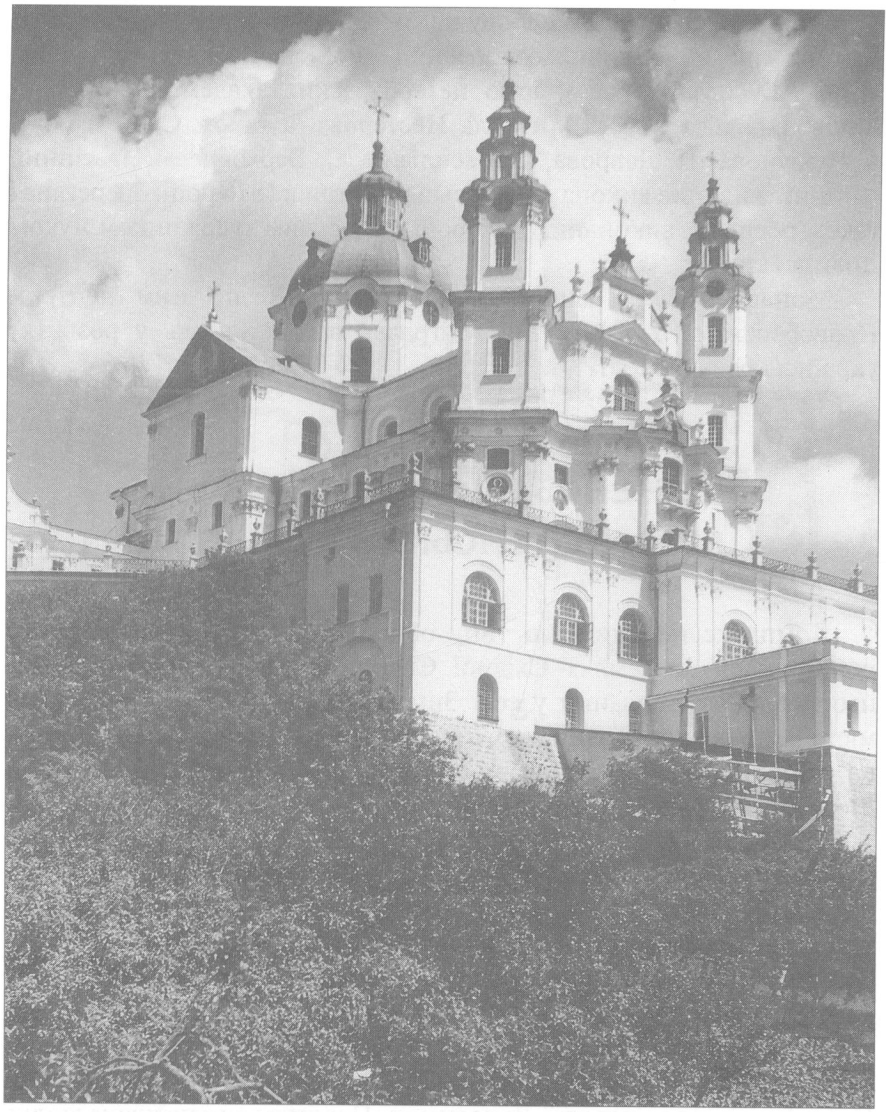
[2] *Возницький Б.* Микола Потоцький... — С. 47.

У розробленні детального розпланування монастирських будівель, в улаштуванні інтер'єра собору й організації будівельних робіт брали участь архітектори Петро і Матвій Полейовські, Ксаверій Кульчицький. Проект собору в загальних рисах підготував архітектор Гофман, але всю подальшу роботу з будівництва вів Петро Полейовський.

Під час перебудови Почаївського монастиря в 1771–1783 роках замовник Микола Потоцький та архітектори наважилися радикально змінити композицію і весь устрій ансамблю. Замість двох зруйнованих церков на високій терасі вершечка Почаївської гори постала тринавова з трансептом купольна базиліка з двома багатоярусними вежами, що фланкують головний фасад, поставленими під кутом 45° до нього. Новий собор має нетрадиційну орієнтацію: головний фасад обернено на південь, а вівтар — на північ. Пояснюється це зміною конфесійної належності монастиря, бажанням замовника й архітекторів наблизитися до обраного прототипу — бенедиктинського аббатства Мельк в Австрії на Дунаї, а також намаганням урахувати особливості ландшафту. Саме така постановка собору на вершечку крем'яної гори, укріпленої терасами, дає змогу панувати йому в краєвиді в радіусі до 15 кілометрів.

Головний підхід до собору в Почаївському монастирі організовно з крутого підйому збоку, що забезпечує сильний «театралізований» ефект. З північного боку до собору прилягає двоповерховий корпус келій, влаштований за принципом середньовічного бенедиктинського клуатра, довкола прямокутного в плані внутрішнього двору, з однобічним коридорним розпланування.

1831 року Почаївський монастир повернувся в лоно православ'я, а 1838 року йому надано звання Почаївської Успенської лаври. З 1830-х років реконструюються старі будівлі комплексу, будуються нові: надбрамний корпус (1835 року), дзвіниця заввишки 65 метрів (1871 року), друкарня (1895–1896 років), Троїцький собор (1912 року за проектом славетного академіка архітектури Олексія Щусєва, з мозаїками всесвітньо знаменитого художника Миколи Реріха).

Успенський собор Почаївської лаври

Інтер'єр Успенського собору надзвичайно пишний, стіни вкриті розписами. Декоративне оздоблення, що існує, склалося наприкінці XIX століття за участю петербурзьких академіків і художників: Гаральда Боссе, Михайла Нестерова, а також С. Комарова, І. Горбунова, Н. Лаврова, Е. Васильєва, С. Верховцева. Настінний олійний живопис виконали лаврські майстри в 1876 році. Збереглися також розписи, виконані в 1807 році львівським художником Лукою Долинським.

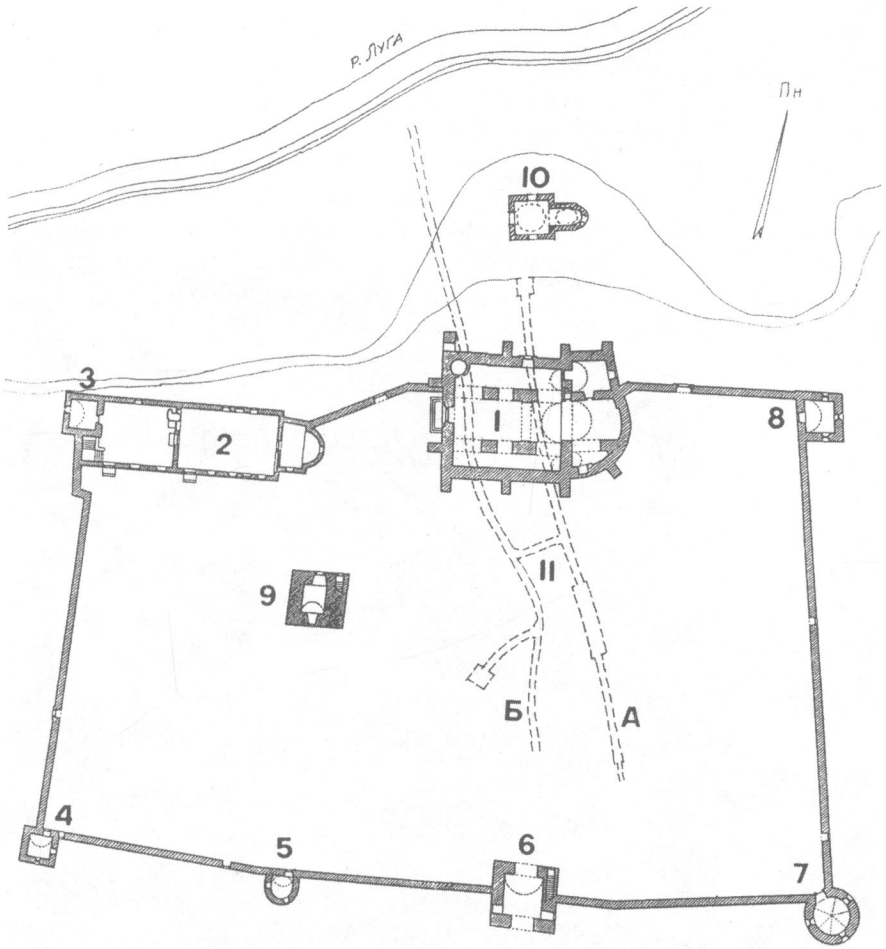
Монастир був і лишився найбільшим релігійним центром Правобережної України, що відігравав важливу роль у розвитку української духовності й культури.

Зимненський Святогірський Свято-Успенський монастир

Комплекс належить до типу оборонних монастирів, що дуже поширилися на землях Східної Європи в епоху пізнього середньовіччя. Розташований у селі Зимне (Зимно) за 5 кілометрів від міста Володимира-Волинського — історичної столиці Волині. Стоїть на пагорбі, що круто обривається до заплави річки Луг, має вигідне в оборонному відношенні положення.

Територія монастиря прямокутна в плані, оточена цегляними оборонними мурами з наріжними баштами. До складу монастирського комплексу входять Успенський собор, надбрамна башта-дзвіниця, трапезна з церквою. На північній терасі, що прилягає до собору та оборонних мурів, стоїть невеличка Троїцька церква. Поруч з нею у схилі пагорба — вхід у печери з підземною Варлаамівською церквою.

Виникнення монастиря відноситься до XI століття. Згідно з місцевою легендою монастир заснував сам Великий князь Київський Святий рівноапостольний Володимир. Перша документована згадка про нього зустрічається в Патерику Печерському під 1062 роком

План Святогірського монастиря в Зимно:

1 – Успенський собор;
2 – трапезна;
3, 4, 5, 7, 8 – оборонні башти;
6 – надбрамна башта
з надбудованою дзвіницею;
9 – підмурки старої дзвіниці;
10 – Троїцька церква;
II Б, А – печери.

Монастирський мур з наріжною баштою

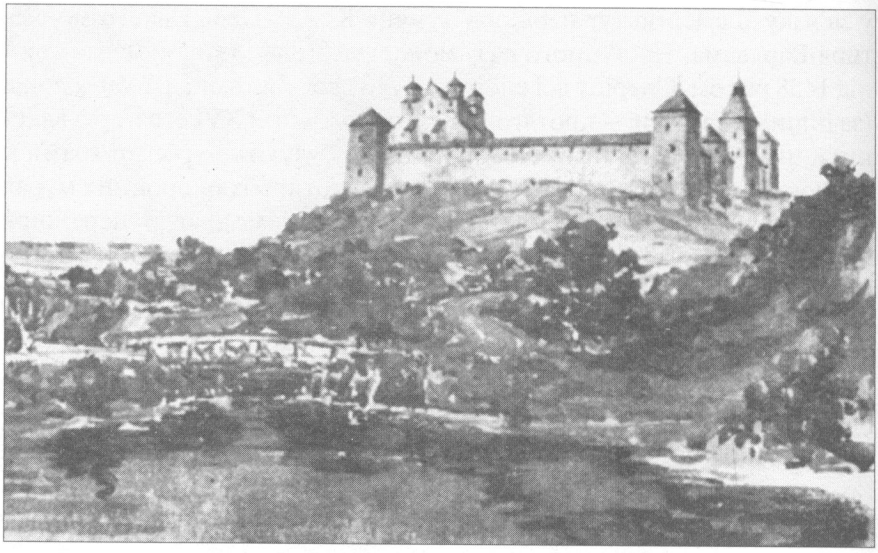
у зв'язку зі смертю тут першого ігумена Києво-Печерського монастиря Варлаама. Наступного разу монастир згадано у документах вже під 1458 роком. Спершу всі споруди були дерев'яними. З 1460-х років (за іншими даними — протягом першої половини XVI століття) власники цих земель — князі Чорторийські — будують муровані храми й оборонні мури з баштами. Пізніше у всіх чотирьох оборонних мурах були влаштовані аркові брами. У 1682 році монастир перейшов на Унію і після того поступово занепав. Протягом 1860–1862 років справою поновлення храмів Зимненського монастиря переймався російський імператор Олександр II. У 1893 році монастир було відновлено як православний жіночий. Після того значні роботи з реконструкції монастиря проведено в 1899 році за проектом архітектора Миколи Козлова. Тоді перебудовано дзвіницю, Успенську церкву, побудовано школу і підземну Варлаамівську церкву.

Реконструктивна акція кінця XIX століття в Зимненському монастирі не пройшла повз увагу знаменитої графині Праскові Уварової, голови Московського археологічного товариства — однієї із засновниць пам'яткоохоронної справи в Російській імперії. З властивою їй принциповістю вона зауважила необґрунтованість і шкідливість зробленого: «Нині монастир цей обернено на жіночий і новопризначені ігумені одна перед одною, бажаючи, очевидно, вислужитися перед якимось новим спрямуванням, що захопило нас останнім часом, будують, перебудовують, користуючись люб'язними порадами молодого архітектора[3], та тією безкарністю, яка взагалі панує для подібних робіт у нас на святій Русі, де, на біду, не виробилося розуміння того, що церкви, як і решта пам'яток старовини, належать державі і не можуть розкрадатися і перебудовуватися без завдання втрат історії країни, якій вони належать»[4].

Мурований монастирський Успенський собор з печерами збудовано в 1495 році, перебудовано у 1550 році. Внаслідок перебудов 1724 року храм став схожим на католицький костел, отримавши дві

[3] Мається на увазі Микола Козлов.

[4] *Уварова П.* Архитектурные памятники Юго-Западного края//Древности: Труды императорского Московского археологического общества. — М., 1901. — Т. 19. — Вып. 2. — С. 81.

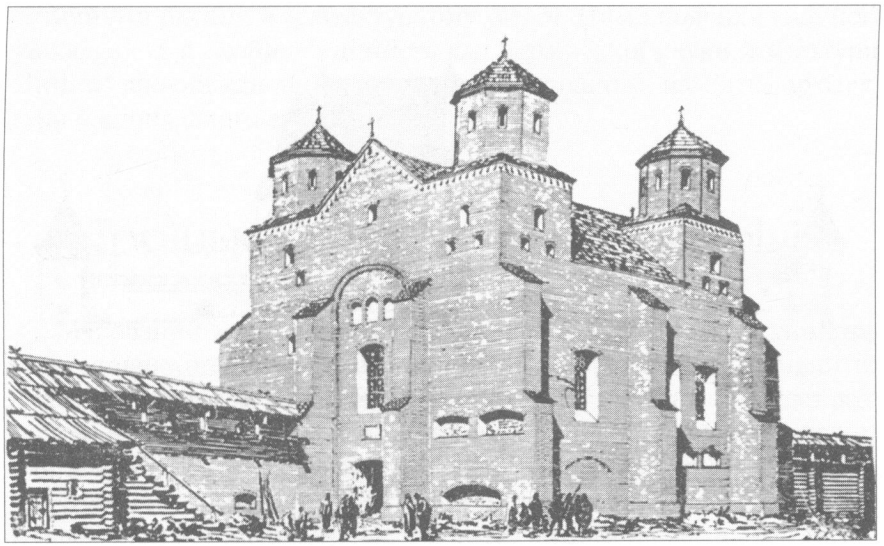

Загальний вигляд Святогірського монастиря у XVI ст.
Реконструкція Григорія Логвина

вежі на західному фасаді. Внаслідок реконструкції 1898–1900 років, вежі ліквідували, що й надало храму рис православного храму в неоросійській стилістиці.

Собор входить до системи оборонних мурів монастиря. Він прямокутний у плані, тринавовий, з однією півкруглою в плані вівтарною апсидою. Первісно був без бань чи куполів, а перекривався склепіннями. Ті п'ять куполів, якими собор вінчається зараз, є результатом відбудови, здійсненої жіночим монастирем у середині 1990-х років без участі фахових реставраторів. З північного сходу до собору прилягає двоярусна оборонна башта. Існує версія першого дослідника цієї пам'ятки Григорія Логвина про те, що первісно храм вінчався чотирма наріжними оборонними баштами.

З північного боку біля підніжжя земляної тераси в товщі підпірної стіни влаштовано вхід до печер у вигляді аркової галереї. У глибині печерного комплексу влаштовано Варлаамівську церкву — невелике

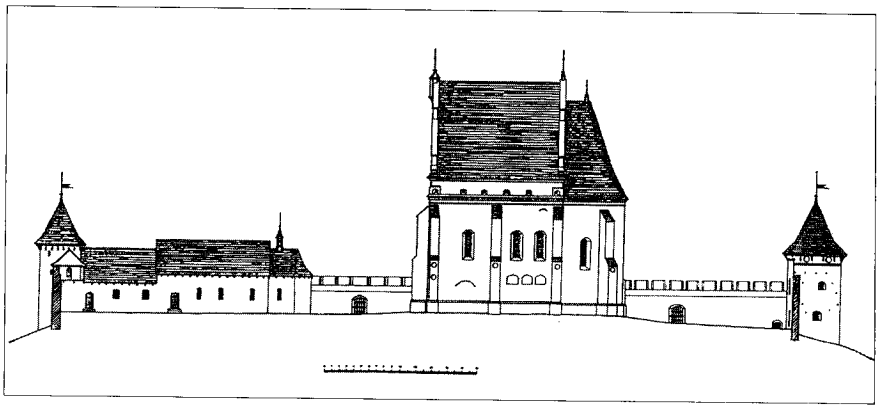

Загальний вигляд Успенського собору у XVI ст.
Реконструкція Григорія Логвина

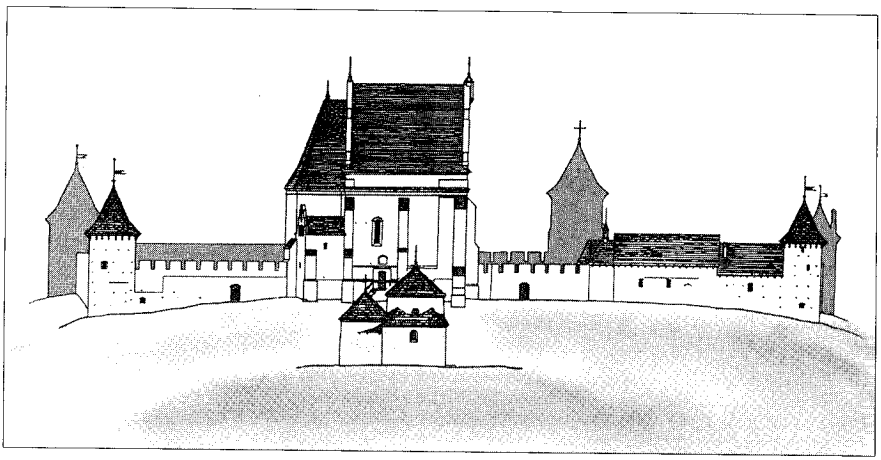
прямокутне в плані приміщення з двома апсидами на сході і заході, перекрите зімкненим склепінням з квадратовим вентиляційним отвором.

Оборонні мури з баштами, збудовані у XV–XVI століттях, у плані мають форму неправильного чотирикутника, по кутах якого стояли башти. Південний мур включає також проїзну башту-дзвіницю та круглу в плані башту. По верху стін був колись бойовий обхід з бійницями.

Троїцька церква, збудована в 1465–1475 роках, стоїть поза межами монастирського двору. Це одна з двох церков монастиря, яка з кінця XVIII століття використовувалася як каплиця. Вона зазнала численних ремонтів, проте добре зберегла свої первісні форми, унікальні в українській архітектурі. Церква невелика, дводільна, безстовпна, з напівкруглою вівтарною апсидою. Головне приміщення та вівтар перекриті характерними світловими банями з підвищеннями — скуф'ями.

Башти, мури, трапезна й собор монастиря.
Реконструкція Євгена Осадчого та Леоніда Крощенка

Панорама монастиря з півночі.
Реконструкція Євгена Осадчого та Леоніда Крощенка

Зимненський Святогірський Свято-Успенський монастир є найстародавнішим і найбільшим у Західній Україні православним монастирем оборонного типу з деякими західноєвропейськими романо-

готичними рисами в архітектурному устрої. Цим і пояснюється його унікальність й неабияка цінність для української науки й культури. Нині це діючий жіночий православний монастир, пам'ятка архітектури національного значення.

Троїцький монастир у Межирічі

Мурований монастир міститься в селі Межиріч за 3 кілометри від старовинного волинського міста Острога, резиденції знаменитих князів Острозьких. Назва Межиріч походить від того, що село розташоване між річками Вілія і Збитенька. Село й монастир оточують надзвичайно вражаючі фортечні земляні вали заввишки 10–15 метрів, що утворюють прямокутник у плані, периметром понад 2 кілометри й мають п'ять бастіонів. У валах було дві мурованих брами: Заславська і Дубнівська (остання не збереглася). Ці вали й брами збудовані наприкінці XVI століття як фундація князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького. Збережена донині на висоту одного ярусу Заславська брама побудована з каменю-пісковика, прямокутна в плані, з арковим проїздом і ключовидними бійницями.

Поблизу Заславської брами, на території, захищеній валами, збереглася велика мурована піч з ренесансним декором. Вона називалася огрівальницею і була збудована у першому десятилітті XVII століття. Використовувалася для обігрівання варти в холодну пору, а також для розтоплення смоли під час відбиття ворожих штурмів. Це єдина пам'ятка такого роду, що збереглася в Україні.

Сам монастир-фортеця є найвеличнішою зі збережених дотепер фундацій князів Острозьких. Із заснуванням монастиря пов'язана стародавня місцева легенда. Згідно з нею, на цьому місці посеред дрімучого лісу ще в домонгольську добу стояв скит, у якому рятувалися декілька ченців, котрі зналися на лікуванні хвороб. Монголо-татари спалили скит, а ченців повбивали. У пам'ять про них згодом поставили капличку, біля якої стали селитися люди. Так виникло село.

Герб князів Острозьких

Розбудовою величного мурованого монастиря завдячуємо князю Костянтину Івановичу Острозькому. Він жив у ту епоху, коли Україною правили дев'ять старовинних княжих родів. І першими серед них у XV — XVI століттях були Острозькі. Вони походили з турово-пинської гілки Рюриковичів — князівської династії, яка правила Київською Руссю з X століття. Влада литовських великих князів і польських королів на українських землях у XV—XVI століттях була номінальною. Тому князі володарювали самовладно — Божою милістю. Тільки в особистому володінні Острозьких був край, що за площею перевищував сучасну Тернопільську область. Іноземці називали його «Країною князя Острозького». Тут було сто міст і півтори тисячі сіл.

Ні військові заслуги, ні багатство не давали доступу до лав родової аристократії: князем міг бути тільки син князя. При цьому він мав бути гідним того становища, що йому визначив сам Бог, як вірилося аристократам. Незаперечний моральний авторитет — ось найважливіша прикмета правителя, за словами князя Костянтина Костянтиновича: «Достойними достойная созидатися, і чесними чесная совершитися обиче, і через годних людей годниє речі бувають справовані».

Князі Острозькі були прямими нащадками преподобного Федора Острозького, нетлінні мощі якого спочивають у печерах Київської Свято-Успенської лаври. Цей праведник боровся за незалежність Русі від Польщі, був учасником Грюнвальдської битви, а під кінець життя постригся в ченці Печерського монастиря. Його потомок князь Костянтин Іванович був для сучасників ніби другим Олександром Македонським: багато разів громив кримських

Князь
Василь-Костянтин
Костянтинович
Острозький

татар, воював з Москвою, завдавши їй нищівної поразки 1515 року: «Дай, Боже, здоров'я і щастя вперед ліпше, як нині побив великую силу московську», — писали сучасники.

Син і продовжувач справ Костянтина Івановича, князь Василь-Костянтин Костянтинович був кандидатом на два європейські престоли: 1572 року, після згасання династії Ягеллонів, — на польський престол; а через 26 років — на московський престол, після смерті сина Івана Грозного царя Федора — останнього з московських Рюриковичів.

Цей князь змушував навіть короля польського і папу римського рахуватися зі своєю думкою. Це наочно продемонструвала історія Унії, тобто спроби об'єднати Православну церкву з Католицькою в 1596 році. Православний князь задовго перед тим схилявся до об'єднання з Римом, але на засадах рівноправності й легітимності. Організатори ж Унії провели свою акцію таємно. Їх підтримав польський король Сігізмунд III. Дізнавшись про все це, князь обурився й оголосив тотальну війну всім прихильникам Унії. Даремно володимирський єпископ Іпатій Потій, давній і близький приятель князя, навколішки слізно благав його або пристати до Унії, або хоча б не протидіяти їй. Навпаки, на вимогу князя Костянтина православний собор у Бересті прокляв і відлучив від Церкви «вовків в овечій шкурі» — уніатських єпископів. Князь Острозький ніби хотів довести дієвість середньовічного принципу: «Чия влада, того й віра». Відкинувши тоді Унію, Україна недвозначно засвідчила, що вважає своїм повелителем не короля у Варшаві, а князя в Острозі.

Тож військова конфронтація здавалася неминучою. Щоб уникнути «домової війни» князь Острозький попередив в одному з листів: «Його королівська милість не схоче допустити нападу на нас. Тому що в нас самих може явитися двадцять тисяч озброєних людей. А панове католики можуть взяти верх над нами хіба що числом кухарок, котрих ксьондзи тримають у себе замість жінок». Ця погроза, а особливо натяк на делікатну роль кухарок при безшлюбних ксьондзах, смертельно образили короля. Проте вдіяти він нічого не зміг.

Розв'язка цієї драми великих амбіцій настала в перших десятиріччях XVII століття: з містичною раптовістю вимирають роди православних князів — Острозьких, Корецьких і Збаразьких. Зрікаються прабатьківської віри й нації князі Вишневецькі, Заславські й Чорторийські. Це стало катастрофою: народ утратив своїх провідників. Міру відчаю, що охопив тодішнє українське суспільство, передає «Тренос», тобто Плач православної церкви, написаний Мелетієм Смотрицьким: «Де тепер той безцінний камінь-карбункул, блискучий, як світильник — дім князів Острозьких, що світив над усі інші блиском святості старої віри своєї? Де інші, також безцінні камені тої корони — славні доми руських князів: неоціненні сапфіри, безцінні діаманти княжата Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Пронські, Ружинські, Масальські, Лукомські та інші незчисленні, яких довго було б вичисляти? Де поруч з ними й інші неоціненні клейноти? Я розумію родовиті, славні, горді, усьому світу доброю славою відомі доми...»

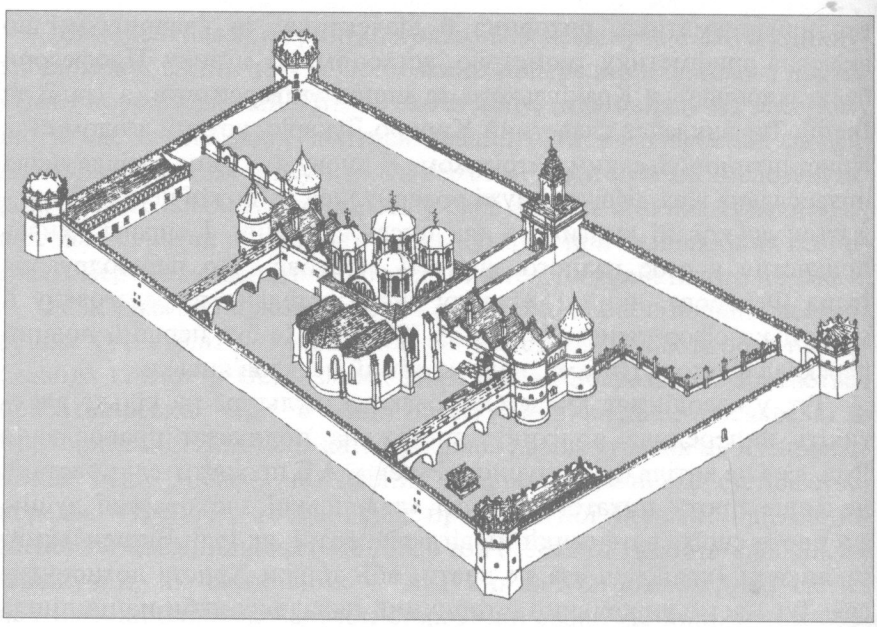
Сучасники задавали собі питання: що можна протиставити польському католицькому наступові на споконвічну православну Русь? Відповідь лежала, здавалося б, на поверхні: треба протиставити козацьку шаблю та добру освіту, причому одне без іншого не мало сенсу. Усвідомлення цієї істини примушувало українську аристократію до заснування шкіл, освітніх подорожей за кордон, запрошення звідти учителів і вчених. Костянтин Костянтинович Острозький заснував школи в Турові й Володимирі-Волинському, академію в Острозі. У ній викладали грецьку і слов'янську мови, латинь і сім вільних наук. Вони поділялися на трівіум, до якого

входили граматика, риторика й діалектика, та квадривіум, що включав арифметику, геометрію, астрономію і музику. Професори були запрошені з Краківського та інших університетів, з Італії та Греції. Тут викладав славетний Кирило Лукаріс, котрий згодом став Константинопольським патріархом. «І знову як сонце засіяла наша православна віра, освічені мужі повернулися до Божої церкви і множаться друковані книги», — так писав сучасник. І справді, князь прихистив у себе гнаного звідусіль московського першодрукаря Івана Федорова, який 1581 року видав ретельно відредаговану й мистецьки оформлену «Острозьку Біблію». Це був перший повний переклад Святого Письма, надрукований по-слов'янськи.

Тут, у володіннях князя Острозького, культура на кілька десятиліть випередила політику: зневажена поляками православна Русь вже не хотіла бути «дурною Руссю». А її просвітителі повстали не лише проти пихатої вченості «латинської злоковарної душі», а й проти своїх святенників-невігласів, котрі, як Іван Вишенський, закликали «краще ні аза не знати, аби тільки Христа дотиснутися». Тут маємо унікальний історичний парадокс: якби нація пішла за духовним лідером — афонським ченцем Іваном Вишенським — це стало б національним самогубством. Але українці пішли за своїм «некоронованим королем» князем Острозьким — і завдяки запровадженню європейських освітніх новацій не потонули у морі польської культури.

Вже на початку XVII століття, одразу після смерті князя Острозького, цю естафету просвітництва підхопило наступне покоління — козацький гетьман Петро Сагайдачний і київський митрополит Петро Могила. Вони перенесли осередок учености до Києва, до прадавніх джерел. Тут постали Печерська і Братська школи, згодом об'єднані в Києво-Могилянську колегію. Тут з'явилася потужна друкарня. Сюди з'їхалася інтелектуальна еліта з Волині й Галичини. Саме в Києві за Петра Могили був викуваний той «Меч духовний», що його нові козацькі провідники взяли в свої руки. А ще через кілька років великий Богдан Хмельницький украяв цим мечем на європейській карті нову державу — Україну.

Троїцький монастир у Межирічі. *Реконструкція Олени Годованюк*

Троїцький монастир-фортеця у Межирічі розбудовувався протягом XV–XVII століть. А почалося все з мурованої Троїцької церкви, зведеної у 1520-х роках на замовлення і коштом князя Костянтина Івановича Острозького. Загалом мурований комплекс монастиря складається з різночасових споруд: Троїцької церкви, келій обабіч неї, надбрамної дзвіниці й південно-східного корпусу. Трапецієвидний в плані монастирський двір оточений фортечними мурами з чотирма наріжними баштами.

Троїцька церква — це тринефний п'ятикупольний храм, який своєю композицією повторює традиційні князівські храми доби Київської Русі, але його архітектурні деталі, такі як стрілчасті вікна й контрфорси, свідчать про вплив готичної архітектури. Вважається, що цей храм збудований одночасно з Богоявленською церквою

в Острозькому замку (також фундація князя Острозького), тим самим майстром.

Під час перебудови в 1606–1610 роках на храмі були надбудовані оборонні галереї, у зовнішніх стінах яких влаштували ключовидні бійниці для вогнепальної зброї. Їх добре видно на фасадах. Тоді ж у західній та вівтарній частинах храму були зроблені готичні нервюрні склепіння, прикрашені, проте, суто ренесансним орнаментальним різьбленням.

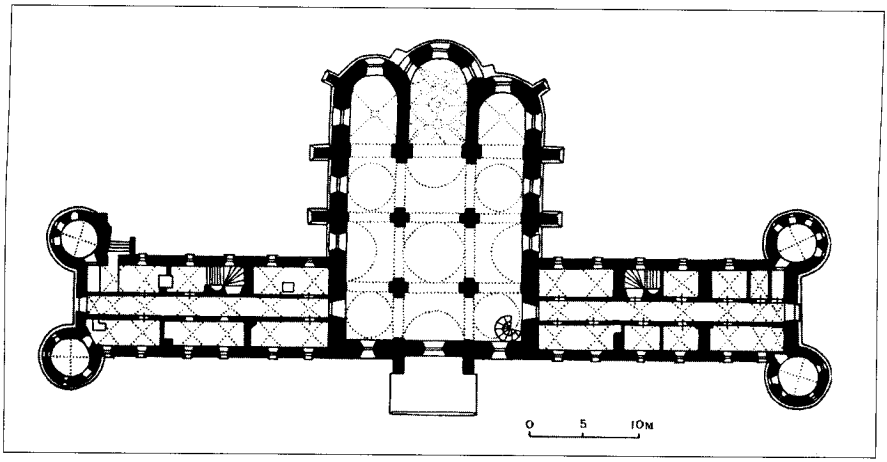
Відображенням прадавньої легенди про ченців-цілителів є ікона, що зберігається в храмі. Це Богородиця Одигітрія першої третини XVI століття — дар монастирю від князя Костянтина Івановича Острозького. Її ще називають Межиріцька Божа Матір князів Острозьких. Вона має чудодійні лікувальні властивості і протягом багатьох століть є об'єктом паломництва. З нею пов'язана також легенда про врятування у XVI столітті міста Слуцька від татар завдяки її заступництву.

У 1603 році Межиріч дістався у власність останньому з князів Острозьких — Янушу, котрий зрікся православ'я і прийняв католицизм. Він передав Троїцьку церкву католицькому ордену францисканців і розбудував для них протягом 1606–1610 років монастир. До старого собору з обох боків — північного й південного — прибудували прямокутні в плані двоповерхові корпуси келій, торці яких були укріплені парами циліндричних оборонних башт з трьома ярусами ключовидних бійниць. На першому поверсі містилися трапезна палата й бібліотека, на другому — келії ченців. Архітектурний декор цих прибудов — портали, білокам'яні віконні наличники, декор зірчастих склепінь з нервюрами в трапезній і бібліотеці — витримані в стилістиці ренесансу. У той самий будівельний період було зведено й південно-східний корпус.

Під час перебудови 1606–1610 років монастирську територію по периметру оточили мурами з оборонними баштами. Товщина їх сягає 1,5 метра, висота — 5–8 метрів. Мури завершені фігурними зубцями. Обороноздатність посилювали чотири наріжні шестигранні двоярусні з аттиками башти, прикрашені виразним ренесансним декором.

Меморіальна дошка на честь перебування в Троїцькому монастирі в 1648 р. гетьмана Богдана Хмельницького

План монастирської Троїцької церкви
з прибудованими корпусами келій та баштами

Теперішня висока триярусна дзвіниця — це перебудована у XVIII столітті монастирська надбрамна башта 1606–1610 років. Перший ярус її з'єднується з Троїцькою церквою двома паралельними мурами.

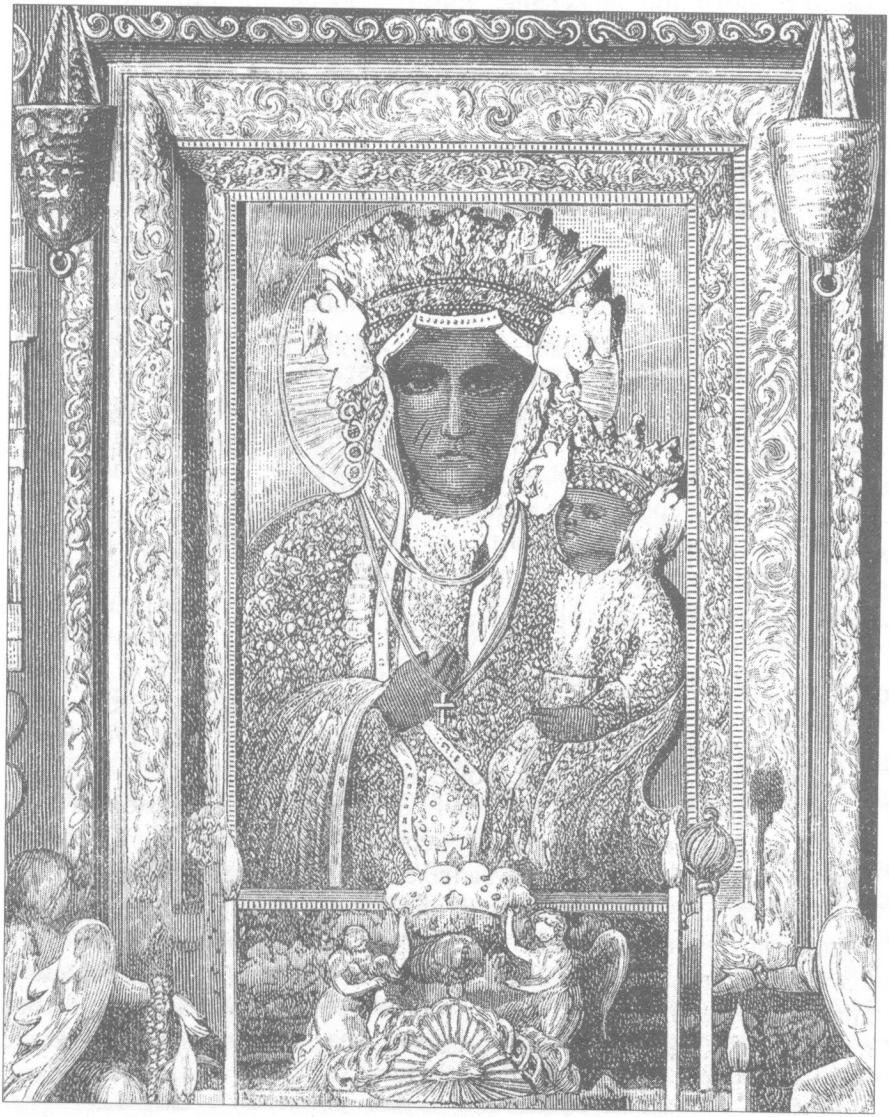
У 1856 році російський уряд закрив цей францисканський монастир і передав його будівлі православній церкві. Троїцький собор став простим сільським парафіяльним храмом. І лише в 1990-х роках тут почав діяти православний монастир, якому зараз належать уся територія і споруди.

За своїм регулярним розпланування, симетричною врівноваженою композицією, гармонійним поєднанням в архітектурі оборонних і церковних рис, виразним ренесансним декором Троїцький монастир-фортеця у Межирічі належить до найвизначніших архітектурних ансамблів України. Крім того, це визначна пам'ятка меценатської діяльності князів Острозьких.

Розділ 9

Монастирі Львова й Галичини

Перші львівські монастирі відомі з кінця XIII століття. Вони були православними. З XV століття розпочався масовий наплив до Львова ченців різних католицьких орденів. Вони збудували в місті й навколо нього багато монастирів і храмів. У XVIII столітті Львів називали «civitas monachorum», тобто місто монахів. Про монастирі Львова й Галичини можна писати окрему книжку. Серед них є і стародавні, й такі, що постали зовсім недавно. Історично вони належали й тепер належать до різних християнських конфесій — православної, римо-католицької та греко-католицької. В останній існують дві монастирські організації: це ордени (або чини) Святого Василія Великого (цих ченців називають василіянами) та чин Святого Федора Студита (їх називають студитами). Сьогодні давні монастирі Львова і Галичини є надзвичайно цінними пам'ятками архітектури, історії та мистецтва. Більшість з них нині відреставровані після останніх десятиріч занепаду й нищення. Серед численних монастирів Галичини ми обрали для нашої розповіді ті, які вважаються найвизначнішими з історико-мистецької точки зору. Більшість з них містяться у Львові та довкола нього.

Чудотворна Ченстоховська ікона Матері Божої

Онуфріївський, бернардинський та домініканський монастирі у Львові

Монастир Святого Онуфрія згадується у грамоті Галицького князя Лева Даниловича 1292 року. Нині історики довели, що та грамота була сфальсифікована у XV столітті, проте окремі факти, наведені в ній, зокрема й про існування в той час львівського Онуфріївського монастиря, є незаперечними. У цьому монастирі деякий час перебувала одна з найбільших святинь усього християнського світу, нині відома як чудотворна Ченстоховська ікона Матері Божої. Князь Лев Данилович передав монастиреві на збереження ікону Богородиці, мальовану на кипарисовій дошці самим Євангелістом Лукою. Пізніше князь Владислав Опольський обманом заволодів цією іконою і перевіз її до монастиря на Ясній Горі у Ченстохові.

Після багатьох десятиліть занепаду цей монастир обновив у 1463 році львівський міщанин Степан Дропан. Потім благодійником монастиря став князь Костянтин Іванович Острозький, який купив для нього велику земельну ділянку й виділив кошти на будівництво в 1550 році мурованого храму, який є первісним ядром сучасної Онуфріївської церкви. До кінця XVI століття монастир підпорядковувався Унівському, про який йтиметься далі, а в 1589–1762 роках він перебував під протекторатом Львівської Ставропігії, тобто підпорядковувався спершу Константинопольському патріархові, а коли в 1708 році Львівська Ставропігія перейшла на унію[1] — безпосередньо Риму. У 1767 році монастир став належати до Василіанського чину.

З Онуфріївським монастирем пов'язане ім'я першодрукаря Івана Федорова. Тут в 1573 році він заснував друкарню, з якої вийшли відомий львівський «Апостол» та «Буквар» — первістки української друкованої книги, що дійшли до нашого часу. Тут же Івана Федорова й поховали у 1583 році. На його могильній плиті був первісний напис

[1] Унія — об'єднання Православної Церкви українських і білоруських земель з Римо-Католицькою Церквою, проголошене на церковному соборі в Бересті (нині м. Брест у Білорусії) в 1596 році (так звана Берестейська унія).

про те, що він у Львові «друкованіє занедбалоє обновил». З огляду на це, строго кажучи, Івана Федорова не можна вважати першодрукарем, оскільки у Львові книжки друкувалися і до нього, тільки вони не дійшли до нашого часу. Та попри це Іван Федоров є визначною постаттю в історії української культури. Тому у дворі монастиря в 1977 році була встановлена трифігурна композиція, що зображає великого першодрукаря з помічниками (скульптор А. Галін). Після реставрації 1972–1974 років у монастирі протягом 1977–1989 років діяв дуже цікавий музей Івана Федорова — філія Львівської картинної галереї.

Оскільки Онуфріївський монастир знаходився на Жовківській вулиці[2] у львівському передмісті, слабо захищеному від різних нападників, він був оточений власним оборонним муром з надбрамною баштою. Та попри це, він часто потерпав від ворожих нападів та пожеж, зокрема в 1623, 1655, 1672 роках і багато разів перебудовувався, набувши свого теперішнього вигляду у XIX столітті. У першій чверті XIX століття ігуменами монастиря були Арсеній Радкевич (помер 1821 року) та Модест Гриневецький (помер 1823 року) — одні з небагатьох українців, які стали професорами й ректорами Львівського університету.

Радянська влада закрила монастир у 1946 році. Відновив він свою діяльність у 1989 році. Відтоді тут проведено значний обсяг реставраційних робіт, а в середині 1990-х років збудовано новий корпус келій з каплицею, вдало запроектований львівськими реставраторами Миколою Гайдою та Уляною Піхурко.

Головною будівлею монастиря є Онуфріївська церква, збудована мурованою в 1550 році як фундація князя Острозького. Церква була однонавовою, зального типу. З південного боку до неї прилягає така сама за типом, але трохи менша за розмірами каплиця Святої Трійці, час спорудження якої невідомий. У 1701 році каплицю розширили й, можливо, тоді ж надбудували на ній баню. Первісно церква й, каплиця мали окремі входи й не були з'єднані між собою. Пізніше у спіль-

[2] Нині — вулиця Богдана Хмельницького.

ній стіні між ними пробили арки, відтак каплиця стала ніби бічною навою Онуфріївської церкви. У 1821 році під керівництвом архітектора Франца Трешера-молодшого церква зазнала перебудов, зокрема її східна вівтарна частина. Остання радикальна перебудова храму датується 1902 роком. Тоді архітектор Іван Левинський за проектом архітектора Едгара Ковача прибудував до церкви з півночі наву, увінчану банею. За своїми архітектурними формами вона достеменно повторює колишню Троїцьку каплицю. Унаслідок такої перебудови церква зрештою стала тринавовою, симетричною за композицією, з трьома гранчастими апсидами. Вона має по одній бані над кожною з бічних нав і декоративну маківку над середньою навою.

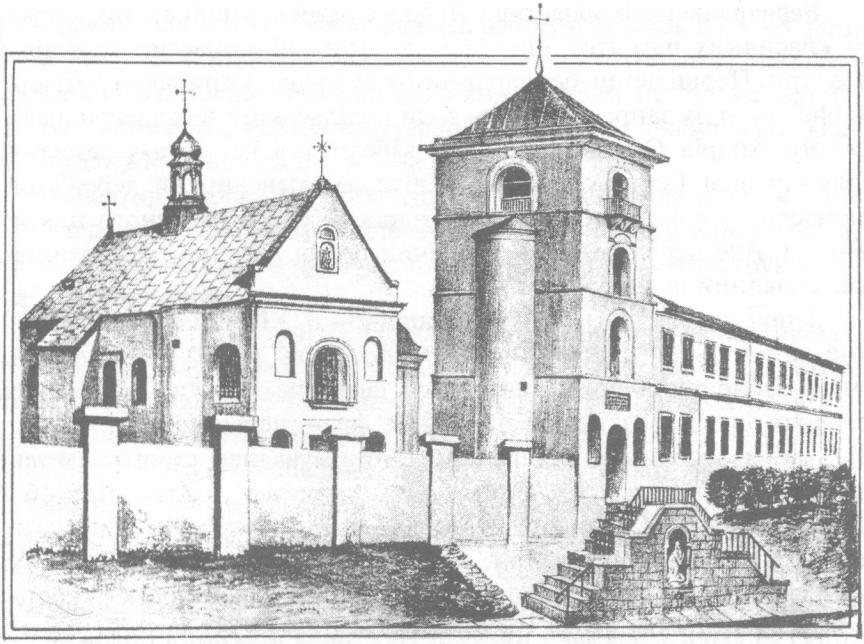
Монастирські мурованні келії побудовано в кілька етапів: у другій половині XVI століття та у 1683 році, перебудовано наприкінці XVIII та на початку XIX століть. Корпус прямокутний у плані, двоповерховий, відгороджує від вулиці монастирський двір. З півночі до будівлі прилягає мурована дзвіниця. Попри численні перебудови, в приміщеннях першого і другого поверхів частково збереглися старі мурованні склепіння.

Протягом 1693–1698 років на місці розібраного в 1688 році дерев'яного паркану збудовано оборонний мур з бійницями, який оточував територію з трьох боків[3], бо з півночі Онуфріївський монастир межував з вірменським монастирем Святої Анни, також оточеним муром. Обидва монастирі утворювали єдину оборонну систему, що відіграла свою роль під час татарського нападу на Львів у 1695 році.

Надбрамна дзвіниця монастиря є спорудою, з якою пов'язано чимало легенд. Зокрема її точне датування встановив зовсім нещодавно — у 1999 році — львівський мистецтвознавець Володимир Вуйцик[4]. До цього часу дзвіницю безпідставно вважали оборонною баштою-дзвіницею XVI–XVII століть. І справді, у 1654 році на цьому місці почали зводити невисоку мурованну

[3] Зараз цей мур зберігся з боку вулиці Замкової.

[4] *Вуйцик В.* Вибрані праці//Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». — 2004. — №14. — С. 60–63.

Онуфріївський монастир у Львові. *Малюнок другої половини XIX ст.*

дзвіницю. У 1681 році дзвіницю завершили дерев'яним ярусом. Розташована на одній осі з церквою, вона була головним входом на територію монастиря. З вулиці до брами ведуть парадні сходи, побудовані в 1780 році. У 1820 році стару дзвіницю повністю розібрали й на її місці за проектом архітектора Франца Трешера-молодшого збудували ту, яка існує нині. Вона квадратна в плані, чотириярусна, з наскрізним арковим проходом в першому ярусі, увінчана наметовим дахом. Ніші на фасаді за формою аналогічні нішам на фасадах церкви.

Загалом увесь монастирський комплекс, незважаючи на численні перебудови, витриманий у єдиній архітектурній стилістиці класицизму з окремими ренесансними деталями.

Бернардинський монастир у Львові є однією з найкращих, справді класичних пам'яток римсько-католицької монастирської архітектури. Перші ченці-бернардини (їх було двоє) прибули до Львова у 1460 році на запрошення воєводи подільського й старости львівського Андрія Одровонжа, який забезпечив їм чималу земельну ділянку біля Галицької брами і збудував невеличкий дерев'яний монастир з каплицею Святого Андрія — свого небесного покровителя. Але перед тим цей чернечий орден пройшов нетривалий, але складний шлях розвитку.

Започаткував його в Італії наприкінці XII століття знаменитий католицький святий Франциск Асизький (1182–1226), тож від імені засновника орден називався францисканським. Через два століття орден розділився на власне францисканців та обсервантів, які з особливою ретельністю дотримувалися строгого уставу святого Франциска. Головним пропагандистом цього уставу був святий Бернард Сієнський (1380–1444), чий учень Ян Капістран, також згодом канонізований, прибув до Кракова у 1453 році. Тут у 1454 році було освячено щойно збудований монастирський костел в ім'я Святого Бернарда Сієнського. Відтак у Польщі обсервантів стали називати бернардинами. Це був чи не найпопулярніший католицький орден на наших західних теренах: відомі бернардинські монастирі в Луцьку, Дубні, Житомирі, Збаражі, Бережанах, Сокалі, Кристинополі, Ярмолинцях.

Перші львівські бернардини були учнями святого Яна Капістрана. Після чуми 1464 року з п'яти монахів львівського монастиря вижив лише один. Тоді львівські православні міщани, невдоволені місіонерською діяльністю зайд-католиків, уночі підпалили дерев'яний монастир і він ущент згорів. Наступного 1465 року той самий Андрій Одровонж збудував уже значно більші дерев'яні костел і монастир. Того ж року фундатор упокоївся, поховали його під вівтарем костелу Святого Андрія.

Львівський монастир бернардинів зажив великої слави завдяки випускникові краківського Ягеллонського університету блаженному Яну з Дуклі (1420–1484), який жив у цьому монастирі в 1470–

1484 роках. Ще за життя він уславився різними дивами, а в 1739 році Папа Римський Климент XII оголосив його святим покровителем Польщі, Русі й Литви. Побожні львів'яни вважали, що тільки заступництво святого Яна з Дуклі врятувало їхнє місто від здобуття військами Богдана Хмельницького в 1648 році.

Монастир згорів у 1511 році під час облоги Львова молдавським господарем Богданом. Його відбудували в 1514 році, але не з дерева, а з так званого прусського муру, тобто у фахверковій конструкції — з дерева й цегли.

Наприкінці XVI століття бернардини розширили монастирську земельну ділянку й захотіли будувати великий мурований монастир. Цьому задуму шалено протидіяла міська влада. Причина полягала в тому, що монастир розміщувався за межами міських укріплень, а відтак будь-який нападник, захопивши мурованні будівлі перед міськими мурами, міг використати їх для штурму міста. Справа набула такого розголосу, що нею займався королівський інженер Фрідріх Геткант. Більше того, польський король Сигізмунд III створив спеціальну комісію для вирішення цього питання, до складу якої увійшли такі визначні історичні діячі, як каштелян Станіслав Жолкевський, староста Єжи Мнішек, католицький архієпископ Ян Соліковський. На підставі висновків комісії король у 1603 році дозволив бернардинам будувати мурований монастир, але з умовою, що він матиме власні укріплення, які увійдуть до загальної оборонної системи міста. Проте ченці, не чекаючи королівського дозволу, ще 16 вересня 1600 року заклали й освятили наріжний камінь нової святині. Керував будівництвом чернець Бернард Авелідес. Проект розробив італійський архітектор, який довго жив і працював у Львові, Павло Римлянин. Протягом 1613–1617 років будовою керував архітектор Амвросій Прихильний, також італієць. Перша служба в новому костелі відбулася 30 листопада 1609 року. Головними спонсорами будівництва були король Сигізмунд III та староста Єжи Мнішек.

Згідно з історичною традицією вважається, що тут брали шлюб дочка старости Марина Мнішек та претендент на Московський престол Лжедмитрій I (Самозванець) перед походом козацько-польської

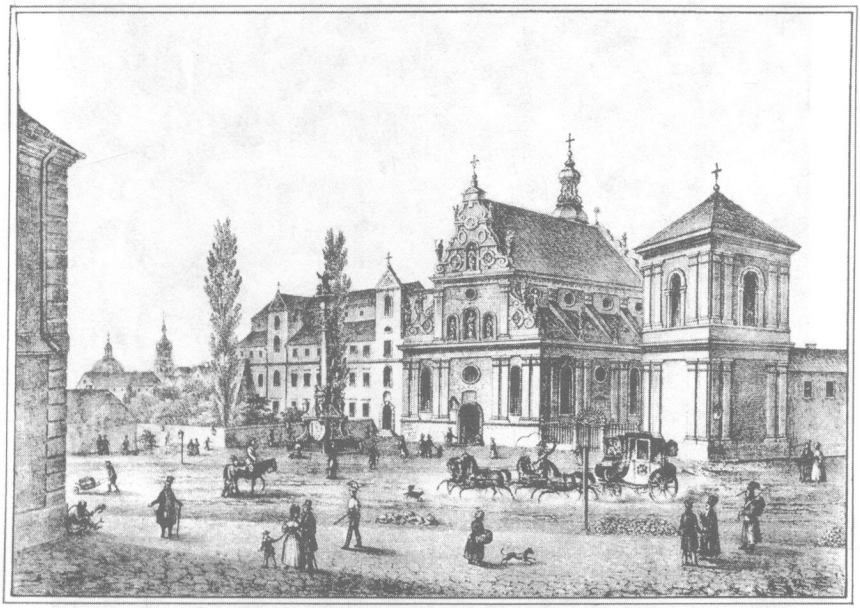
армії на Москву. Але оскільки подія ця відбулася в 1604 році, коли існуючий нині мурований костел тільки розпочали будувати, слід визнати, що шлюб Самозванця з Мариною Мнішек був освячений Католицькою Церквою в старому, фахверковому костелі, служба в якому тривала доти, доки не звели нової будівлі.

Мурований костел споруджувався у спосіб, традиційний на Русі: старий фахверковий костел не розбирали, а оббудовували ззовні новими мурованими стінами. Після перекриття нового костелу склепіннями старий розібрали і його рештки вивезли в 1614 році. Завершили оздоблення костелу Святого Андрія у 1630 році під керівництвом зодчого з Вроцлава Андрія Бемера. Він звів башту, що прилягає до північно-східного кута будівлі, й виконав завершення фасадів. Будівництво корпусу келій розпочалося в 1620 році й було завершене близько 1630 року.

Бернардинський монастир займає трикутну в плані дільницю, яка ззовні прилягає до головного міського валу й муру між Галицькою брамою і Королівським бастіоном. Вершину трикутника утворював могутній бастіон, званий Бернардинським. Відтак монастир, як того й хотіли львів'яни, король Сигізмунд III та призначена ним комісія, став потужним самостійним укріпленням, оточеним мурами, ровом і валом, але водночас пов'язаним з загальноміськими фортифікаціями. Це укріплення відіграло велику роль у тому, що в 1648 році козацьке військо під проводом Богдана Хмельницького не змогло здобути Львів.

Монастир був оточений могутніми кам'яними мурами з бійницями та надбрамною баштою (вона дотепер збереглася, а мури — частково). До них прилягають господарські споруди: кузня, стайня та інші, а також башта-дзвіниця. На площі перед костелом стоїть пам'ятна колона, а на південь від нього — ротонда над монастирською криницею.

Монастирський костел Святого Андрія зведений з тесаного каменю у вигляді тринавової базиліки з видовженим гранчастим хором, тобто вівтарем. Головний фасад має два яруси, вирішені різними архітекторами у дещо відмінній стилістиці. Нижній ярус витримано в традиціях італійського ренесансу, що характерно для творчої мане-

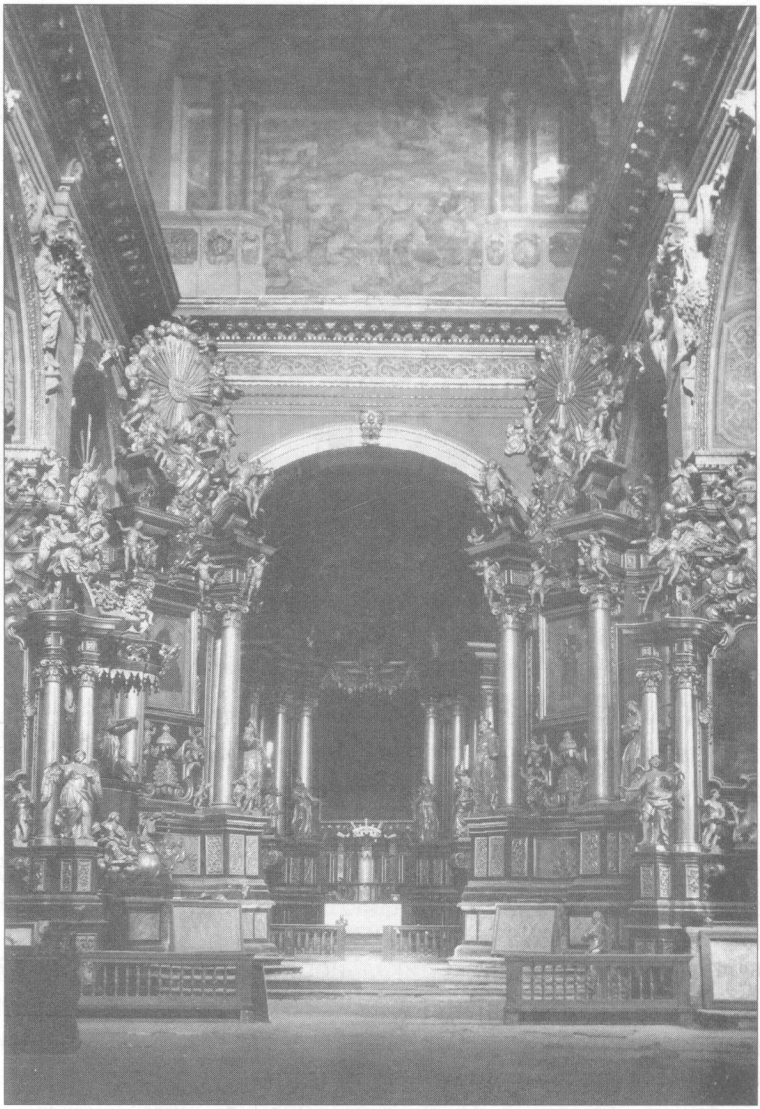

Бернардинський монастир у Львові. *Літографія Кароля Ауера 1838 р.*

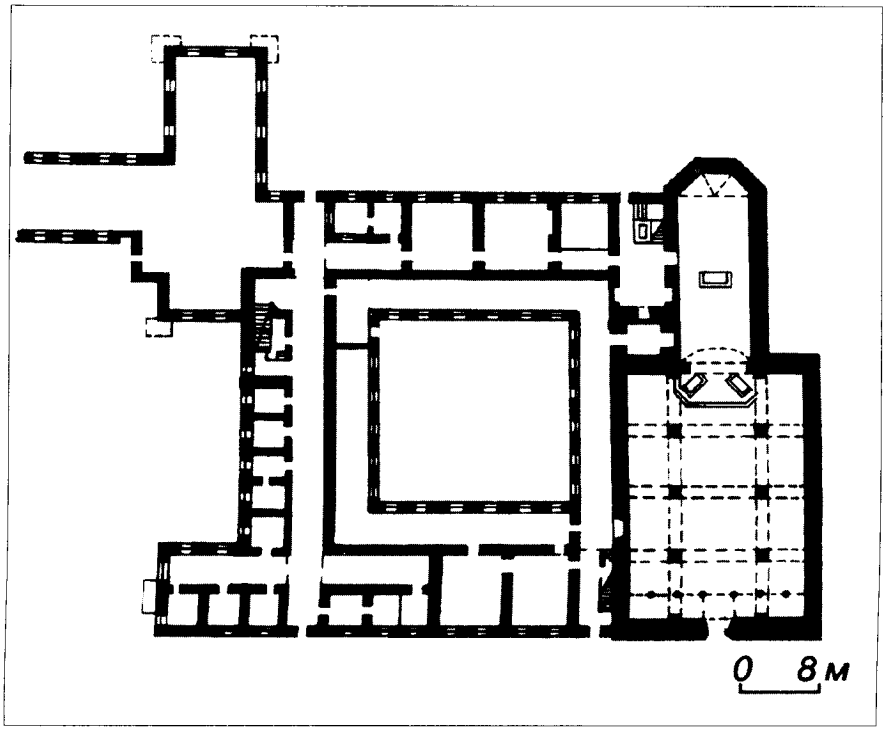
ри Павла Римлянина. Членування нижнього ярусу фасаду спареними пілястрами чітко виявляє тринавову композицію храму. У тих же суворих і чітких формах вирішено бічні фасади. З усім цим контрастують ускладнені обриси й пластика фронтону — горішнього ярусу головного фасаду, виконаного Андрієм Бемером у стилістиці північного німецько-фламандського ренесансу. Цю стилістику на наших теренах нерідко називають маньєризмом.

Інтер'єр костелу зазнав радикальної переробки протягом 1736–1740 років, відтак нині він витриманий у бароковій стилістиці з 16 дерев'яними різьбленими вівтарями. Тоді ж було виконано й настінні розписи під керівництвом Бенедикта Мазуркевича.

Башта, що прилягає до північно-східного кута костелу, мала годинник і використовувалася для спостереження за місцевістю.

Інтер'єр бернардинського монастирського костелу у Львові

План костелу й келій бернардинського монастиря у Львові

Якось вартовий з цієї башти першим побачив вороже військо, що підступало до Львова, й дав відповідний сигнал до оборони. У пам'ять про цю подію хід годинника на вежі виставили таким чином, що його куранти починали відбивати чергову годину на п'ять хвилин раніше, ніж усі інші львівські годинники.

Мурований корпус келій звели впритул до північної стіни костелу. Він має складний план з квадратним клуатром — внутрішнім двориком — і коридорною системою розпланування. Приміщення перекриті склепіннями. Будівля загалом триповерхова, з окремими чотириповерховими частинами.

Дзвіниця монастиря була прибудована до старого оборонного муру з південного боку від костелу в 1733–1734 роках. Вона двоярусна, має наметовий дах і декор, аналогічний декору нижнього ярусу костелу.

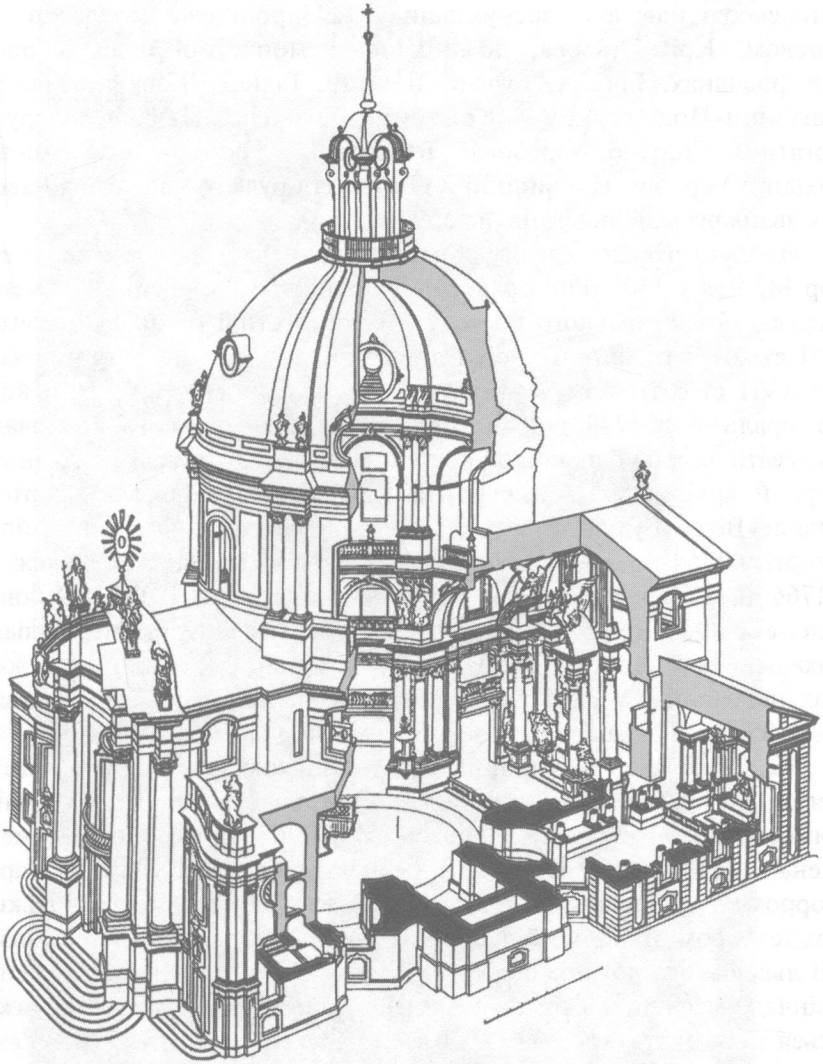
Ротонда над криницею блаженного Яна з Дуклі, збудована у 1748–1755 роках, є відкритою арковою альтанкою, увінчаною пласким куполом зі скульптурною постаттю цього святого.

Пам'ятна колона блаженного Яна з Дуклі була встановлена перед головним фасадом костелу у 1736 році коштом коронного кравчого Северина Михайла Ржевуського у пам'ять про врятування Львова від козацької облоги 1648 року. Її увінчувала скульптура святого, яка зникла після 1944 року.

Після Другої світової війни влада вигнала ченців з монастиря. У його будівлях розмістили історичний архів, реставраційні майстерні, згодом — дирекцію Львівського історико-архітектурного заповідника. У храмі був якийсь склад. У лютому 1991 року костел передали отцям-василіанам Української Греко-Католицької Церкви. При цьому посвячення храму Святого Андрія не змінилося.

Бернардинський монастир є не просто одним з найкращих львівських ансамблів XVII століття, в архітектурі якого неповторно поєднані риси стилістики ренесансу з маньєризмом і бароко. Це — найрозвиненіший міський католицький монастирський комплекс на території України.

Домініканський монастир у середмісті Львова первісно був дерев'яним і згорів під час пожежі. Час появи у Львові ченців цього католицького ордену достеменно не встановлений. Орден домініканців заснував у Тулузі 1216 року іспанський чернець Домінік Гусман (1170–1221) для боротьби з єресями, головно — з альбігойською. У 1234 році Домінік був канонізований Католицькою церквою, а заснований ним жебрущий орден узяв у свої руки справи освіти, богослов'я, з 1232 року — святої інквізиції, а дещо пізніше — й цензури. Провідні середньовічні філософи й теологи-схоласти Фома Аквінський і Альберт Великий були домініканцями. На Русі домініканці з'явилися як католицькі місіонери перед самою монголо-

Костел домініканського монастиря у Львові.
Аксонометричний розріз Збігнєва Горнунга

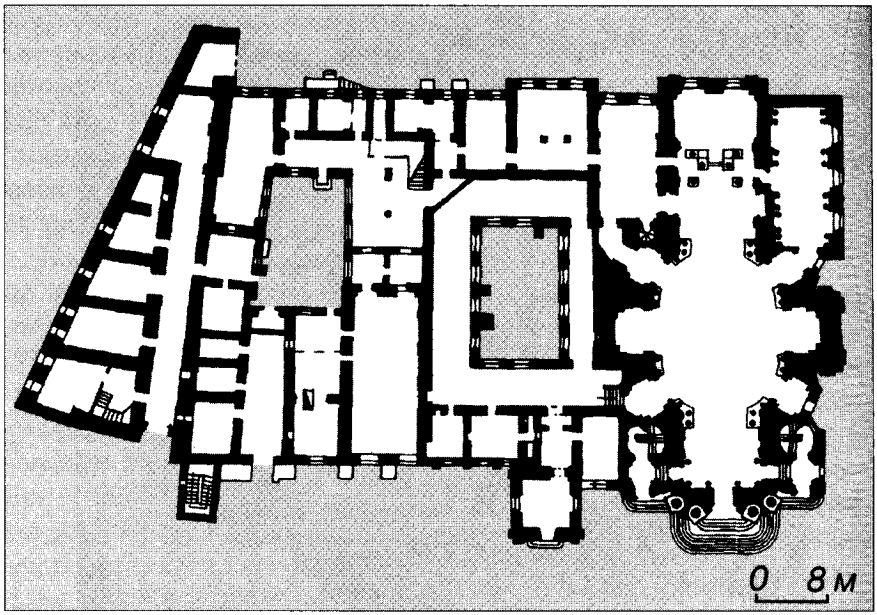
татарською навалою, заснувавши у 1233 році свій монастир під Києвом. Крім Львова, домініканські монастирі були в Барі, Богородчанах, Бродах, Бучачі, Вінниці, Галичі, Жовкві, Ізяславі, Кам'янці-Подільському, Коломиї, Летичеві, Любарі, Овручі, Рогатині, Снятині, Теребовлі, Тернополі, Язлівці та інших містах Західної України. Наприкінці XVI століття була організована навіть так звана руська провінція ордену.

На місці згорілого львівського домініканського осередку архітектор М. Чех у 1407 році розпочав будівництво мурованих з каменю і цегли монастирського костелу й келій у стилі готики. Протягом XVI століття готичний костел дуже потерпів від численних пожеж і в XVII столітті йому загрожувало руйнування. У 1745 році його розібрали й у 1749 році коштом Юзефа Потоцького розпочали мурувати новий бароковий костел за проектом військового інженера й архітектора, коменданта Кам'янець-Подільської фортеці Яна де Вітте. Будівництвом керував Мартин Урбаник, а після його смерті в 1764 році — Кшиштоф Мурадович. Після двох пожеж — у 1766 та 1778 роках оздоблення фасадів завершив у 1792–1798 роках Клеменс Фесінгер. У 1865 році за проектом архітектора Юліана Захарієвича до костелу прибудували чотириярусну дзвіницю у формах необароко. У 1895 році перебудували ліхтар на бані костелу, а в 1905–1914 роках реставровано його інтер'єр.

Цей костел є найзначнішою католицькою пам'яткою західних регіонів України XVIII століття. Це репліка, тобто вільна копія, римського костелу Санта Марія ін Монте Санто, а також — зменшена на 1/6 спрощена репліка віденського костелу Святого Карла Борромея, збудованого у 1716–1737 роках знаменитим австрійським архітектором Якобом Фішером фон Ерлахом. Центром композиції львівського домініканського костелу є еліптичного плану нава, увінчана масивною світловою банею. На схід і захід нава продовжується прямокутними об'ємами вздовж поздовжньої осі. Ці об'єми разом з високими каплицями обабіч еліптичної нави формують об'ємний хрест, а понижені об'єми у міжрукав'ях підкреслюють хрещато-центричну структуру костелу. Основним засобом худож-

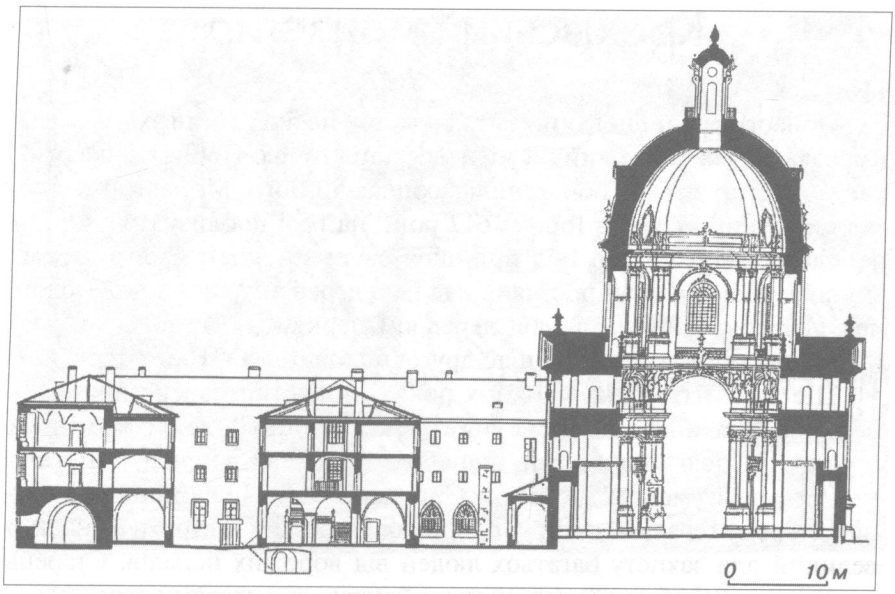
Інтер'єр костелу домініканського монастиря у Львові

План домініканського монастиря у Львові

ньої виразності фасадів є здвоєні колони й пілястри колосального іонічного ордера. Фасади й інтер'єр пишно прикрашені скульптурою львівських майстрів доби бароко, у тому числі Себастіана Фесінгера. Автором пишного скульптурного вівтаря є Матвій Полейовський. На фронтоні головного фасаду є напис: «Soli Deo honor et gloria», що в перекладі з латини означає: «Єдиному Богу — честь і хвала».

До костелу збоку впритул прилягає великий триповерховий корпус монастирських келій, перебудований у 1556–1621 роках і відновлений після пожеж 1766 і 1778 років. Він зберіг чимало рис і елементів готичної архітектури. У цьому монастирі в 1559 році перебувала княгиня Гальшка Острозька, донька князя Іллі Острозького, яка по батькові дістала величезну спадщину й унаслідок цього стала об'єктом численних зазіхань з боку різних магнатів. Один з них, воєвода Лука з Гурки, навіть учинив справжню військову облогу

Розріз комплексу домініканського монастиря у Львові
(розріз проведено через костел і два внутрішні двори)

монастиря, в якому сховалася від нього Гальшка. Після того, як він зруйнував монастирський водогін, княгиня змушена була здатися. Тут у 1707 році за участю московського царя Петра I був підписаний договір про союз Московського царства з Польсько-Литовською Річчю Посполитою у війні проти Швеції. Будівля келій займає великий, чотирикутний у плані квартал, має два внутрішні дворики й типову для католицьких монастирських споруд коридорну систему розпланування. Усі приміщення перекриті склепіннями.

У 1946 році ченців-домініканців звідси вигнали. Після завершення реставрації в 1972 році тут відкрили Музей історії релігії та атеїзму, який попри одіозну назву, має дуже цікаву експозицію. З кінця 1990-х років у колишньому костелі влаштовано греко-католицький храм Святої Євхаристії. У неділю та святкові дні тут править Служба Божа й відбуваються концерти духовної музики.

Крехівський монастир

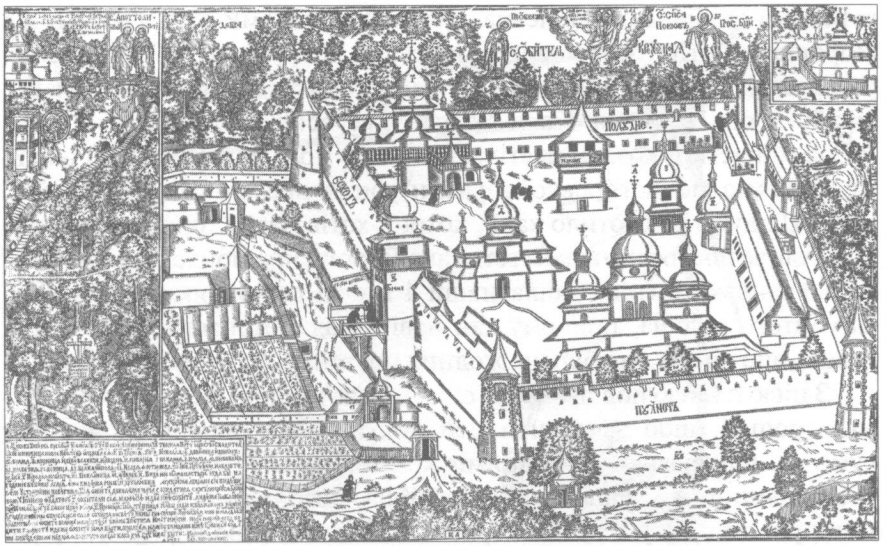
Монастир розташований за 2 кілометри на південний схід від села Крехова у дуже мальовничій місцевості під горою Побійна, яка огинає монастир з трьох боків, ніби захищаючи його. Монастир заснував київський чернець Іоїл у 1612 році[5] на горі поблизу села Фійна неподалік від Жовкви. Іоїл прийшов сюди з ченцем Сильвестром, викопав собі печеру й поставив над нею дерев'яну каплицю. Згодом над печерою побудували дві дерев'яні церкви — Петропавлівську і Покровську, які простояли до другої половини XVIII століття.

Ще за життя Іоїла, у 1620-х роках, монастир перенесли у безпечніше й захищеніше місце під горою Побійною, де він міститься й нині. З цією подією пов'язана одна місцева легенда, записана в 1699 році ігуменом Діонісієм Сінкевичем. До Іоїла прийшов сліпий старець Герасим, який напророчив, де саме має стояти монастир великий для захисту багатьох людей від ворожих нападів. Старець звелів водити себе по вказаній ним місцевості й ударами свого посоха об землю вказував місця для зведення церков. Саме на тому місці польський коронний гетьман Стініслав Жолкевський і подарував землю для нового великого монастиря.

У 1628 році монастир дістав право ставропігії[6] від Константинопольського патріарха, а від магнатів, які володіли довколишніми маєтностями, — наступні земельні надання і кошти на будівництво. Спершу монастир підтримували пани Сапіги і Вояковські, згодом — українські гетьмани Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Мазепа. На доброчинні пожертви тут були побудовані Преображенська і Миколаївська, а після 1638 року — Троїцька і Покровська церкви. До початку XVIII століття всі монастирські будівлі були дерев'яними, проте сам монастир з 1661 року почали обносити фортечним муром з мурованими баштами.

[5] В літературі існує й інша дата заснування монастиря — 1618 рік.

[6] Ставропігія — незалежність від місцевого єпископа й підпорядкованість безпосередньо патріарху.

Крехівський монастир. *Гравюра Діонісія Сінкевича 1699 р.*

На гравюрі 1699 року, виконаній монастирським ігуменом Діонісієм Сінкевичем, зображено монастирський комплекс, що складається з чотирьох дерев'яних церков, двох дзвіниць, будівлі келій і господарських споруд, огороджених з чотирьох боків високим кам'яним муром з брамою і наріжними баштами.

Головною була збудована в 1658 році львівськими майстрами Андрієм і Адамом Преображенська церква — тризрубна, триверха. Це був дуже характерний зразок народної дерев'яної архітектури галицької школи. Стінопис у церкві виконав художник Микола Петрахнович. У 1775 році після завершення спорудження мурованого монастирського собору ця дерев'яна церква була перенесена в село Добросин поблизу Жовкви, де простояла до 1876 року. Нещодавно на території монастиря відтворили аналогічну дерев'яну церкву, освячену в ім'я апостолів Петра і Павла.

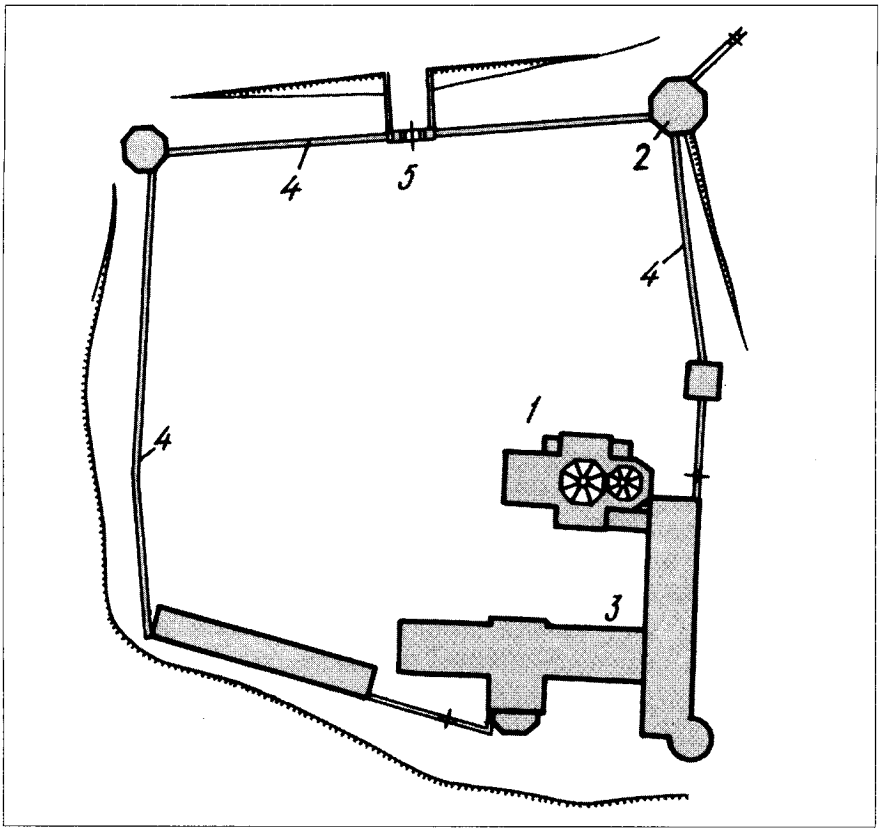
Крехівський Миколаївський монастир витримав свій головний іспит як фортеця у 1672 році під час походу на Львів великого

турецько-татарського війська разом з козаками гетьмана Петра Дорошенка. Щоб забезпечити монастир від руйнувань, Дорошенко заздалегідь послав туди козацьку залогу під командою Івана Мазепи, майбутнього гетьмана. Коли татари 29 вересня 1672 року таки напали на монастир, козаки настільки завзято його боронили, що навіть пострілом з монастирської гармати убили племінника кримського хана. Це дуже розлютило хана, котрий хотів навіть знищити монастир. Але за посередництвом гетьмана Дорошенка монастир відкупився від ханського гніву, заплативши 4 тисячі талярів як компенсацію за убитого родича, причому хан навіть надав монастирю розписку (квит), що він не має більше жодних претензій до чернечої громади.

З цією подією пов'язана ще одна цікава історія. Не маючи достатньо грошей, щоб заплатити цей викуп, ченці вирішили частину суми компенсувати церковними коштовностями, серед яких була й старовинної ювелірної роботи срібна, позолочена дарохоронильниця у вигляді семибанної церкви. Побачивши цю дорогоцінну річ гетьман Дорошенко переконав хана Селім-Гірея, що не годиться брати як викуп церковні богослужбові речі, з чим хан погодився і дарохоронильниця лишилася в монастирі. Але те, що не забрали кримські татари в 1672 році, конфіскувала й переплавила на метал «цивілізована» Австрія в 1809 році.

У 1721 році православний Крехівський монастир прийняв унію. Це стало переломним моментом у його розвитку. Монастир почали перебудовувати з дерев'яного на мурований. Протягом XVIII століття замість дерев'яних усі монастирські будівлі були зведені з каменю й цегли. З 1775 по 1782 роки в монастирі проведено значні ремонтні й відновні роботи.

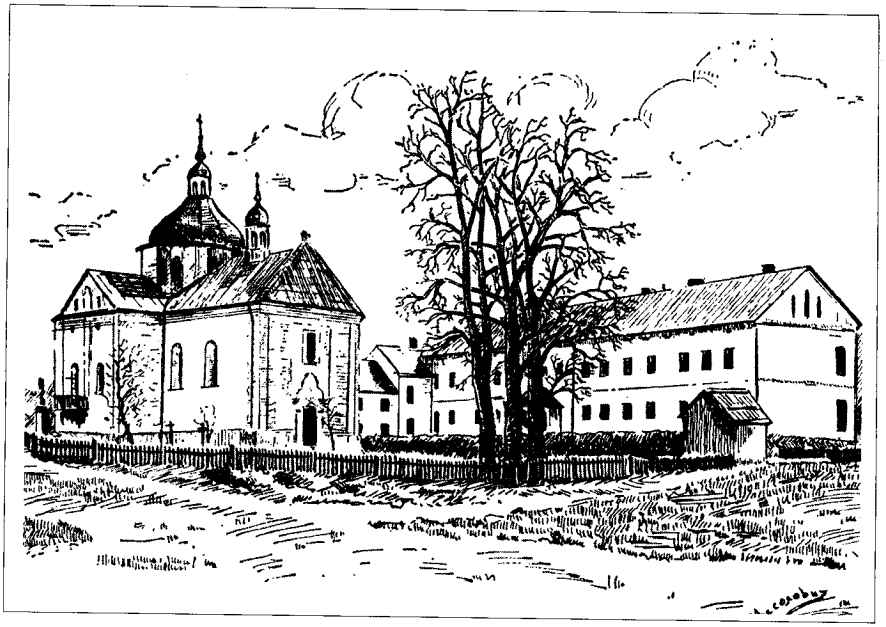
Головна в монастирі Миколаївська церква збудована мурованою в 1721–1737 роках на місці розібраної дерев'яної Троїцької церкви за проектом колишнього монастирського ігумена Діонісія Сінкевича. Розташована вона ближче до східного оборонного муру. Оздоблювальні роботи тривали до початку 1750-х років. У 1779 році церква зазнала перебудов: для поліпшення пропорцій бані було знижено дах, перебудовано фронтони на фасадах. Нині церква хрещата

Сучасний план Крехівського монастиря:

1 – Миколаївська церква;
2 – дзвіниця;
3 – келії;
4 – мури з баштами;
5 – головна брама.

в плані, з гранчастим вівтарем, двобанна. Бані розташовано над центральною частиною і над вівтарем. Аналогічний за формами верх, але декоративний, вивершує західне рамено храму — так званий бабинець. Архітектурні форми храму витримано в бароковій стилістиці. В інтер'єрі на стінах зберігся фресковий розпис 1776 року.

Крехівський монастир

В оформленні інтер'єру брали участь львівські художники Євстахій Білявський, Василь Петранович, скульптори Матвій Полейовський, Іван Щуровський.

Дзвіниця, що датується XVII–XVIII століттями, замикає північно-східний кут оборонного муру монастиря. Низ дзвіниці — це оборонна башта, зведена у 1661 році. У 1759–1761 роках надбудовано верхній ярус з годинником. Зараз споруда восьмикутна в плані, двоярусна, завершена бароковою банею з ажурним ліхтарем. У нижньому ярусі на кожній грані збереглися три ряди бійниць. Келії, розташовані біля південного оборонного муру, побудовано в кілька етапів: в 1755, 1775–1780 і 1902 роках. Будівля цегляна, двоповерхова, Т-подібна в плані.

Оборонні мури з брамою і баштами на кутах замикають з чотирьох боків величезний прямокутний двір. Будівництво розпочалося

після 1660 року. У 1661 році зведені дві башти, а до 1664 року всі основні роботи закінчено. З напільного боку перед мурами викопали глибокий рів з мостом при в'їзній брамі. З чотирьох башт збереглися дві восьмигранні — північно-західна, північно-східна з дзвіницею, а також кругла південно-східна. В'їзна брама з баштою спочатку була в східному мурі. Нову браму в бароковому стилі побудовано 1775–1776 роках посередині північного муру. Тоді ж замість дерев'яної західної стіни зведено кам'яний мур, а інші мури відремонтовано. Перед брамою побудовано новий кам'яний міст.

Тяжкі часи для монастиря настали в XX столітті. Спершу його пограбувала польська окупаційна влада у 1919 році, заарештувавши у травні всіх ченців й відправивши їх до концентраційного табору в Домб'є, а в червні — вивізши звідси всі пам'ятки мистецтва і старовини, у тому числі монастирську бібліотеку й архів. Коли ігумен Віталіс Градюк спитав керівника цієї варварської акції поручника Яна Гумовського, для чого це все робиться, той відповів: «Хочемо знищити осередки українства». У 1939 році монастир закрила радянська влада, розмістивши в будівлях «штаб укрєпрайона». У 1941 році сюди повернулися василіяни, проте взимку 1946 року монастир закрили остаточно, розмістивши тут різні радянські установи й знищивши все внутрішнє обладнання, яке не встигли вивезти віруючі. У головному Миколаївському храмі влаштували склад дров. Ченці-василіяни відновили діяльність монастиря 29 серпня 1990 року.

Нині ансамбль є василіянським монастирем Української Греко-Католицької Церкви, в якому діє семінарія, і складається з мурованих будівель Миколаївської церкви, дзвіниці, келій і оборонної стіни з брамою і баштами. Належить до найвизначніших пам'яток архітектури оборонного характеру.

На відміну від інших монастирів-фортець Західної України, Крехівський монастир протягом XX століття був забезпечений фаховою реставрацією. Перші реставраційні роботи проведено у 1909 році — реставровано північну стіну і частину західної; у 1912 році — іншу частину західної стіни. Кошти на реставрацію виділив Галицький сейм. Консерваційні роботи проводилися

в 1930-х роках. Протягом 1990-х років, уже в добу незалежності України, львівські реставратори здійснили комплексну реставрацію всіх монастирських об'єктів. Ця робота була удостоєна Державної премії України в галузі архітектури за 1997 рік.

Унівський Успенський монастир

Оборонний монастир лежить у мальовничій долині серед порослих лісом пагорбів у селі Унів Перемишлянського району Львівської області. Він є одним з найстародавніших в Україні. Точна дата його заснування невідома. Перша письмова згадка походить з привілея короля Ягайла 1395 року. Вважається, що засновником монастиря був рицар Лагодовський з ближнього села Лагодів, котрий зцілився від хвороби водою з місцевого джерела. На це джерело йому вказала уві сні Богородиця. На знак вдячності за чудодійне зцілення рицар збудував над джерелом дерев'яну церкву й заснував біля неї монастир. За легендою, церкву й монастир зруйнували татари. Після того Лагодовський за допомогою князя Федора Любартовича почав будувати мурований храм Успіння Богородиці, завершений у 1400 році. Нащадки рицаря Лагодовського поховані в монастирському храмі. У 1401 році король Владислав Ягайло своєю грамотою підтвердив надані монастиреві маєтки Млинів та Якторів.

У 1542 році Унівський монастир став архімандрією. Першим архімандритом був Анастасій Радиловський, після нього — відомі діячі православ'я Гедеон та Ісая Балабани. Найбільшого розквіту монастир досягнув за архімандритів Варлаама та Афанасія Шептицьких. На той час монастир уже був греко-католицьким. Архімандрит Варлаам (помер 1715 року) оточив монастир високим земляним валом з ровом. Його наступник Афанасій, який пізніше став єпископом Львівським і митрополитом Київським (помер 1746 року) реставрував монастир, надавши його храму сучасного вигляду.

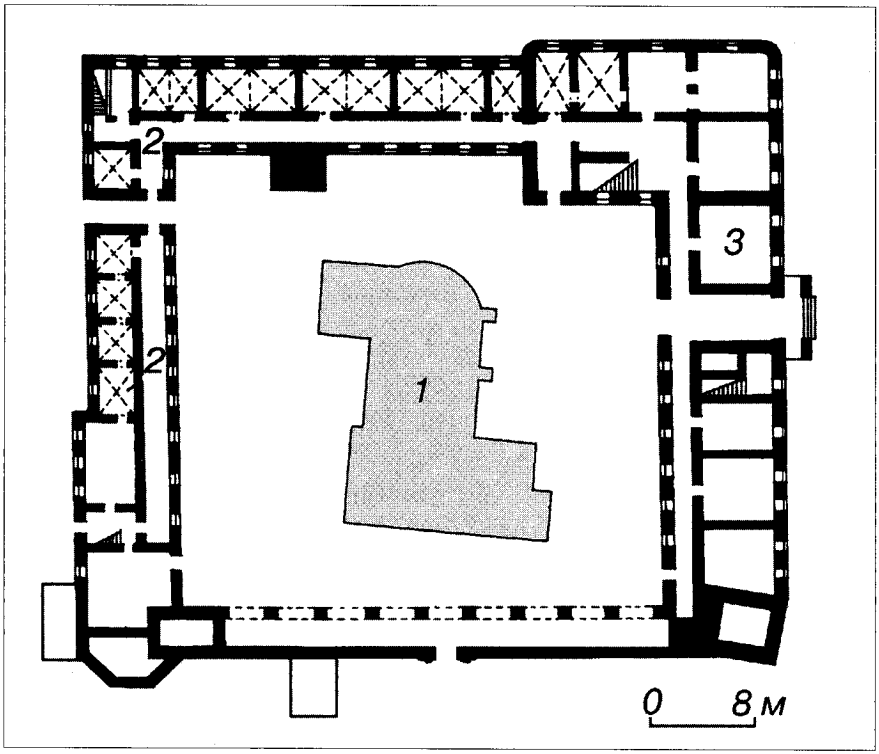

В пам'ять про це на фасаді церкви встановили вирізьблений з каменя герб Шептицьких. У 1648–1765 роках у монастирі діяла друкарня.

У 1790 році австрійська влада скасувала монастир, ченці якого перейшли до Золочева й Бучача. Монастирська церква стала сільською парафіяльною, а маєтки колишнього монастиря в 1816 році передали Львівській греко-католицькій митрополії. Після цього колишній монастир став літньою резиденцією Львівських митрополитів. Тут з 1818 року постійно мешкав митрополит Михайло Левицький, перший галицький кардинал. При ньому були знесені оборонні вали й рови і збудовано митрополичий палац.

У 1919 році згоріла студитська лавра Святих Антонія і Феодосія Печерських у Скнилові під Львовом. Відтак митрополит Андрей Шептицький перевів скнилівських ченців-студитів до Унева, відновивши таким чином монастир. Чернече об'єднання студійського уставу започаткував у 1898 році митрополит Андрей Шептицький з метою духовного удосконалення, вивчення богослов'я і творення милосердя. Першим настоятелем студійського чину став рідний брат митрополита отець Климентій Шептицький (1864–1950, помер у радянському концтаборі). Сам митрополит Андрей постійно носив чорну рясу ченця-студита. Студитська лавра тут існувала до 1950 року, коли її закрила радянська влада, розмістивши натомість божевільню. При цьому були сплюндровані й знищені надгробки (Олександра Лагодовського 1574 року), поховання (кардинала Михайла Левицького 1858 року), іконостас 1731 року та ікони в храмі, забілено розписи, а в церкві декілька разів влаштовували вогнища, на яких спалювали церковні та богослужбові книжки. Лише в 1991 році сюди, в руїну і пустку, повернулися монахи-студити.

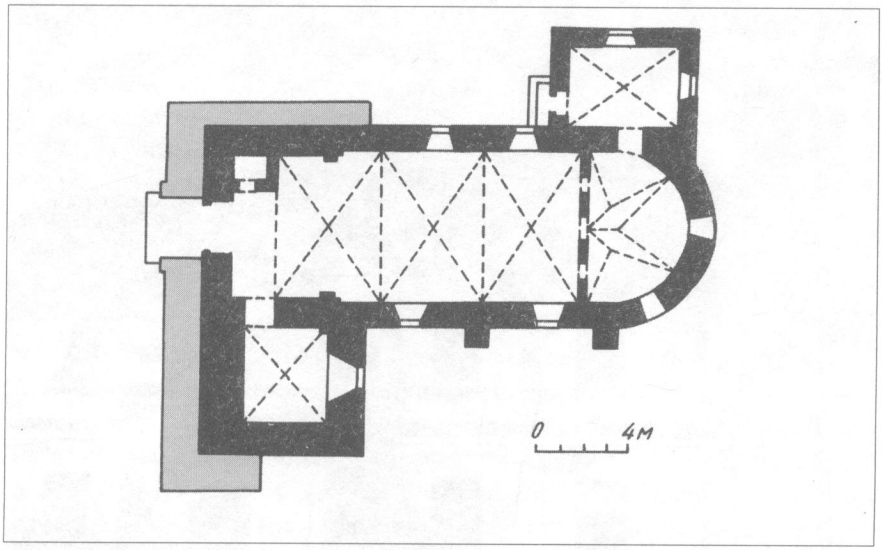
Монастир збудовано як оборонний комплекс, що майже не відрізнявся від укріплених феодальних замків. Він був квадратний у плані, оточений фортечними мурами з бійницями і чотирма наріжними баштами. З двору до мурів прилягали приміщення келій. Високий вал і глибокий рів, наповнений водою, що оточували монастир, існували до початку XIX століття.

План Унівського монастиря:

1 – Успенська церква; 3 – палац митрополита.
2 – келії;

Зараз монастир складається з мурованих споруд церкви, фортечних мурів з двома баштами, келій і будинку митрополита. Розпланування монастиря регулярне: периметр утворюють чотири корпуси, що формують квадратний двір з церквою посередині. Південний бік цього квадрата був забудований тільки у 1820-х роках літнім палацом галицького митрополита і кардинала Михайла Левицького (1818–1858, похований у монастирській церкві). Раніше з цього боку були брама й міст.

План Успенської церкви Унівського монастиря

Унівський монастир: мури з баштою і палац митрополита

Келії Унівського монастиря

Успенську церкву після 1400 року неодноразово перебудовували. За характером архітектури вона належить до перехідної стилістики від готики до раннього ренесансу. Зокрема, її склепіння розчленовані пізньоготичними нервюрами нерегулярного малюнка. Конструкція склепінь давала змогу пристосувати споруду до оборони, влаштувавши зверху оборонну галерею. Західний фасад церкви оформлено бароковим фронтоном, який є результатом реставрації 1741 року. До південного фасаду притвору прибудовано двоярусну квадратну в плані башту-дзвіницю. Притвор з трьох боків укріплено могутніми контрфорсами. Нерозчленовані фасади з малими вікнами в поєднанні з кам'яними контрфорсами

надають пам'ятці фортечного вигляду. У вінчальному консольному фризі церкви влаштовано ключовидні бійниці, призначені для ручної вогнепальної зброї. Споруда є характерним зразком храмів-фортець.

Оборонні мури з брамою і баштами, що датуються XV — початком XVIII століть, дотепер збереглися частково. Спочатку чотири башти замикали кути по периметру квадрата мурів, а п'ята була над в'їзною брамою зі східного боку. Збереглися тільки дві башти, які фланкують західний мур. Інші були розібрані на початку XIX століття. У північно-західній башті в трьох рівнях збереглися ключовидні бійниці. Посеред цього муру знаходиться теперішня в'їзна брама.

Пам'ятка належить до унікальних творів оборонної монастирської архітектури України. Комплексні реставраційні роботи здійснено протягом 1992–2004 років, причому на дуже високому науковому рівні. Зараз тут діє Свято-Успенська Унівська лавра Студійського уставу Української Греко-Католицької церкви. До цілющого джерела, яке витікає з підземелля під престолом церкви, приходять тисячі віруючих.

Підгорецький монастир

Монастир розташовано на схилі гірського пасма Вороняки, що утворює природну межу між Галичиною і Волинню. Вище монастиря лежить знамените Пліснеське городище — залишки великого давньоруського міста Пліснеська, згаданого в Літописі Руському під 1188 роком, а також у «Слові о полку Ігоревім». Відтак за місцем розташування цей монастир іноді ще називають Пліснеським. Село Підгірці зі знаменитим замком і парком лежить за кілька кілометрів від монастиря.

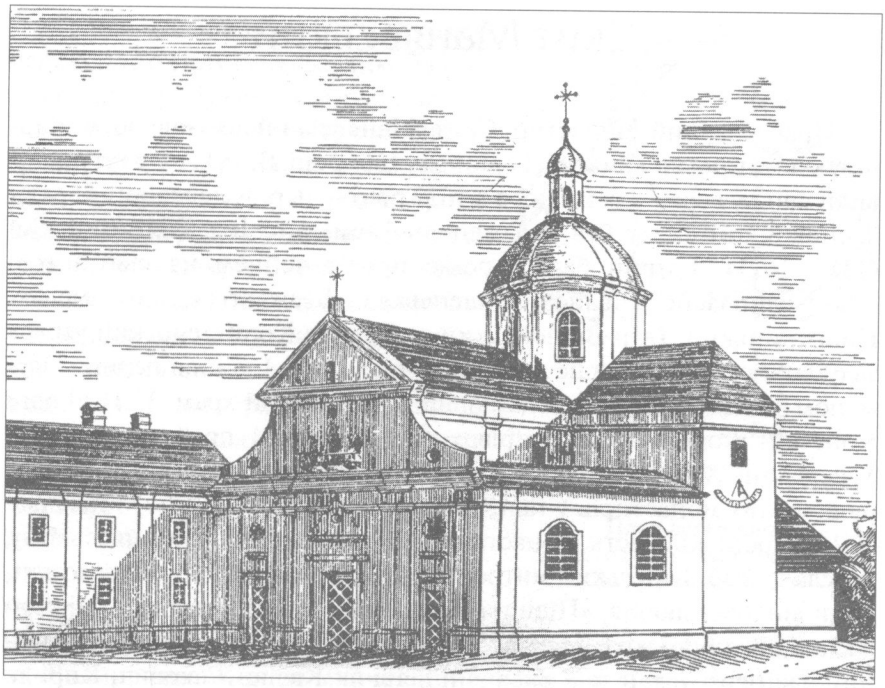
Згідно з місцевою легендою монастир заснувала у 1180 році Олена, дочка Белзького князя Всеволода, збудувавши тут Спаську церкву. Ця обитель — чи не єдине, що збереглося від княжого Пліснеська, знище-

ного монголо-татарською навалою в 1240 році. Спаська церква мала бути мурованою, бо польський король Ян III Собеський, уродженець розташованого неподалік Олесько, у 1689 році бачив її руїни. Своєю грамотою від 1688 року він сприяв відродженню монастиря. Рештки старої Спаської церкви зруйнувалися в 1706 році.

У 1659 році сюди прийшли ченці зі Скиту Манявського й за допомогою власника замку в Підгірцях Станіслава Конецпольського в 1663 році збудували Благовіщенську церкву, від якої монастир став називатися Благовіщенським. Хоча монастир і був оточений оборонною стіною, це не врятувало його під час польсько-турецької війни 1675 року. Після руйнування збудували ще одну монастирську церкву — Усікновіння глави Іоана Предтечі. 1699 року в монастирі жило вже 24 ченці. У 1726 році ігумен Парфеній Ломиковський почав будувати новий мурований монастирський храм Святого Онуфрія з дев'ятьма престолами. У 1770-х роках за ігумена Анатоля Водзинського було збудовано мурований корпус келій і тут розгорнулося навчання ченців курсу філософії.

Нині до складу діючого греко-католицького монастиря входять мурованні будівлі церкви, корпусу келій, огорожі, дзвіниці та кілька менших споруд. Онуфріївська церква зводилася між 1726 і 1750 роками. Оздоблювальні й художньо-декоративні роботи тривали аж до 1770-х років.

Церква є тринавовою купольною базилікою з гранчастою апсидою. Чотири могутніх стовпи ділять внутрішній простір на високу головну наву й удвічі нижчі й вужчі бічні. Центральну частину вінчає баня на восьмигранному підбаннику зі світловим ліхтарем. Фасади вирішено досить невибагливо, проте з характерними прикметами барокової стилістики, зокрема двома волютами, що фланкують середню підвищену частину головного фасаду, увінчану трикутним фронтоном. Три білокам'яні портали на цьому фасаді відповідають трьом навам. В інтер'єрі церква перекрита гарними хрестовими та циліндричними склепіннями. Хори при західній стіні підтримують дві колони з коринфськими капітелями. Оригінальний іконостас, виконаний у 1766–1767 роках за проектом славнозвісного архітектора Павла

Підгорецький монастир

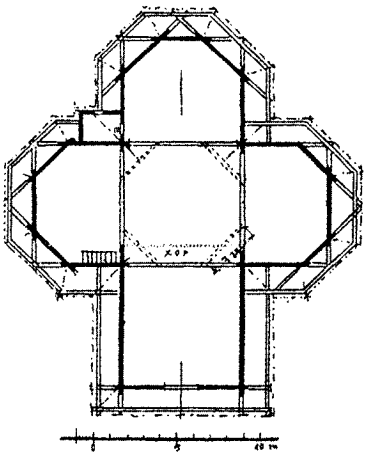
Гіжицького, є дуже оригінальною та цінною мистецькою пам'яткою, оскільки своїми формами поєднує дві традиції — православних іконостасів та католицьких скульптурних вівтарних композицій.

З північного заходу до церкви прилягає двоповерхова будівля келій, побудована в 1771–1786 роках за проектом архітектора Венцлавського. Бригадою мулярів керував майстер Блажій. Будівля прямокутна в плані, коридорної системи. Склепіння приміщень на обох поверхах хрестові, в коридорах — циліндричні з розпалубками. Південний фасад на всю висоту оформлено пілястрами, вікна облямовано характерними для пізнього бароко «вухастими» наличниками. Цей монастирський ансамбль належить до визначних пам'яток барокової архітектури галицької школи.

Скит Манявський

Православний монастир Скит Манявський засновано в Карпатському гірському масиві Ґорґанах у 1606 році. В 1611 році тут поставили першу дерев'яну келію, а в 1612 році — першу дерев'яну церкву. Засновником скиту був уродженець Тисменици Іов Княгиницький (1550–1621), котрий багато років провів ченцем на святій горі Афон одночасно з Іваном Вишенським. Вважається, що саме Іов Княгиницький, Іван Вишенський та Захарія Копистенський утрьох задумали створити чернечу громаду в Маняві. Іов став першим ігуменом скиту й сам розписав перший дерев'яний храм. У 1620 році Константинопольський патріарх надав скитові право ставропігії. У середині XVII століття скит мав до 200 ченців і десятки підпорядкованих монастирів у Галичині, на Буковині й навіть у Молдавії. У 1686 році кількість монастирів, підлеглих Скиту Манявському, зросла до 556. Київський митрополит Петро Могила писав про скит, який він дуже любив: «Піди на Покуття, де двісті ангелів, у тілі проживаючих, образ життя Божого провадять». У цьому монастирі в різний час перебували такі визначні діячі як Касіян Сакович, Кирило Транквіліон Ставровецький, Іов Залізо, Йосип Шумлянський, Лев Шептицький та інші.

Незабаром після заснування тут було споруджено ще кілька келій і господарських споруд. 1619 року побудовано більшу Хрестоздвиженську церкву за зразком Хрестоздвиженського дерев'яного собору Києво-Межигірського монастиря. У 1676 році монастир зруйнували турки й татари під проводом Ібрагім-паші. Його відбудова проводилася за сприяння Московського царя Федора Олексійовича. 1681 року побудовано нову дерев'яну хрещату п'ятидільну, одноверху Хрестоздвиженську церкву на кам'яному підмурку. Монастир в цілому перетворився на ансамбль мурованих і дерев'яних споруд, обведених високим муром з баштами. Згідно з історичними джерелами, тут було поховано розстріляного поляками в 1664 році гетьмана України Івана Виговського.

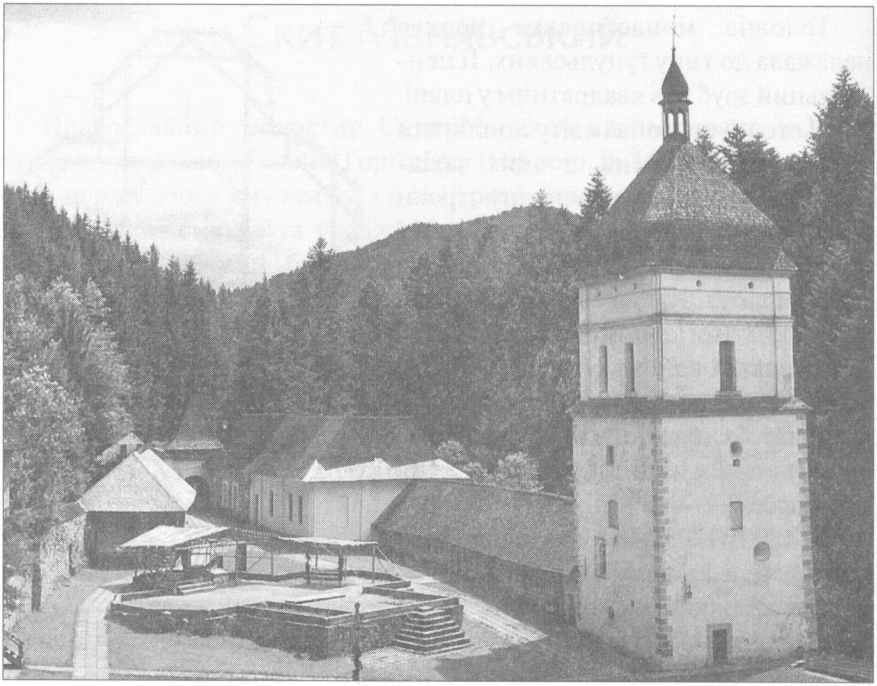

План дерев'яної Хрестоздвиженської церкви Скиту Манявського

Головна монастирська церква належала до типу гуцульських. Її центральний зруб був квадратним у плані. До нього по сторонах світу прилягали трохи нижчі рамена, з яких західне було прямокутного плану, трохи видовжене, а решта — п'ятистінні. Усі рамена були накриті опуклими стіжковими дахами з маленькими глухими маківками. Центральний четверик вінчався світловим восьмериком з однозаломним верхом і пластичною гранчастою банею. По периметру церкву оперізувало широке опасання на випустах.

У 1698–1705 роках інтер'єр розмальовано і в ньому влаштовано іконостас, виконаний артіллю художників під керівництвом знаменитого художника-ченця з Білостока на Волині Іова Кондзелевича. Він відомий в історії українського мистецтва як «Богородчанський іконостас».

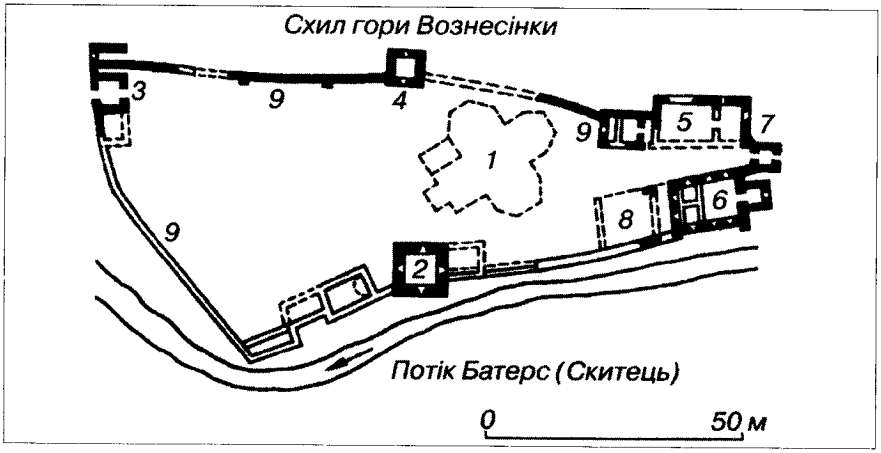
Після того як австрійська влада у 1785 році закрила монастир, він запустів і почав руйнуватися. Влада передусім вилучила й вивезла велику й дуже цінну монастирську бібліотеку, частина книжок якої тепер у Відні, а частина — у Львові. Хрестоздвиженську церкву перенесли в містечко Надвірну, де вона згоріла під час Першої світової війни в 1914 році. Іконостас передали в церкву містечка Богородчани, звідки він спершу потрапив до Відня, а з 1923 року — до Національного музею у Львові, завдяки чому зберігся. За радянських часів монастир був занедбаний. Проте у 1970 році розпочалися роботи з консервації архітектурних пам'яток Манявського скиту. Повноцінні реставраційні роботи проведено протягом 1972–1980 років. При цьому відреставровано оборонну, в'їзну, Високу башти, трапезну, мури та їх гонтові дахи, дерев'яні й кам'яні келії.

Скит Манявський після реставрації 1980 р.

У всіх спорудах вдалося реставрувати декоративні елементи, у тому числі ренесансні фрески на фасадах. Після закінчення реставрації з 26 жовтня 1980 року й до кінця 1990-х років монастир був музеєм-філією Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею, завдяки чому його споруди добре збереглися. Вище монастиря у горах є один з наймальовничіших карпатських водоспадів — Манявський.

Нині цей монастир є ансамблем кам'яних і дерев'яних споруд, оточених високим кам'яним муром з баштами. Триярусна, квадратна в плані, в'їзна башта замикає північно-західний мур. Третій її ярус слугував дзвіницею. Башту завершено чотиригранним шатром із заломом. Ніші на фасадах прикрашено фресками. У центрі північно-східного муру розташовано квадратну в плані двоярусну з наметовим завершен-

План Скиту Манявського:

1 – підмурки дерев'яної Хрестоздвиженської церкви;
2 – Висока башта («Скарбниця»);
3 – надбрамна башта-дзвіниця;
4 – оборонна башта;
5 – келії;
6 – трапезна;
7 – надбрамна башта;
8 – кухня та келії;
9 – мури.

ням башту. Башта Висока, яку ще називають Скарбницею, розташована майже посередині південно-східного муру. Вона квадратна в плані, завершена чотиригранним наметом із заломом. Ймовірно, третій і четвертий яруси надбудовані з цегли пізніше. З південного сходу територію скита замикає прямокутна в плані двоярусна трапезна, поруч з якою знаходилася в'їзна брама з баштою. На території скиту на захід від Високої башти біля муру колись була тепла Благовіщенська церква.

Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яку Уряд затвердив 1999 року, передбачено відбудувати Хрестоздвиженську монастирську церкву. Проект реставраційного відтворення пам'ятки виконав інститут «Укрзахідпроектреставрація» (архітектор Іван Могитич з колективом співробітників). Протягом 2002 року церкву відбудовано. Нині вона освячена і є головним храмом Хрестоздвиженського монастиря Української Православної Церкви Київського Патріархату.

Розділ 10

Монастирі Поділля

Історичний регіон Поділля у часи Київської Русі називався Пониззям. В епоху Пізнього Середньовіччя це була найбільш загрожена з українських земель у збройній боротьбі з агресією татар і турків. Тому тут збудували безліч замків і фортець, з яких найміцнішим укріпленням був Кам'янець — столиця Поділля. Він був найважливішим стратегічним форпостом у Східній Європі. Тож не випадково Кам'янець називали «твердинею, утвореною рукою Божою», «наріжним укріпленням людської культури», «передовим муром християнства». З огляду на воєнну небезпеку всі монастирі Поділля або містилися в природно неприступних місцях, або мали потужні укріплення, або розташовувалися всередині фортець.

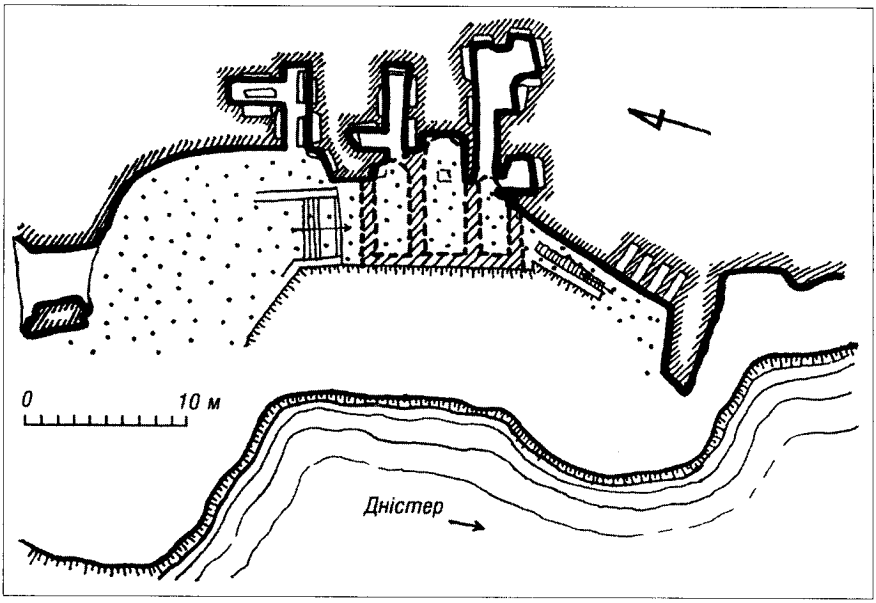
Скельні монастирі

Скельні монастирі, розташовані в долині річки Дністра, вважаються найстародавнішими християнськими святинями цього краю. На жаль, досі вони вивчені фрагментарно. Проте історики стверджують, що в Середній Наддністрянщині було 42 скельні монастирі, які містилися один від одного на відстані 15–25 кілометрів, що дорівнює одноденному пішому переходу. З огляду на те, що в цих місцях проходив північний кордон римської провінції Дакії, історичні легенди

пов'язують наддністрянські монастирі з раннім християнством, що поширювалося в межах Римської імперії в I– IV століттях по Різдву Христовім. Інші місцеві легенди стверджують, що Святий Антоній, засновник Печерського монастиря в Києві, коли повертався зі Святої гори Афон на Русь, то зупинився на деякий час на Пониззі. Тут він спершу був чeнцем скельного монастиря біля села Лядава на Поділлі, а потім разом з учнями заснував скельний монастир поблизу міста Бакоти, яке в епоху Київської Русі було столицею Пониззя. Пізніше Бакота перетворилася на невеличке село, яке у XX столітті зовсім зникло внаслідок спорудження водосховища на Дністрі. Проте рештки скельного монастиря у Бакоті збереглися завдяки тому, що монастирські приміщення були вирубані в скелі на терасі Білої гори, що підносилася на висоту близько 100 метрів над Дністром. Після заповнення водосховища рівень води піднявся на 40 метрів, затопивши історичну Бакоту, проте не дістався до монастирської тераси, яка і зараз ніби ширяє в повітрі над урвищем. З неї відкриваються несказанної краси краєвиди долини Дністра. А в селі Лядава Могилів-Подільського району Вінницької області й зараз є скельний монастир з трьома печерними церквами.

Скельний монастир у Бакоті був посвячений архістратигу Михаїлу й існував протягом XI — до 30-х років XV століття. Зараз це лісове урочище Монастирище або Монастирисько, розташоване далеко від людських осель у досить дикому місці, стежка до якого проходить краєм гірського урвища й забезпечує прочанину безліч гострих відчуттів. Руїни монастиря з Михайлівською церквою збереглися на крутому й обривистому південно-західному схилі Білої гори, підніжжя якої омиває затоплена водосховищем затока річки Дністер. На вершечку гори колись був замок.

У середині XIII століття монастир одночасно з замком зруйнували монголо-татари. Відновлений у 60-х роках XIV століття, він на початку 30-х років XV століття знову зазнав руйнування і незабаром припинив своє існування. Після того частина скелі, що утримувала терасу монастиря, обвалилася. З нею пішла у небуття центральна частина монастирського комплексу з церквою (це добре

План скельного монастиря в Бакоті з реконструкцією плану Михайлівської церкви. Крапками позначено частину скелі, яка обвалилася. *За Ольгою та Євгенією Пламеницькими*

видно на кресленні-реконструкції плану монастиря, виконаному архітектором Ольгою Пламеницькою, яке ми тут наводимо).

У 80-х і 90-х роках XIX століття під керівництвом славетного українського історика Володимира Антоновича археологічно досліджені залишки монастирського комплексу. При цьому з'ясувалося, що монастирські приміщення були споруджені у двох ярусах. З них верхній містився на вершині гори. Звідси первісно був влаштований вхід у монастир, що являв собою печеру у вигляді майстерно вирубаного гвинтоподібного приміщення, яке величезною спіраллю в два оберти спускалося вниз. Нині цей ярус обвалений. Нижній ярус монастиря, на схилі, складався з низки найпівзруйнованих скельних келій і двоярусної церкви, стіни якої були розписані водяними

фарбами. У 1893 році над залишками давнього храму було зведено дерев'яну двоярусну споруду, що не збереглася.

Композиційним центром монастирського комплексу, що розташований уздовж схилу, є двоярусна скельна церква, перед залишками якої зараз розташовано майданчик завдовжки 40 і завширшки 10 метрів. Нижній ярус церкви закритий спорудженою в 1893 році підпірною стіною заввишки 4 метри. На другий ярус з тераси ведуть кам'яні сходи. Це — інтер'єр вівтарної частини колишнього тринавового храму. Загальна ширина церкви в інтер'єрі 9 метрів. Нави розділялися стовпами, вирубаними в скелі (не збереглися). Ширина середньої нави, яка перекривалася вирубаним у скелі високим стрілчастим склепінням, становила 2,8 метра. Бічні нави мали ширину 1,1–2,6 метра. Від середньої нави зберігся східний торець з глибокою нішею і фрагментом склепіння. Східні торці бічних нав вирішено дверними отворами, що ведуть у коридори завдовжки 6 і 9 метрів. У них були влаштовані монастирські усипальниці. Про це свідчать ніші для поховань, вирубані в їхніх стінах і підлозі, які закривалися кам'яними плитами.

На південній стіні південної нави церкви зафіксовано давній напис слов'янським кириличним шрифтом XI — початку XII століть, який містить інформацію про заснування монастиря: «Благослови Христос Григорья игумена, давшего силу святому Михалу». Над цим написом меншими літерами було зроблено ще один напис: «Григорий воздвиг место се». Написи доповнювали зображення рівнораменного (грецького) хреста та погруддя чоловіка з бородою (не збереглися). З півдня і з півночі від церкви в скелях збереглися залишки келій та аналогічних ніш для поховань, що розташовувалися в двох ярусах.

Залишки цього унікального скельного монастирського комплексу сьогодні оголошено пам'яткою архітектури національного значення. Сюди проклали стежку не лише туристи, а й прочани з сусідніх сіл. Тож тут кілька разів на рік відбуваються служби Божі.

Кам'янець-Подільський — східний форпост католицизму

Протягом XV–XVII століть Туреччина наганяла жах на весь християнський світ. Тоді вже пішли в небуття амбіційні плани хрестоносців про визволення від мусульман Гробу Господнього. 1453 року під ударами турків упав Константинополь — столиця колись могутньої православної Візантійської імперії. Розпочався зворотний рух. Турецькі султани під зеленим прапором пророка Мухаммеда посунули на Європу. На передньому краї цієї боротьби виявились українські землі. Тому Поділля, що лежало на межі Дикого поля, уфортифіковували особливо активно. Тут у XV — XVI століттях збудовано безліч мурованих замків. А в розбудові фортифікацій міста Кам'янця-Подільського була зацікавлена вся Європа. Одна з башт кам'янецького замку називається Папською, бо її збудували а потім ремонтували коштом римських первосвященників.

Укріплення Кам'янця і справді неприступні. Людина тут тільки доповнила те, що було закладено природою. За легендою, побачивши Кам'янець-Подільський, турецький султан був вражений: «Хто збудував це укріплене місто?», — спитав падишах. — «Сам Бог» — відповіли йому. — «То нехай же Бог і здобуває його!», — сказав султан і відступив від Кам'янця.

За всю свою історію Кам'янець був здобутий ворогами лише двічі: 1393 року литовський князь Вітовт зумів узяти його штурмом унаслідок заколоту серед замкової залоги; а 1672 року турки здобули місто завдяки своїй чисельній перевазі над оборонцями майже у 60 (!) разів.

Віддавна на території Кам'янця відомі монастирі як православні, так і католицькі. Всі вони почувалися досить безпечно під захистом кам'янецьких мурів і башт. До числа небагатьох православних, які першими з'явилися в місті, належали якийсь «Руський монастир» та

Воскресенський монастир на Руських фільварках[1]. Відомий також один Троїцький василіанський монастир (уніатський). Католицьких монастирів було більше і їхні споруди краще збереглися дотепер. Це монастирі тринітаріїв, босих кармелітів, візиток, кармеліток, а також францисканців з костелом Діви Марії, домініканок з костелом Святого Михаїла та домінікаців з костелом Святого Миколи. Останній є найбільшим з кам'янецьких монастирів з найбільш вражаючою архітектурою.

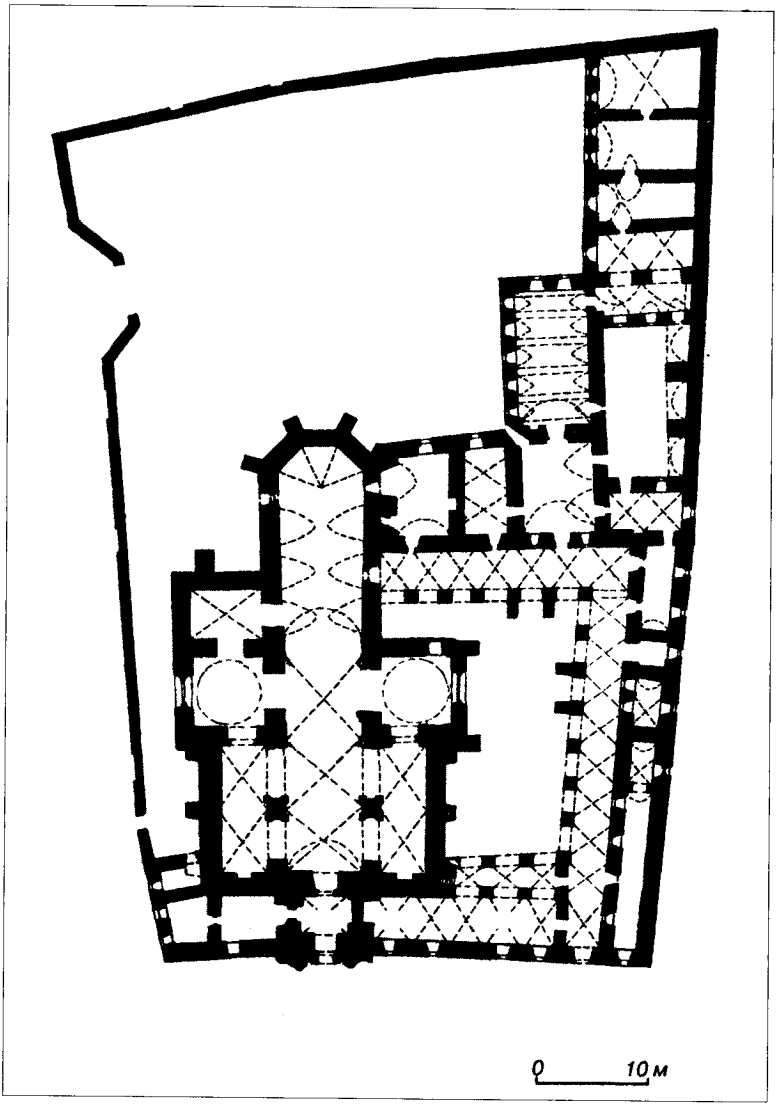
Домініканці в Кам'янці з'явилися близько 1370 року, можливо, не без сприяння місцевого князя Юрія Корятовича, котрого навернули до католицизму. Історики вважають 1370 рік датою заснування домініканського монастиря в Кам'янці. Він постав на Ринковій площі в самому центрі міста. Престижність місця розташування святині засвідчувала впливовість у Кам'янці цього католицького ордена. Домініканський костел з високою вежею-дзвіницею і сьогодні є однією з головних висотних домінант історичного середмістя.

Ймовірно у рік заснування монастиря домініканці вимурували невеличкий готичний костел, який нині слугує вівтарною частиною (пресбітерієм) теперішнього монастирського костелу Святого Миколая. Монастир дуже пошкодила пожежа 1420 року. Після неї протягом 1434–1453 років перебудували костел і змурували монастирські келії. Після цього монастир зазнав перебудов наприкінці XV — на початку XVI століть.

Сучасний вигляд монастирського костелу склався внаслідок реконструкцій, що тривали впродовж XVII– XVIII століть, у результаті чого костел нині є базилікальним, тринавовим, з дуже видовженим гранчастим пресбітерієм, високою вежею-дзвіницею по осі головного фасаду і трьома каплицями. Каплиці, що прилягають до середньої нави, прибудовано в 1596, 1618 і 1628 роках.

Після захоплення Кам'янця у 1672 році турки влаштували в домініканському костелі мечеть і завдяки цьому його не зруйнували.

[1] Руські фільварки — передмістя Кам'янця-Подільського.

План домініканського монастиря в Кам'янці-Подільському

Проте інші споруди монастиря зазнали руйнувань, особливо вежа-дзвіниця, верхні яруси якої завалилися під час облоги міста 1687 року польською армією під проводом королевича Якуба Собеського.

Перші ремонтні роботи після звільнення міста від турків розпочав у 1737 році пріор (настоятель) монастиря Міхал Спендовський. Через кілька років кошти на відбудову монастиря надав теребовлянський староста Міхал Потоцький, котрий потім останні два роки перед смертю, яка сталася 1760 року, провів у монастирі. Там він жив у будиночку, який кам'янчани й досі називають «будинком Потоцького». Відтак у 1737–1755 роках було проведено капітальну перебудову всього монастиря під керівництвом місцевого архітектора, генерала й коменданта Кам'янецької фортеці Яна де Вітте (1716–1785). При цьому дзвіницю перебудували в стилі бароко, надбудували другий поверх келій, що об'єднав три окремі до того одноповерхові будівлі, змінили інтер'єр костелу.

Костел має три нави, перекриті хрестовими склепіннями на підпружних арках. Особливою художньою виразністю виділяються дві склепінчасті каплиці — північна і південна, декоровані в куполах ліпниною в стилі ренесансу. Каплиці освітлені високими, круглими в основі ліхтарями, що сприяють перспективному розкриттю їх висотного простору. Ці каплиці є найяскравішими зразками архітектури стилю ренесанс у Кам'янці-Подільському.

В інтер'єрі середня нава просторово об'єднана з бічними завдяки високим аркам. Проте вона темна, позбавлена прямого денного світла, оскільки первісні вікна при перебудовах були замуровані. Декор середньої нави у вигляді рокайлевого ліплення, пілястр, картушів датується серединою XVIII століття. Аркові входи до каплиць вирішено в стилістиці пізнього бароко.

Багатоярусна вежа-дзвіниця на головному західному фасаді також у стилі бароко, із застосуванням трьох римських архітектурних ордерів. Нижній ярус оформлено в доричному ордері, середній — в іонічному, горішній — у композитному. Верхній ярус увінчує балюстрада з вазами і скульптурою.

Миколаївський костел домініканського монастиря в Кам'янці-Подільському

Монастирські келії з трапезною прилягають до південного фасаду костелу, утворюючи спільно з ним прямокутного плану закритий внутрішній двір (клуатр). Первісні кам'яні одноповерхові будівлі для розміщення ченців перебудовано в 1596 році. Будівництво було продовжене після 1616 року. У 1737–1755 роках відбулася велика реконструкція з надбудовою другого поверху.

Після ліквідації монастиря внутрішнє розпланування монастирських будівель (келій і трапезної) неодноразово змінювалося. Зараз будівля келій двоповерхова, П-подібної конфігурації в плані. Об'єм трапезної прилягає до келійного корпусу зі сходу. Розпланування коридорне з однобічним розташуванням приміщень, які перекриті

красивими кам'яними склепіннями. Ті фасади келійного корпусу, які виходять у внутрішній двір, мають аркову галерею по першому поверху. Головний вхід у будівлю розташований на західному фасаді, з боку вулиці. Він виділений пілястрами з ліпленим гербом Потоцьких «Пилява» у фронтоні. Три статуї святих, що увінчували фронтон — Домініка, Якова і Михаїла — не збереглися.

Домініканський монастир закрила російська влада після польського повстання 1830 року, розмістивши в його будівлях різні установи. Протягом радянського періоду монастир стояв закритим, поступово руйнуючись. В окремих його приміщеннях було сховище місцевого архіву. У 1980-х роках монастирський комплекс реставрували державним коштом з наміром розмістити тут мистецьку школу. Проте у 1994 році, коли вже за часів незалежності ухвалювалося рішення повернути монастир Римо-Католицькій Церкві, а саме ордену паулінів, монастирський костел підпалили й він згорів. Паліїв так і не знайшли, тож брати-пауліни правлять у костелі службу Божу і з року в рік самотужки піднімають з руїн цей унікальний монастирський комплекс, який є пам'яткою архітектури національного значення.

Летичів

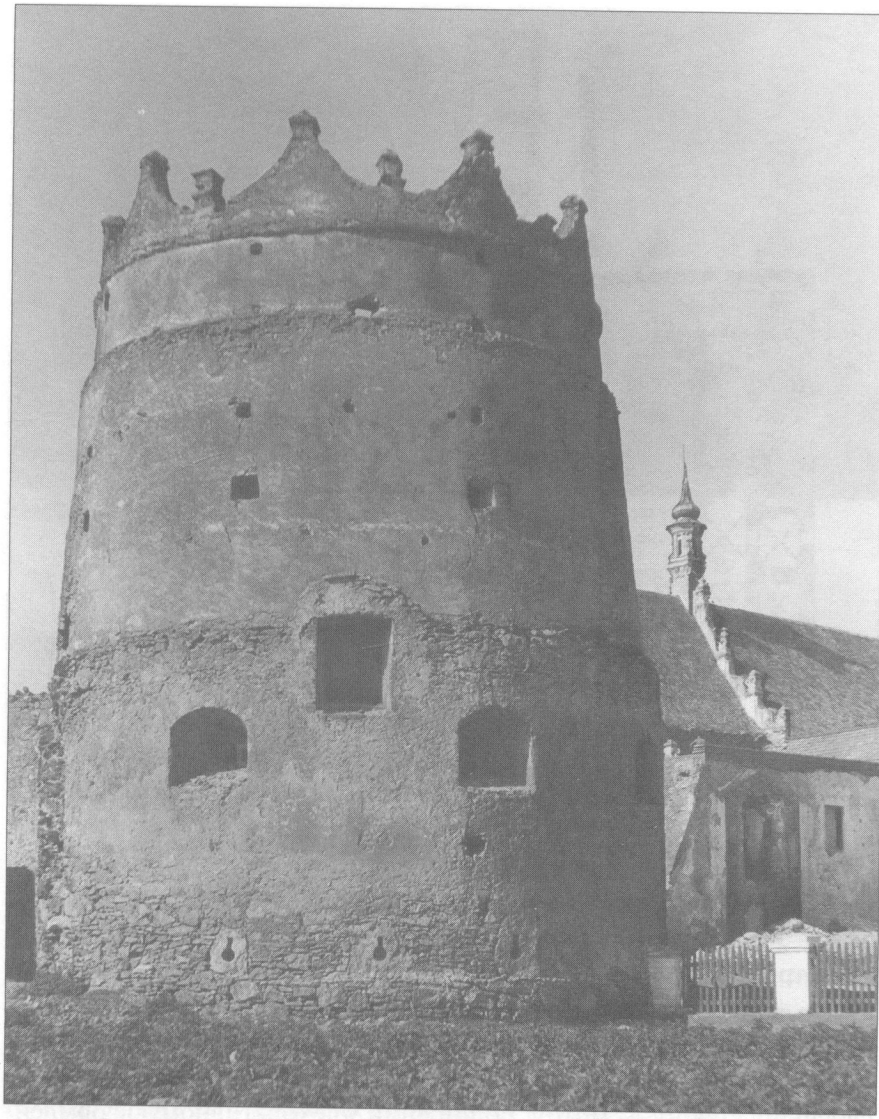
Домініканський оборонний монастир розташований у центрі міста. Від нього збереглися фрагменти мурів XVI століття, оборонна башта та Успенський костел з прилеглими корпусами келій. Цей комплекс започаткований у першій половині XIV століття будівництвом укріплення (можливо — дерев'яного) для захисту від татарських нападів. У першій половині XVI століття на місці цього укріплення було зведено мурований замок, під захистом якого тоді ж побудовано мурований костел Успіння Пресвятої Діви Марії. Кам'янецький староста Ян Потоцький на початку XVII століття фундував у Летичеві монастир чернечого ордена домініканів. Для цього протягом 1606–1638 років костел і замкові оборонні укріплення перебудовано, унаслідок чого утворився оборонний домініканський монастир. Під час

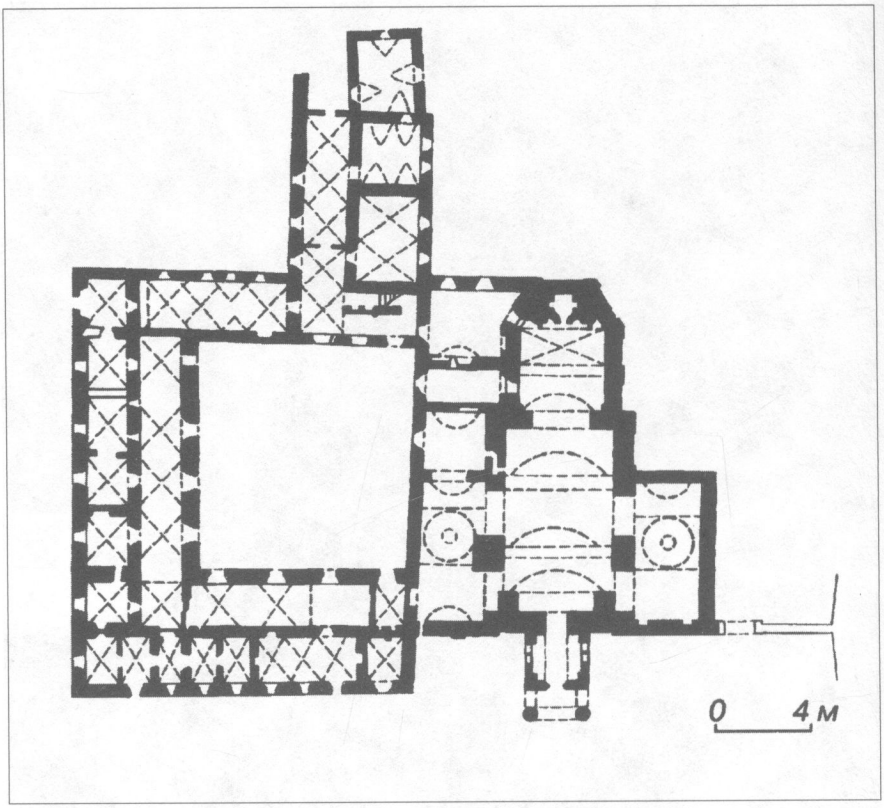
Решткі домініканського оборонного монастиря в Летичеві.
Літографія за малюнком Наполеона Орди 1870-х років

захоплення турками Поділля у 1672–1699 роках комплекс зазнав руйнувань, після яких його відбудували в 1724 році.

Успенський костел зального типу, з гранчастим пресбітерієм і двома каплицями обабіч нави. Кожна каплиця увінчана куполом. З центральним об'ємом костелу капели з'єднуються за допомогою арок. Над головним, західним фасадом влаштовано фронтон, декорований волютами й кам'яними вазами. Такі ж вази, вміщені на схилах даху, відмічають межу нави й пресбітерію. Над ними, на гребені даху, влаштовано вежечку з фігурною маківкою (сигнатурка). В його архітектурі бачимо поєднання рис таких різних стилістичних епох як готика й бароко (стрілчаста форма вікон і барокові волюти на фронтоні головного фасаду), а також ключовидні бійниці, що засвідчують його оборонне призначення. З півночі до костелу прилягає двоповерховий корпус келій, що утворює прямокутний у плані внутрішній двір за типом монастирського клуатру, характерного для західноєвропейського середньовіччя.

Башта і костел домініканського оборонного монастиря в Летичеві

План домініканського оборонного монастиря в Летичеві

Наріжна східна башта, мурована з рваного каменю-вапняку, дуже добре збереглася дотепер. Вона двоярусна з підвалами, діаметром 10 метрів. Підвал і перший ярус перекриті склепіннями. Башта має вузькі, рідко поставлені ключовидні бійниці й гарматні амбразури, кам'яні сходи в стіні. Первісно башта завершувалася високим наметовим дахом. Теперішнє вінчання у вигляді зубців, що утворюють своєрідну корону, — мотив, поширений у декоративному оформленні оборонних споруд Поділля XVI– XVII століть.

Монастир босих кармелітів у Бердичеві.
Літографія за малюнком Наполеона Орди 1871–1873 рр.

Босі кармеліти в Бердичеві

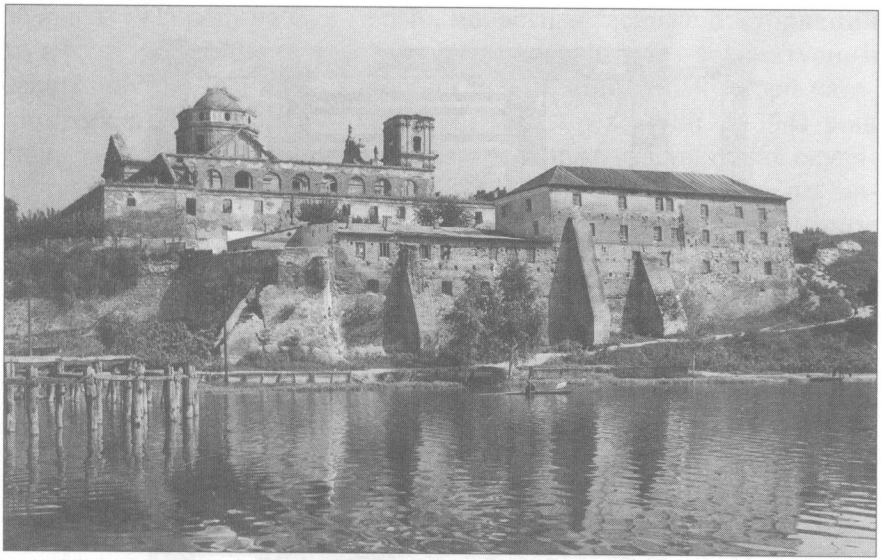
Монастир-фортецю ордену босих кармелітів розташовано в центральній частині міста, на правому високому й урвистому березі річки Гнилоп'яті. Цей архітектурний ансамбль і зараз виглядає як головний у сучасному Бердичеві.

Спершу на цьому місці власники Бердичева — багаті шляхтичі Тишкевичі — збудували у 1593 році замок. У 1627 році цей замок Тишкевичі передають католицькому ордену босих кармелітів. Орден кармелітів заснувала 1155 року на Святій Землі група католицьких прочан і хрестоносців. Це сталося в Галілеї на горі Кармель — звідси й походить назва ордена. У другій половині XVI століття внаслідок реформи, здійсненої святими Терезою з Авіли та Хуаном де Єпес кармеліти розділилися на два ордени: взутих і босих кармелітів. На українських теренах босі кармеліти з'явилися з 1605 року.

Кармеліти розгорнули в Бердичеві бурхливу діяльність щодо посилення обороноздатності замку та зведення костелу й монастирських корпусів. У 1634 році побудовано так званий нижній (підземний) костел Непорочного Зачаття Святої Марії Діви, Святого Михаїла Архангела, Святого Іоана Хрестителя та Євангелістів. Під час заснування храму 2 березня 1634 року його фундатор воєвода Ян Тишкевич подарував монастиреві старовинну чудотворну ікону Божої Матері. Її встановили у цьому храмі й до неї сходилася величезна кількість паломників з усієї тодішньої Речі Посполитої. Значні прибутки дали змогу розширити площу укріплень, а щойно збудовані муровані монастирські споруди оточити валом і ровом, озброїти фортецю артилерією. Під час Національно-визвольної війни 1648–1654 років козацький загін під проводом Максима Кривоноса штурмом здобув монастир-фортецю, зруйнував його і вигнав ченців, котрі змогли повернутися сюди тільки в 1717 році. У 1663 році споруди монастиря ремонтуються. На початку XVIII століття у підземній крипті монастиря український гетьман Іван Мазепа тримав в ув'язненні знаменитого козацького ватажка Семена Палія.

Після повернення кармелітів у 1717 році старі мури ремонтують, відбудовують, забезпечують артилерією, збільшують гарнізон. У 1740-х роках кармеліти розпочинають спорудження над нижнім храмом величного верхнього костелу з прилеглим корпусом келій. Автор проекту — знаменитий подільський архітектор і військовий інженер Ян де Вітте з Кам'янця-Подільського. Роботами керував архітектор Григорій Тарнавський. Верхній костел, освячений у 1754 році, всередині розмалював італійський художник Веніамін Фрідеріче. До верхнього костелу перенесли й чудотворну ікону.

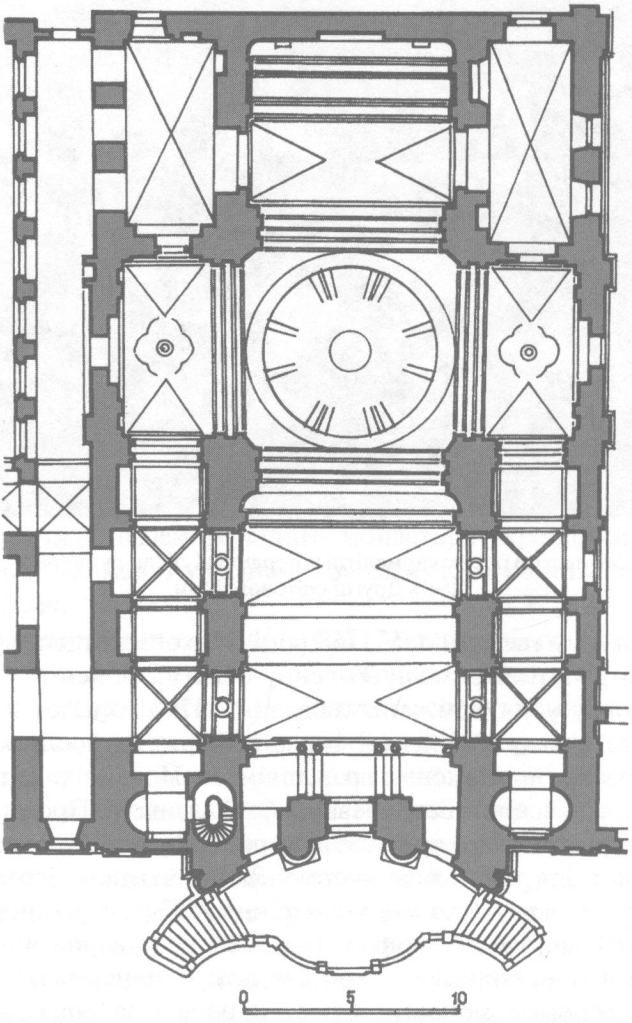
У другій половині XVIII століття фортецю розширяють і зміцнюють, кількість артилерії збільшується до 60 гармат. Оновлюються звідний міст і вал з частоколом. Споруджується нова в'їзна брама дуже складної конструкції, так звана Звивиста брама. Унаслідок цієї реконструкції монастир, оточений могутнім валом і мурами з бастіонами, зі звідним мостом, озброєний гарматами, перетворився

Монастир босих кармелітів у Бердичеві після руйнувань часів Другої світової війни

на неприступну твердиню. У 1768 році її захопили польські конфедерати, котрі тут витримали 25-денну облогу російського експедиційного корпусу, а потім капітулювали. У 1793 році, коли Бердичів увійшов до складу Російської імперії, фортецю босих кармелітів було скасовано, проте монастир залишився. Його всіляко підтримували тодішні власники Бердичева графи Радзивіли. Протягом 1810–1812 років у монастирі проводилися ремонти й добудови, зокрема добудовано східну вежу біля костелу. За причетність бердичівських босих кармелітів до польського повстання 1863 року російський уряд у 1866 році скасував цей монастир. Костел перетворився на парафіяльний, а в монастирських корпусах розмістилися різні установи. З того часу споруди монастиря-фортеці почали занепадати.

Не обминули монастир і події громадянської війни в Україні. Так, на монастирській сторожовій башті-дзвіниці в 1919 році розміщувався командний пункт Миколи Щорса, а в підземеллях зберігалася

План верхнього костелу Діви Марії монастиря босих кармелітів у Бердичеві

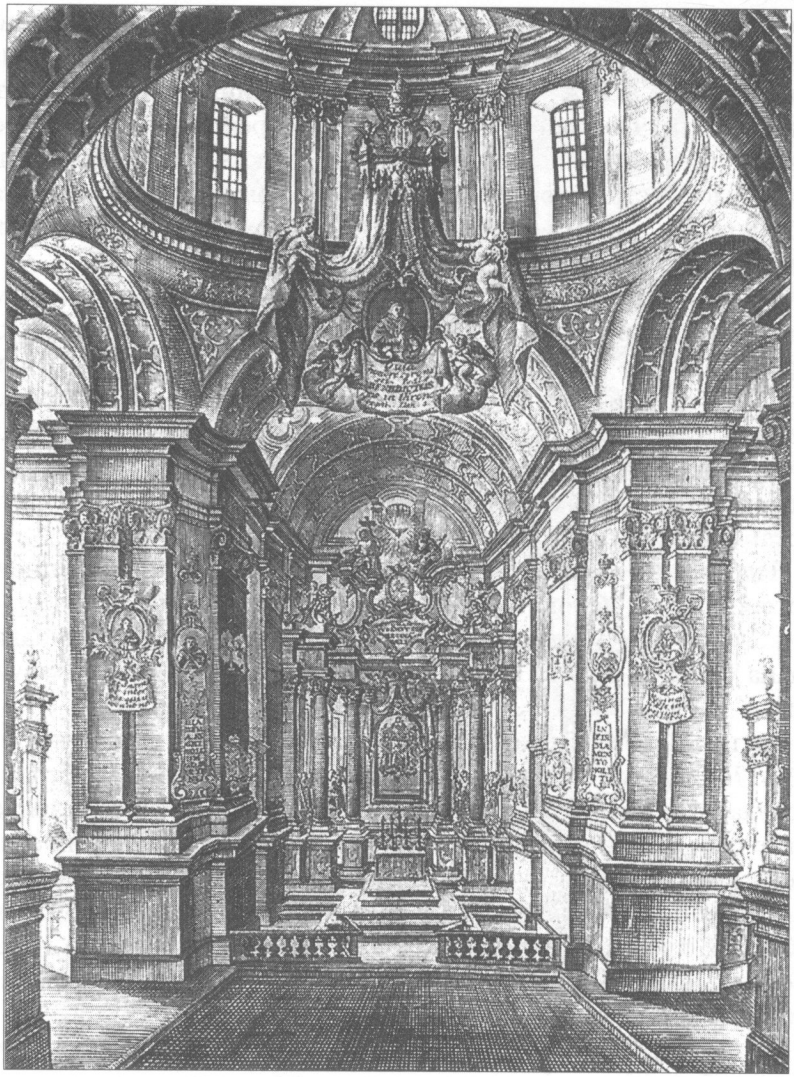
зброя. У 1925 році на базі зібрань монастиря засновано історичний музей, який з 1928 року було оголошено історико-архітектурним заповідником. Тоді ж тут створили атеїстичний музей історії католицизму, а в 1930 році — крайовий музей революції. У 1941 році монастир-фортецю спалили. У період німецько-фашистської окупації тут було розстріляно 960 чоловік. З 1958 року проводяться реставраційні роботи, якими протягом багатьох років керувала архітектор Валентина Корнєєва.

Нині до складу ансамблю входять костел з келіями й вежами, а також оборонні мури й башти, що збереглися різною мірою. Фортечні мури з баштами і келіями датуються XVI–XVIII століттями. Товсті мури, складені з ламаного граніту й цегли, включають південну (стрілецьку), південно-західну, північну й східну артилерійські башти, до яких прилягають келії. Крутий правий берег річки Гнилоп'яті посилено могутнім підпірним муром, укріпленим контрфорсами. Він має численні бійниці.

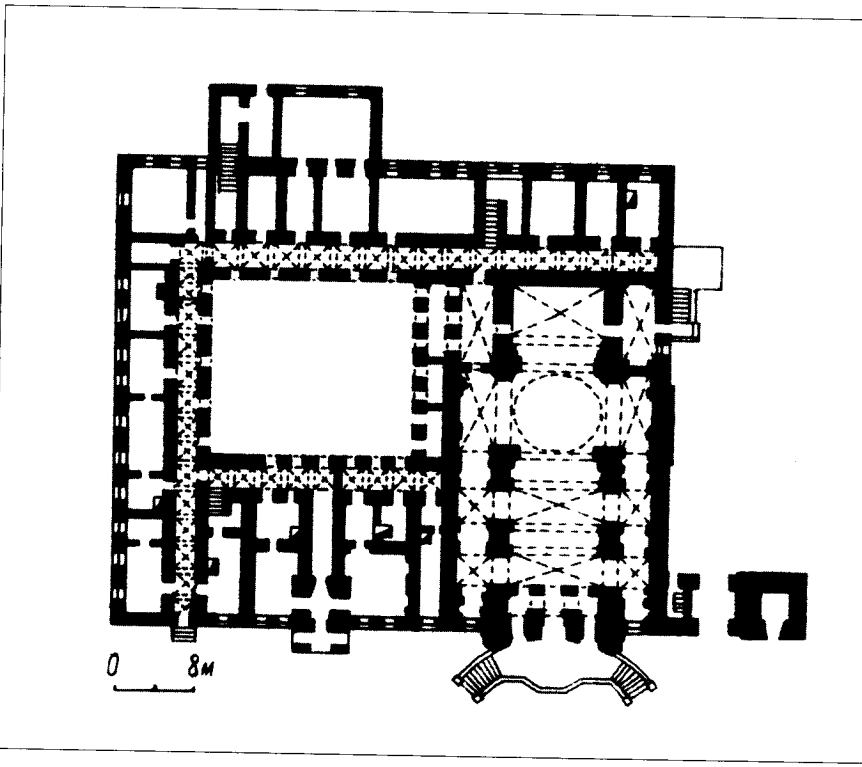
Надбрамний корпус, збудований під час розширення і зміцнення фортеці у другій половині XVIII століття як головний вхід, зберігся частково. З метою посилення обороноздатності йому була надана ламана форма в плані. В арці було влаштовано подвійну чавунну браму.

Костел Діви Марії з келіями будувався в декілька етапів — у 1634, 1739–1744 роках, у другій половині та наприкінці XVIII століття. Споруда витримана в стилі бароко. За типом це купольна базиліка з трансептом. В оформленні фасадів застосовано коринфський ордер. Інтер'єр мав дуже пишну декорацію (використано мармур, позолоту, різьблення по дереву, фрески). У ньому домінує висотно розкритий підбанний простір. «Нижній» костел заглиблений в землю і являє собою тринефний, шестистовпний, склепінчастий зал з окремими камерами-криптами.

До костелу прилягає двоповерховий корпус келій з двома триярусними баштами-дзвіницями, симетрично розташованими обабіч головного фасаду. Корпус келій утворює величезний прямокутний у плані замкнений внутрішній двір, в якому було влаштовано неве-

Інтер'єр верхнього костелу Діви Марії монастиря босих кармелітів у Бердичеві.
Гравюра 1767 р.

План центральної частини монастиря босих кармелітів у Бердичеві – костелу Діви Марії з келіями

ликий монастирський сад. У цьому корпусі коридорного розпланування містилися келії, ризниця, трапезна, бібліотека, госпіталь і кухня.

Загалом монастир-фортеця босих кармелітів у Бердичеві є однією з найбільш вражаючих пам'яток католицького оборонно-культового будівництва на теренах України.

Епілог

У 1958 році, в часи найбільших гонінь на Церкву в Україні чернець Михайло Ваврик писав про тогочасні українські монастирі, спаплюжені владою: «Вогняний стовп Святого Василія у кривавій заграві мученицьких спалахів розсвітлює владно попелища й руїни «святая святих» та проречисто вказує нам, що стоїмо не під мертвими мурами плачу, але перед живими каменями віри, які входять в Божу будівлю живої й незнищимої Христової Церкви».

Ті подвижники віри, котрі не зламалися в часи комуністичного безбожництва, перебуваючи по тюрмах, таборах і психушках, могли з повним правом віднести до себе знамениті слова апостола Павла з першого послання коринфянам: «Бог нас мов останніх поставив, мов на смерть призначених. Нас лають, а ми благословляємо; нас гонять, а ми терпимо; нас хулять, а ми молимося. Мов сміття для світа стали ми і послідом до сьогодні» (I Кор. 4, 9–13). Неначе про християнських мучеників XX століття в Україні писав один з ранніх Отців Церкви, знаменитий Тертуліан: «Перебуваєте в темних підвалах, а самі ви — світло. Гнетуть вас кайдани, а дух ваш вільний. Дихаєте задушливим повітрям, а ви — благовонний аромат. Чекаєте на вирок судді, а самі будете судити суддів цього світу». Крах радянської «імперії зла» наприкінці минулого тисячоліття є добрим підтвердженням істинності слів Отців Церкви.

Сучасна українська держава існує трохи більше, ніж півтора десятка років. Проте український народ вже понад тисячоліття сповідує християнство. Ми — молода держава, але — стародавня нація з глибокими духовними традиціями.

Древні казали: якщо хочеш дізнатися про людину найсокровенніше — подивися, де і як вона спілкується з Богом. Українці протягом багатьох століть звертаються до Всевишнього у своїх монастирях і храмах, до яких, зрештою, і ведуть усі шляхи. Ці святині присутні в нашому житті завжди і скрізь — від колиски до домовини. Саме це й відрізняє життя людини від простого тваринного існування. Історія українських монастирів, які відроджуються після багатьох десятиріч гонінь, занепаду й зневаги, є найкращим підтвердженням споконвічності й незнищенності людського прагнення до духовних висот.

Рекомендована література

1. *Алеппский П.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — М., 1896. — Вып. IV. — 156 с.
2. *Багалей Д.* Из прошлого Святогорского монастыря//Харьковские губернские ведомости. — 1894. — № 210.
3. *Бережина А.* Документи Політбюро ЦК КП (б) У//Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 49–50.
4. *Бережина А.* Собори наших душ//Пам'ятки України. — 1988. — № 3. — С. 24–32; 1989. — № 1. — С. 39–44.
5. *Бикова Р.* Видубицький монастир//З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 177–185.
6. *Білецький П.* Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. — К.: Мистецтво, 1981. — 159 с.
7. Більшовицька «турбота» про Софію Київську: свідчить Олекса Повстенко//Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 3–4. — С. 11.
8. *Бусева-Давыдова И.* Монастырские комплексы//Русское градостроительное искусство: Древнерусское градостроительство. — М.: Стройиздат, 1993. — С. 292–301.
9. *Ваврик М.* По василіянських монастирях. — Торонто: Вид-во оо. василіан, 1958. — 286 с.
10. *Вечерський В.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. — К.: Головкиївархітектура, 2001. — 350 с.
11. *Вечерський В.* Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.)//Студії мистецтвознавчі. — 2003. — № 1. — С. 62–77.

12. *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — 592 с.
13. *Вечерський В.* Монастирі Сумщини — осередки мистецького життя//Краєзнавство. — 1994. — № 1–2. — С. 34–36.
14. *Вечерський В.* Новгород-Сіверський державний історико-культурний музей-заповідник//Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 3–4. — С. 29–33.
15. *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. — К.: Видавничий дім А. С. С, 2005. — 588 с.
16. *Вечерський В.* Реабілітація репресованої святині//Пам'ятки України: історія та культура. — 1999. — № 1. — С. 11–16.
17. *Вечерський В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К.: НДІТІАМ, 2003. — 560 с.
18. *Вечерський В.* Стильові риси архітектури Путивля XVII ст.//Архітектурна спадщина України. — Вип. 4. — К.: Українознавство, 1997. — С. 39–51.
19. *Возницький Б.* Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницар Георгій Пінзель. — Львів: Центр Європи, 2005. — 160 с.
20. Всеобщая история архитектуры: В 12т. — М.: Стройиздат, 1968. — Т.6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV — первой половины XIX вв. — С. 339–452.
21. *Вуйцик В.* Вибрані праці//Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». — 2004. — № 14. — 328 с.
22. *Вуйцик В.* Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. — 2-ге вид., допов. — Львів: Каменяр, 1991. — 175 с.
23. Гамалеевский Харлампиев женский монастырь. — Чернигов, 1862. — 43 с.
24. *Годованюк О.* Троїцький монастир-фортеця у Межирічі Острозькому та його місце в розвитку монументального зодчества України XV–XVII ст.//Архітектурна спадщина України. — Вип. 2. — К.: Українознавство, 1995. — С.62–78.

25. *Грабовский И., Днестров И.* Переяслав-Хмельницкий. — К.: Изд-во АН УССР. — 1954. — 80 с.
26. *Грановский А.* Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. — Полтава, 1901. — 418 с.
27. *Дегтярьов М., Реутов А.* Михайлівський Золотоверхий монастир. — К.: Техніка, 1997. — 158 с.
28. *Дедов В.* Святые горы: от забвения к возрождению. — К.: РПО «Поліграфкнига», 1995. — 286 с.
29. *Дублянський А.* Українські святі. — Мюнхен: Біблос, 1962. — 100 с.
30. *Дядюшенко Г.* Головний храм Святогірського монастиря//З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 228–237.
31. *Жук В.* Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві//Пам'ятки України. — 1992. — № 2–3. — С. 104–109.
32. *Запаско Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. — Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. — 310 с.
33. З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — 276 с.
34. *Зверинский В.* Материалы для историко-топографического исследования о монастырях Российской империи. — Часть 1. — СПб., 1890.
35. Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т./Київ. — Кн. 1. — Ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1999. — 608 с.
36. Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т./Київ. — Кн. 1. — Ч. 2. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. — С. 585–1216.
37. *Иоанн (Маслов).* Глинская пустынь: История обители и ее духовно-просветительная деятельность в XVI — XX веках. — М.: Издательский отдел Московского патриархата, 1994. — 606 с.

38. Історія української архітектури/Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; За ред. В. Тимофієнка. — К.: Техніка, 2003. — 472 с.
39. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. — К., 1911.
40. *Кілессо С.* Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. — К.: Техніка, 2000. — 144 с.
41. *Кожушко О., Зливкова О.* Бахчисарайський Свято-Успенський монастир — спільний витвір людини і природи//Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — Частина 2. — К.: АртЕк, 2006. — С. 109–117.
42. *Колодний А., Філіпович Л.* Православні монастирі на Україні. — К.: Тов «Знання», 1990. — 67 с.
43. *Корнєєва В.* Історія та реставраційні роботи монастиря-фортеці у Бердичеві Житомирської області//З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 237–242.
44. *Крощенко Л.* Історично-архівні дослідження Зимненського монастиря на Волині (Реконстукція підвалин)//Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCXLI. — Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів: НТШ, 2001. — С. 495–510.
45. *Крощенко Л., Осадчий Є.* Святогірський Успенський монастир (спроба наукової реконструкції комплексу)//З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 74–81.
46. *Липа Ю.* Київ — вічне місто//Пам'ятки України: історія та культура — 1997. — № 3. — С. 12–22.
47. *Лівшиц Ю.* Печерний комплекс Святогірського монастиря: Історія та динаміка зникнення//З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 82–88.
48. *Логвин Г.* Архітектурний комплекс в Зимно//Архітектурні пам'ятники. Збірник наукових праць. — К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1950. — С. 90–104.
49. *Логвин Г.* З глибин: Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. — К.: Дніпро, 1990. — 408 с.
50. *Логвин Г.* Киев. — М.: Искусство, 1982. — 336 с.

51. *Логвин Г.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — К.: Мистецтво, 1968. — 464 с.
52. *Логвин Г.* Софія Київська. — К.: Мистецтво, 1971. — 47 с.
53. *Логвин Г.* Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. — М.: Искусство, 1982. — 454 с.
54. *Логвин Г.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — Издание 2-е, дополненное. — М.: Искусство, 1980. — 286 с.
55. *Лукомский Г.* Киев. — Мюнхен: Орхис, 1923. — 192 с.
56. *Лук'янченко В.* Наукові дослідження та реставрація оборонних споруд Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському//З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 170–176.
57. *Лук'янченко В.* Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському//Вісник інституту «УкрНДІпроектреставрація». — 2004. — № 2. — С. 18–31.
58. *Маркиз В.* Памятники архитектуры Новгород-Северского//Строи тельство и архитектура. — 1984. — № 10. — С. 27–28.
59. *Маслов Л.* Почаївська гора (архітектурний нарис)//Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 5. — К., 2003. — С. 59–77.
60. *Мірошник Н.* Класифікація православних монастирських комплексів України//Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. — Вип. 5. — К., 1998. — С. 131–138.
61. *Мовчан И.* Древние Выдубичи. — К.: Наукова думка. 1982. — 54 с.
62. *Модзалевський В.* Будування церков у Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682–1701//Наше минуле. — К., 1918. — № 3. — С. 49–80.
63. *Модзалевский В., Савицкий П.* Очерки искусства Старой Украины: Чернигов//Чернігівська старовина: збірник праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1992. — С. 101–142.
64. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К.: Держбудвидав УРСР, 1957. — 560 с.

65. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. — К., 1995. — Частина 1: 1917 р. — середина 20-х років. — 280 с.; частина 2: Кінець 20-х — 1941 рр. — 216 с.
66. Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем. — К., 1847. — 112 с.
67. Описание Путивльской Молчанской Рождество-Богородицкой общежительной Софрониевой пустыни. — СПб., 1846. — 58 с.
68. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. — К.,1992. — 288 с.
69. *Палладий.* Историко-статистическое описание Молчанской Рождества Богородицы Печерской мужской общежительной Софрониевой пустыни. — М., 1895. — 120 с.
70. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання/В. Вечерський, О. Годованюк, Є. Тиманович та ін.; За ред. А. Мардера та В. Вечерського. — К.: Техніка, 2000. — 664 с.
71. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х т. — К.: Будівельник, 1986.
72. *Пламеницька О.* Християнські святині Кам'янця на Поділлі. — К.: Техніка, 2001. — 304 с.
73. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — 1024 с.
74. *Преображенский П.* Путивльский Молченский Печерский монастырь (Курской губернии). — М., 1884. — 27 с.
75. *Ричков П.* До історії формування архітектурного ансамблю Почаївської лаври//Архітектурна спадщина України. — Вип. 2. — К., 1995. — С. 78–89.
76. *Ричков П., Луц В.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. — К.: Техніка, 2002. — 168 с.
77. *Ричков П., Луц В.* Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. — К.: Техніка, 2004. — 192 с.
78. *Рутковська О.* Китаївський пустинницький скит. З матеріалів історичної розвідки//Вісник інституту «УкрНДІпроектреставрація». — 2004. — № 2. — С. 32–42.

79. *Рябинин И.* О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором//Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. — Х., 1902. — Т. 1. — С. 301–328.
80. *Сіткарьова О.* Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII–XX століття. — К.: Головкиївархітектура, 2001. — 338 с.
81. *Сіткарьова О.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — К.: Довіра, 2005. — 196 с.
82. *Сіткарьова О.* Успенський собор Києво-Печерської лаври. — К.: Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, 2000. — 232 с.
83. *Скрипник І.* Скит Манявський//Туристичні ресурси України. — К., 1996. — С. 188–194.
84. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни/Луговской А., Вечерский В., Тупик С., Рыбкин Н. — К.: Оптима, 2001. — 120 с.
85. *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Черниговской епархии: В 7 кн. — Чернигов, 1873–1874.
86. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — 234 с.
87. *Цапенко М.* По равнинам Десны и Сейма. — М.: Искусство, 1967. — 132 с.
88. *Целевич. Ю.* Історія Скиту Манявського. — Львів, 1887.
89. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ ім. М. Бажана, 1990. — 1006 с.
90. *Шмит Ф.* Искусство Древней Руси-Украины. — Харьков: Союз, 1919. — 112 с.
91. *Шюц Б.* Европейские монастыри. — М.: Белый город, 2004. — 491 с.
92. *Яблонский Д.* Порталы в украинской архитектуре. — К.: Издательство Академии архитектуры УССР, 1955. — 142 с.
93. *Hornung Z.* Jan de Witte architekt kosciola dominikanow we Lwowie. — Warszawa, 1995. — 303 S.

Словничок термінів

Абат — у Католицькій Церкві — керівник (настоятель) монастиря.

Ананахорет — відлюдник, пустельник, схимник, котрий жив самотньо й дотримувався суворої аскези.

Антаблемент — балка перекриття, що виявлена на фасаді будівлі й спирається на колони, півколони чи пілястри.

Апсида — півкруглий у плані або гранчастий виступ у східній частині храму, призначений для влаштування церковного вівтаря.

Аркада — кілька арок, однакових за формою, розміром і оздобленням, що спираються на стовпи чи колони. Найчастіше вживається при влаштуванні відкритих галерей.

Аркатура — архітектурний декоративний мотив у вигляді ряду невеликих глухих арочок.

Аркбутани — спеціальні арки, поставлені перпендикулярно до стіни будівлі з метою її посилення.

Архівольт — декоративне облямування арки.

Архімандрит — у Православній Церкві титул настоятеля великого чоловічого монастиря.

Аскеза — духовні вправи: молитви, поклони, піст, що супроводжуються самозреченням, крайнім обмеженням людиною своїх життєвих потреб, відмовою від мирських благ і насолод заради досягнення духовного ідеалу.

Аскет — той, хто практикує аскезу.

Бабинець — приміщення в західній частині церкви, прилегле до нави, в якому під час літургії знаходилися жінки.

Базиліка — прямокутна, витягнута в плані будівля, розділена в поздовжньому напрямку рядами колон на 3 або 5 поздовжніх галерей — нав (нефів).

Баня — загальна назва круглого в плані або багатогранного (здебільшого восьмигранного) церковного верху, в якому підбанник (циліндричний або гранчастий) переходить у купольне або зімкнуте склепіння.

Барельєф — різновид об'ємного зображення на площині, тобто низький рельєф.

Бастіон — п'ятикутна в плані наріжна виступаюча частина фортеці чи замку, призначена для розміщення гармат, які обстрілюють підступи до фортеці.

Верх — покриття церковної будівлі або окремого її приміщення, виконане у вигляді купола, піраміди чи кількох зрізаних пірамід, поєднаних призмами, які чергуються, послідовно зменшуючись. Найчастіше трапляються верхи круглі, чотиригранні та восьмигранні.

Випусти — у дерев'яній архітектурі — бруси, кінці яких виступають назовні з площини стіни й слугують опорою для опасання чи піддашшя.

Вівтар — східна, найважливіша частина православного храму, як правило, відділена від решти храму іконостасом. У вівтарі містяться престол для освячення дарів з антимінсом і напрестольним Євангелієм, жертовник. У вівтарі під час літургії відбуваються дійства, доступні церковному кліру, але приховані від поглядів мирян.

Волюта — архітектурний декоративний мотив у вигляді спіралевидного завитка.

Восьмерик — споруда або частина споруди, що має у плані форму восьмикутника.

Галерея — вузький критий перехід вздовж стіни будівлі або між двома будівлями.

Горельєф — високий рельєф.

Гребінь — верхнє горизонтальне ребро даху, іноді називається коником.

Декор — прикраси.

Дияконник — приміщення на південь (праворуч) від церковного вівтаря, призначене для зберігання церковного облачення і начиння, а також призначене для нижчого духовенства (дияконів).

Домінанта — висока будівля, що панує (домінує) в довкіллі.

Есхатологія — частина загальної релігійної доктрини, яка розглядає «остаточні справи»: кінець світу, Страшний суд, спасіння (рай) та прокляття (пекло).

Жертовник — приміщення на північ (ліворуч) від церковного вівтаря, або стіл ліворуч від престолу у вівтарі. Призначення — здійснення проскомідії, першої частини літургії, під час якої відбувається підготовка до таїнства Євхаристії — перетворення хліба й вина на Тіло й Кров Христові.

Залом — елемент багатоярусного верху церкви: чотири- або восьмигранна призма у сполученні зі зрізаною пірамідою з такою самою кількістю граней. Зрізана піраміда створює перехід від ширшої нижньої призми до вужчої верхньої. Кількість заломів верху може бути від одного до шести.

Запілля — тил.

Ігумен — у перекладі з давньогрецької — той, хто йде попереду: у Православній Церкві — керівник монастиря.

Інсигнії — символи влади.

Інтер'єр — внутрішній простір будівлі, внутрішній вигляд.

Капітель — верхня частина колони, що безпосередньо підтримує балку перекриття (антаблемент).

Каплиця — невелика культова будівля без вівтаря.

Карниз — горизонтальний виступ, що завершує стіну будинку й підтримує звис даху, захищаючи стіну від прямого дощу й снігу.

Картуш — скульптурна прикраса у вигляді декоративно оформленого щита чи напіврозгорнутого сувою; на картуші зазвичай розміщують герби, емблеми, написи.

Келія — житло монаха.

Консоль — балка, яка жорстко закріплена одним кінцем у стіні; її частина, що виступає зі стіни назовні, підтримує балкон, карниз або дах.

Контрфорс — виступ у стіні будівлі, який є допоміжною вертикальною підпорою, що посилює конструкцію.

Крилас — місце в церкві, де під час літургії стоять півчі.

Лиштва — те саме, що наличник: декоративне облямування вікна чи дверей.

Ліхтар (ліхтарик) — вертикальна призма, що увінчує церковний верх і несе маківку з хрестом.

Маківка — декоративне вінчання верху церкви, що стоїть на ліхтарі й має пірамідальну, грушовидну, конічну форми, увінчане хрестом.

Маскарон — декоративна скульптурна деталь у вигляді голови людини, тварини чи фантастичної істоти.

Мезонін — житлова надбудова над середньою частиною будинку.

Нава (неф) — центральна частина церкви, призначена для відправлення літургії й увінчана, як правило, верхом або банею.

Намет (наметовий дах, наметовий верх) — перекриття церкви чи її частини у вигляді високої чотиригранної або багатогранної піраміди. Інша назва — шатро, шатровий дах.

Нартекс — те саме, що притвор: вхідне приміщення церкви, відділене від бабинця чи нави стіною з арками.

Настоятель — керівник монастиря, ігумен або архімандрит.

Нервюра — рельєфно виділене ребро склепіння.

Опасання — у дерев'яній архітектурі — винос даху, що підтримується кронштейнами або стовпчиками. Розвинуте опасання має вигляд критої галереї на стовпчиках.

Паламарня — церковне приміщення, що прилягає з півночі до вівтаря.

Підпружна арка — арка, яка служить основою для підбанника або купола (бані).

Пілястра — плоский вертикальний виступ на поверхні стіни.

Портал — парадно оформлений вхід до будинку або в'їзд на подвір'я.

Портик — відкрита галерея, утворена колонами, що підтримують перекриття.

Пресбітерій — вівтарна частина католицького костелу.

Притвор — приміщення перед входом у храм.

Причілок — торцева стіна будинку або ґанок з дашком на двох стовпчиках.

Прясло — частина стіни між двома виступними елементами — пілястрами або півколонами.

Путті — скульптурна прикраса у вигляді дитячих постатей чи голівок, часто — з крилами.

Ризаліт — виступ на фасаді, прямокутного плану або гранчастий.

Ризниця — приміщення для зберігання церковного облачення та начиння, розташоване з північного боку від вівтаря.

Розпалубка — невелике склепіння над вікном, що врізається у велике склепіння, яке перекриває все приміщення.

Руст — камінь з випуклою лицевою поверхнею, що застосовується для обличкування фасадів будівель.

Сандрик — архітектурне оздоблення стіни будинку над вікном у вигляді горизонтального антаблемента, карниза, невеличкого фронтона чи складнішої форми.

Сволок — головна балка, що підтримує стелю приміщення. Часто прикрашалася різьбленням і написами.

Сіни — вхідне приміщення, перед яким є ґанок чи сходи.

Ставропігія — незалежність монастиря від місцевого єпископа й підпорядкованість безпосередньо патріарху.

Тимпан — внутрішнє поле фронтону.

Тиньк (тинькування) — штукатурка.

Трансепт — поперечна нава (неф).

Тябло — горизонтальний брус іконостасу, на який ставилися ікони.

Унія — об'єднання Православної Церкви українських і білоруських земель з Римо-Католицькою Церквою, проголошене на церковному соборі в Бересті (нині м. Брест у Білорусії) в 1596 році (так звана Берестейська унія).

Фортифікації — оборонні укріплення.

Фриз — горизонтальна смуга на фасаді, прикрашена декором.

Фронтон — завершення портика чи будівлі, що являє собою вертикальну площину, здебільшого, трикутної форми, по боках обмежену схилами даху.

Хори — балкон у наві чи бабинці, приміщення над бабинцем церкви, призначені для церковного хору.

Хрестовокупольний храм — класичний тип мурованого православного храму, в якому центральний купол за допомогою підпружних арок спирається на чотири опори, до яких за сторонами світу прилягають частини нав, перекриті циліндричними склепіннями таким чином, що у плані вони утворюють хрест.

Цоколь — нижня частина будівлі.

Четверик — частина будівлі чотирикутної форми в плані.

Радимо відвідати

Місто Київ

Національний заповідник «Софія Київська»:
вул. Володимирська, 24. Тел. 278-26-20; 278-67-06.
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник:
вул. Івана Мазепи, 21. Тел. 280-46-48; 280-66-46.
Свято-Успенська Києво-Печерська лавра: вул. Івана Мазепи, 25.
Тел. 255-11-37; 255-11-01; 255-12-26.
Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир:
вул. Трьохсвятительська, 6. Тел. 278-80-44; 278-86-20.
Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря:
вул. Трьохсвятительська, 8. Тел. 278-70-68.
Видубицький монастир: вул. Видубицька, 40. Тел. 285-47-13.
Свято-Фролівський жіночий монастир:
вул. Фролівська, 6/8. Тел. 425-01-81; 425-50-29.
Монастир «Китаївський пустинницький скит»:
вул. Китаївська, 15. Тел. 527-97-85; 525-55-54; 250-97-85.

Автономна Республіка Крим

Успенський монастир у Бахчисараї:
м. Бахчисарай, вул. Босенка, 57-а.

Місто Севастополь

Національний заповідник «Херсонес Таврійський»:
вул. Древня, 1. Тел. 55-02-78; 24-13-69.
Свято-Климентівський монастир в Інкермані.

Київська область

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»: м. Переяслав-Хмельницький, вул. Шевченка. 8. Тел. 5-41-03; 5-53-39.

Черкаська область

Мотронинський Троїцький монастир:
Чигиринський район, с. Мельники.

Чернігівська область

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»: м. Чернігів, вул. Преображенська, 1. Тел. 7-01-45.
Єлецький Успенський монастир:
м. Чернігів, вул. Князя Чорного, 1. Тел. 7-88-90.
Троїцько-Іллінський монастир: м. Чернігів, вул. Л. Толстого, 92. Тел. 7-45-79.
Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник «Слово о полку Ігоревім»: м. Новгород-Сіверський, вул. Пушкіна, 1. Тел. 2-11-39; 2-17-10.
Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському: м. Новгород-Сіверський, вул. Пушкіна, 1. Тел. 2-17-57.

Сумська область

Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі: м. Путивль, вул. Радянська, 70. Тел. 5-34-26; 5-12-66.
Мовчанський монастир Різдва Богородиці: м. Путивль, вул. Нижня Сеймська, 1. Тел. 9-17-99.
Спасо-Преображенський собор: м. Путивль, вул. К. Маркса, 45. Тел. 5-22-54.
Софроніївський монастир: Путивльський район, с. Нова Слобода. Тел. 5-24-85; 6-12-17.

Полтавська область

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир:
м. Полтава, вул. Сердлова, 2-а. Тел. 7-90-59.
Мгарський Спасо-Преображенський монастир: Лубенський район, с. Мгар. Тел. 5-48-06.

Донецька область

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську: Слов'янський район, м. Святогірськ. Тел. 5-51-63.
Свято-Успенська Святогірська лавра: Слов'янський район, м. Святогірськ.

Тернопільська область

Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник: м. Кременець, вул. Т. Шевченка. 67. Тел. 2-37-58; 2-37-87.
Почаївська Свято-Успенська лавра: Кременецький район, м. Почаїв. Тел. 6-12-18.

Волинська область

Свято-Успенський Святогірський Зимненський монастир. Володимир-Волинський район, с. Зимно. Тел. 2-16-16.

Рівненська область

Державний історико-культурний заповідник в Острозі:
м. Острог, вул. Академічна, 3. Тел. 2-25-04.
Троїцький монастир у Межирічі: Острозький район, с. Межиріч. Тел. 2-20-51.

Місто Львів

Львівський музей історії релігії:
пл. Музейна (Ставропігійська), 1. Тел.72-91-00; 72-00-32.
Монастир Святого Онуфрія: вул. Богдана Хмельницького, 36.
Тел. 72-95-69; 299-03-61; 297-55-85.
Бернардинський монастир: храм Святого Андрія Первозванного
пл. Соборна, 3-а. Тел. 72-89-05.

Львівська область

Крехівський монастир Святого Миколая: Жовківський район,
с. Крехів. тел. 6-64-46; 6-12-42.
Свято-Успенська Унівська лавра: Перемишлянський район,
с. Унів. Тел. 5-81-21; 97-16-33.
Підгорецький монастир Благовіщення: Бродівський район,
с. Підгірці. Тел. 3-07-18; 3-07-16.

Івано-Франківська область

Хрестоздвиженський монастир (Скит Манявський):
Богородчанський район, с. Манява. Тел. 6–60.

Хмельницька область

Національний заповідник «Кам'янець-Подільський»:
м. Кам'янець-Подільський, вул. Іоанно-Предтечинська, 2.
Тел. 2-37-84; 2-25-21.